МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. А.С. МАКАРЕНКА

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ: ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ

Науковий журнал
Виходить двічі на рік

Заснований у грудні 2009 року

№ 1, 2009

Суми
СумДПУ ім. А.С. Макаренка
2009

УДК 101.8
ББК 87.6
Ф 56

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач
Сумський ДПУ ім. А.С. Макаренка
Друкується згідно з рішенням вченої ради Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка (протокол від 30.11.2009 №5)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
Доктор філософських наук, професор **В.М. Вандишев**; кандидат філософських наук, доцент **М.О. Качуровський**; доктор філософських наук, професор **В.А. Косяк**; кандидат філософських наук, доцент **Н.В. Кочубей**; доктор фізико-математичних наук, професор **Ф.М. Лиман**; доктор філософських наук, професор **І.П. Мозговий**; кандидат філософських наук, доцент **О.А. Наумкіна**; доктор мистецтвознавства, професор **О.Г. Стахевич**; доктор філософських наук, професор **В.О. Цикін** (відповідальний редактор); **В.І. Каріх** (відповідальний секретар).

Ф 56 **Філософія науки : традиції та інновації** : наук. журнал. – Суми : СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – № 1. – 268 с.

Затверджено постановою Президії ВАК України від 10 травня 2000 р. № 1-02/Б як фаховий журнал у галузі філософських наук

У журналі розглядаються актуальні проблеми розвитку постнекласичної науки в інформаційному суспільстві в умовах глобалізації, зосереджується увага на розкритті сутності нанонаук, синергетики, філософії освіти та їх впливу на суспільство ризику.

Пропонується викладачам, аспірантам, магістрантам, студентам, усім, хто цікавиться філософськими проблемами постнекласичної науки.

УДК 101.8
ББК 87.6

© СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009

С.М. Вовк
Чернівецький національний університет
ім. Юрія Федьковича

ОСОБЛИВОСТІ СИНЕРГЕТИЧНОГО СВІТОБАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЦІЛІСНИХ ПІДХОДІВ

В контексті багатомірного дискурсу глибоко досліджені особливості синергетичного світобачення щодо розкриття природи, характеру й сутності відкритих нелінійних систем і середовищ в межах природного ходу розвитку речей і світу; виявлені можливості різнобічно-цілісних буттєвих проявів предметно-понятійних образів багатомірної трансформації цілого в ціле в сучасному розмаїтті культур Сходу та Заходу.

Ключові слова: синергетичне світобачення, цілісний підхід, предметно-понятійний образ культури, концептуальний світ, самоорганізація, прикладна філософія.

Перехід до пізнання природи й характеру відкритих систем (з нелінійними джерелами і стоками) призвів до радикального перегляду семантики виразу «відносно просте математичне нелінійне рівняння», котра здатна описати надскладну поведінку певної множини структур, а також процесів різної природи в межах абстрактно-математичної структури опису цих процесів, яка включає уже у відповідну предметно-концептуальну цілісність незвичні образно-метафоричні підходи стародавніх мислителів. Дійсно, у них домінантним виступав образ вогню в якості пояснення законів розвитку Всесвіту.

Проблеми синергетики різнобічно розглядались І. Добронравовою, О. Князевою, С. Курдюмовим, І. Пригожіним, Г. Хакеном, В. Цикіним та ін. в контексті основ і новизни розуміння структури й сутності природи та характеру розвитку нелінійних систем і середовищ.

Поза увагою синергетиків і нині все ще залишаються проблеми творчого діалогу філософій і культур Сходу і Заходу, виявлення предметних моделей їх багатомірного синтезу в реальності.

Нині для синергетичного світобачення на таку роль претендують математичні закономірності процесів горіння і теплопровідності. Безпосереднім прикладом цього є виникнення на активному середовищі локалізованих вогнищ горіння – дисипативних структур. При цьому результати одержані на рівні рівняння параболічного типу, розповсюджуються на інші класи нелінійних рівнянь в частинних похідних. Поки що – це чисто абстрактно-математичні результати (і не більше!). Дослідницьке поле дисипативних структур – різнобічно-цілісне й абстрактно-предметне пізнання природної нероздільності стаціонарних й суттєво нестаціонарних дисипативних структур, їх полісмислового розуміння в синергетичному світобаченні. Нестаціонарність, по суті, концептуалізація можливих структур і станів середовищ на основі опису відповідними кінетичними рівняннями (кінетичними нелінійними методами й моделями). Нічого дивного немає в тому, що «прості математичні моделі» (неясно, що це за моделі?! – С.В.) містять у собі ідеї, які виходять далеко за межі їх предметного змісту.

Саме такою особливістю володіє предметний зміст цілісного багатомірного світогляду Сходу, який безпосередньо спирається на метафоричний характер багатомірних образів ідейно-теоретичної цілісності природного ходу розвитку речей світу. Ця цілісність найбільш повно відображується в предметно-концептуальній цілісноті ієрогліфічної системи. Уже ця властивість переконливо свідчить про наскрізний характер «живого вогню», його всеохопність і природну циклічність «Вогняного світу» [1, 7], сфера якого принципово не піддається однобічному раціональному поясненню. Уже у Рігведі багаточисельні гімни присвячені Агні – богу вогню. Агні-Вайшванара – це багатомірна сутність вогню у всіх своїх проявах, яка на сторінках 14-томної «Агні-йоги» О.І. Реріх і М.К. Реріха неправомірно зведена до дволикої, внутрішньо суперечливої сутності, тобто предметно-понятійно «підігнаної» до західного розуміння природи й сутності вогню, особливо образу вогню у космології Геракліта, як «вічно живого вогню, що мірами загорається і мірами загасає». Всі ці образи вогню у різних іпостасях у вченні буддизму – якісно різні багатофакторні «проекції» Цілісної Реальності, які поправу належать всім людям та найбільш повно реалізуються в нелінійній динаміці різнобічно-цілісного формування буттєвих проявлень вогню із Небуття і його повернення в небуття крізь призму багатомірної сутності людської культури, а не певної ідеї фундаментальної загальності у синергетичних уявленнях про розвиток структур горіння у відкритих і нелінійних середовищах. Однобічність – головна методологічна перешкода на шляху виявлення багатофакторних систем Єдиної Реальності, які фокусують у собі (предметно-понятійно?) інваріанти культури. Завдяки чому відбувається такого роду фокусування? Відповідно до розуміння природи й сутності різнобічно-цілісних (але не дволикої сутності) буттєвих проявлень предметно-понятійних образів багатомірної трансформації Цілого в Ціле в досягнутому розмаїтті культур Сходу і Заходу.

Яке ж реальне значення має тут синергетичний підхід? Не руйнувати їх предметно-смислову різницю, а через мову синергетики найбільш повно й предметно долати штучно витворену межу між культурами Сходу і Заходу, не втрачаючи того багатющого світоглядного змісту, який за ними є, у самих різних сферах реальності. На цьому ідейно-теоретичному фундаменті реально можливим стане широке наведення предметно-понятійних мостів між синергетикою і слоями культури в дослідницькому полі інваріантів культури. Наприклад, як відзначають О. Князева і С. Курдюмов, наявні образи вогню в культурі експліцитно зв’язані із «синергетичними уявленнями про формування та еволюцію структур горіння у відкритих і нелінійних середовищах» [5, 31]. Але як представити ідеї синергетики у вигляді образів культури? Шляхом виявлення і предметного розкриття мосту між концептуальним світом певного наукового спеціаліста (на базі предметно-понятійних моделей синергетики) і концептуальним світом філософа-методолога в контексті прикладної філософії.

Через призму предметно-понятійної цілісності останньої якраз і наводиться міст між синергетикою і багатомірним простором розмаїття культур як Цілого. Одночасно мова абстрактно-математичного опису виявляє спільні витоки процесів самоорганізації в предметно різних областях дійсності,

характерні особливості динаміки їх розвитку і шляхи теоретико-практичного застосування новітніх результатів. Зрозуміло, що «багатофакторність», «нелінійність» – це концептуальний вузол синергетичної парадигми як парадигми багатомірної нелінійності. Тому в абстрактно-математичному смислі остання не зводиться лише до певного виду математичних рівнянь, які містять у собі досліджувані величини (фактори) у степенях більше одиниці, або коефіцієнти, які залежать від властивостей середовища. Перед нами некласичний підхід, який осмислюється традиційно. І в цьому розумінні представляє собою квазікласичний феномен. Про це переконливо свідчить те, що:

1) абстрактно-математичне знання (або як його ще називають «синергетичне знання») не може бути «живим знанням» або предметно-цілісним знанням;

2) будь-яка абстракція – це мисленний витвір, суттєво далекий від «живого знання»;

3) будь-яка абстракція характеризується відчутною невизначеністю і вузьким предметним коридором входження в природу, сутність й характер феномену «багатофакторності», «складності».

Отже, поняття «самоорганізації», «нелінійності», «хаосу», «відкритості», «нерівноважності» володіють аналогічним абстрактно-математичним статусом. У цьому ж дискурсі уявлення про синергетичне світобачення настільки ж далекі від багатомірного цілісного світогляду Сходу, наскільки формально-математична абстрактність далека від цілісного живого знання. Ця метафора, завдяки своїй багатомірній сутності, може стати специфічним «ядром» концептуального «входження» наукових пошуків в духовно-тілесну нероздільність розвитку й функціонування Єдиної Багатомірної Реальності у векторі більш глибокого пізнання природи, смислу й змісту предметно-концептуальної цілісності світосприйняття, світовідчуття і світорозуміння.

В рамках багатомірного дискурсу синергетичне світобачення є не цілісним, а квазікласичним, тобто таким, яке сформоване і розвивається в дослідницькому полі можливих шляхів дихотомічного способу мислення. Наприклад, Г.Ніколіс і І.Пригожин намагаються проникнути, розкрити природу складності як такої, дослідити поведінку складних систем (молекул, біологічну або соціальну систему) з позиції таких інгредієнтів складного, як виникнення біфуркаційних переходів далеко від рівноваги та при наявності підходящих нелінійностей, порушення симетрії вище точки біфуркації, а також утворення і підтримка кореляцій макроскопічного масштабу [6, 53, 96].

Ось чому й сьогодні синергетичний пошук не в силі дати плідну відповідь на такі кардинальні питання: як виникає складне (розуміється, для Заходу)?; яка динаміка ускладнення формоутворень у світі?; за якими принципами будується складна структура із відносно простих?; ціле із частин? Одночасно не знайдено конструктивного розв’язання проблеми морфогенезу, проблем ускладнення та переходу простих форм до складних. Це недієздатний підхід, який в повному обсязі не може осягнути пошук складного спектру структур-аттракторів, тобто спектру асимптотик, еволюційних процесів, що протікають в багатофакторних нелінійних системах у відкритих нелінійних середовищах. Отже, класичне лінійне

мислення нині стає недієздатним і навіть шкідливим (одномірно-хибним) засобом у нелінійному світі. Історія науки переконливо довела, що монокаузальність завжди вела до догматизму, згортання творчої свободи дослідників у наукових пошуках, їх креативних можливостей у нелінійній духовно-тілесній реальності. Дихотомічний спосіб мислення тут взагалі неефективний, що наочно проявляється в динаміці еволюції нелінійних систем, в процесах побудови квазілінійних двофакторних моделей [5, гл. 3.2.3]. Дуже коротко проаналізуємо цей результат синергетичної епістемології. Основою побудови такого роду моделей виступають креативні можливості синергетичних ефектів предметно-понятійної взаємодії двох факторів.

По-перше, це – фактор, що створює неоднорідності в суцільному середовищі (аналог – «роботи нелінійних об'ємних джерел») найрізноманітнішого роду. В абстрактно-математичному плані – це дія нелінійних зворотних зв'язків, тобто фактор самовпливу, самодії, самонарощування (або самопослаблення) процесів у нелінійній системі (середовищі). Зрозуміло, що вихідна предметно-понятійна цілісність бездоказово розділяється і тим самим втрачається. По цій причині нелінійні позитивні (або від'ємні, заперечувальні) зв'язки є не енергетичними, а селективними й конфігураційними. Це та «больова точка», в якій дослідними здійснюють некоректну «підгонку» одержаних результатів до нерозкритої природи, характеру, смислу й змісту поняття «самоорганізації». Прикладами посилення (або послаблення) процесів у середовищі виступають: ланцюгові реакції в лазері, які приводять до відчутного скорочення на півширини спектральної лінії; біологічні каталізатори; незвично швидкий ріст в економіці типу «капітал на капітал» (коли прибуток йде не на споживання, а на розвиток виробництва!).

По-друге, це – фактор, що розмиває неоднорідності і аналог дисипації, різноманітної дифузії (міграція населення, розповсюдження інфекційних захворювань, передача знань, наукової і культурної інформації, історико-культурних традицій). Такого роду розсіювальний фактор означає вплив мікропроцесів на еволюцію структур на макрорівні. За своєю природою – це багатосмисловий і багатофункціональний фактор (він може виступати як сила, котра виводить пошук на структуру – аттрактор еволюції; як спосіб переходу між різними режимами еволюції; як фактор встановлення зв'язку між структурами, узгодження структур, що розвиваються в різних темпах, в єдине ціле (цілісну еволюціонуючу структуру, котра ще не є предметно-багатомірним Цілим). Такого роду двохфакторна модель – результат внутрішньої суперечливості дихотомічного способу мислення. Мова може йти лише про традиційну взаємодоповняльність дії нелінійних зворотних зв'язків і дисипативними, розсіюючими процесами. Відповідно установлюється LS-режим із загостренням, режим локалізації і росту інтенсивності процесів у все більш вузькій області поблизу максимуму (фактор нелінійного самовпливу сильніше аналогу розсіювання), або HS-режим зниження інтенсивності процесів та «розтікання від центру» (дисипація сильніша фактору самовпливу). У зв'язку з цим і породжується абстрактно-математична можливість існування нелінійних еволюціонуючих структур у двох формах: 1) формі «частинок» (LS-режим) і 2) у

формі «хвиль охолодження» (HS-режим). Зрозуміло, що чітко математично можна виявити й обґрунтувати традиційний камінь спотикання дихотомічного способу мислення. Його суть: лінеаризація таких моделей веде до зникнення світу частинок», а тим самим предметного «вирізання» другої половини світу. І це не парадокс! А най суттєвіша хиба західної традиції, яка базується на теоретико-методологічному фундаменті механістичного світогляду.

І все-таки: як розуміти суть синергетики в контексті культур Сходу і Заходу? Ясно, що тільки в їх творчому взаємовпливі та взаємозбагаченні у становленні морально-духовної досконалості (духовної висоти) кожного в предметно різних світоглядних засадах. Синергетика як загальна теорія самоорганізації – це лише абстрактно-математичний інструмент, котрий і виступає в ролі одного з ефективних теоретико-методологічних засобів наведення предметно-понятійних мостів між культурами Сходу і Заходу, виявлення сфер їх можливого перетину крізь призму трансформації синергетичних ідей в образи культури, не втрачаючи їх багатющого предметно-світоглядного змісту, який стоїть за ними. Такі предметно-понятійні мости будуються на фундаменті творення багатомірно-цілісних мисленнєвих образів, які концептуалізують предметну єдність розуму, почуттів, волі, свідомості, надчуттєвого і надсвідомого, природного й ідеального в єдиному бутті Людини і Природи, тобто багатомірно-цілісному світосприйнятті, світовідчутті і світорозумінні. Вищезазначений інструмент цілеспрямовано і наочно (шляхом зорового сприйняття та переробки візуальної інформації) переробляється на полі індивідуальної свідомості, а в міждисциплінарному пошуку стає евристичним засобом у творчій діяльності дослідника у предметно різних сферах пізнання (теоретико-практичний потенціал синергетики?!). При цьому новітні людино-машинні комплекси (в концепції діалогового режиму) предметно «зближують» зміст, форму і смисл в процесі машинного експериментування на базі відповідного обчислювального експерименту. У цьому вузькому коридорі творяться мисленнєві образи для наведення мостів між синергетикою і широкими сферами «перетину» культур Сходу та Заходу.

Саме на розумінні предметного смислу цих сфер «перетину» з'являється можливість їх творчого синтезу у векторі творення синергетикою своєї власної мови, вірніше мови таких багатосемантичних понять, як атрактори, біфуркації (які ще однобічно зводяться до абстрактно-математичного смислу й змісту!), мисленнєві образи, фрактали, детермінований хаос. У цей блок мови синергетики входить предметно-понятійна цілісність таких термінів, як «нелінійність», «складність», «синергетика з людським обличчям», «еволюційний коридор в складне» тощо. І лише завдяки високому рівню формально-математичної абстрактності понять цієї мови дослідникам вдається по-різному (як предметно-логічно, так і словесно-вербально) досягати певних цілей з відповідною адаптацією міждисциплінарних пошуків до багатомірної предметно-логічної сутності історико-культурних традицій Сходу і Заходу. «Одномірна однобічність» тут взагалі неприпустима. Бо тоді різні поняття, скажімо, «атрактор» і «ціль» можна бездоказово і беззмістовно уподібнювати одне другому. У цьому випадку наявність цілі розкривається нібито в

найширшому, позаантрополопчному смислі як цілеподібність, направленість поведінки відкритої нелінійної системи, як наявність «конечного стану» (відносно певного, конечного етапу еволюції) системи. Це лише словесне вираження (і не більше!) бажаного розуміння одержаних результатів. Ось чому для авторів [5] атрактори – це «реальні структури в просторі і часі, на які виходять процеси самоорганізації у відкритих нелінійних середовищах». Все це вимагає ще предметно-змістовного доведення. І лише вербально стверджується, що структури-атрактори «виглядають як цілі еволюції». «Математичне начиння» досить строкате – від хаотичного стану до резонансних типів структур та випадкових флуктуацій.

Методологія синергетичного підходу вже вимагає безпосереднього втручання людини, її знань, її теоретико-творчого потенціалу для інтерпретації одержуваних результатів. Довільність поля індивідуальної свідомості дослідника – безпосередній наслідок застосування ним «однобічної природи» в процесі проведення синергетичного дослідження. Неправомірність і неефективність такої методології, на жаль, предметно не усвідомлюються та непередбачувано накопичуються. Невипадково під «атрактором» у синергетиці розуміють відносно стійкий стан системи, який нібито притягує (attrahere – лат. притягувати) до себе всю множину «траєкторій» систем, котрі визначаються різними початковими умовами. Перед нами абстрактно-математичний смисл, що корегує з етимологічним смислом цього поняття, але не з його предметним смислом в понятійно-концептуальній структурі синергетики. Тому поняття «атрактор» можна співвіднести з ейдосами Платона, ідеальними формами Аристотеля чи архетипами К. Юнга! Зазначимо, що такого роду довільність, як правило, супроводжується предметною беззмістовністю та бездоказовістю. Аналогічні недоречності притаманні й іншим поняттям синергетики, зокрема, поняттям «біфуркації», «фрактали», «породжуючий вихор» та ін. Так, на рівні математичного опису біфуркація – це розгалуження розв'язків нелінійного диференціального рівняння. Яка ж «фізика» цього поняття? Також логіко-математична. Фізичний смисл біфуркації – це точка розгалуження шляхів еволюції відкритої нелінійної системи [5, 82]. Звідси прямолінійний висновок: нелінійна система «ховає» в собі біфуркації. Реально – це не так. Дослідники описують біфуркації при різній типології впливу на одне і те ж саме відкрите нелінійне середовище. Предметно це неадекватне тому, що вони одержують як результат іманентного розвитку процесів у заданому середовищі. Як предметно співвідносяться між собою ці методологічно різні шляхи пошуку? Ясно, що лише в абстрактно-математичному дискурсі. Як обійти цю недоречність? Тільки опосередковано. Мається на увазі те, що синергетичний смисл біфуркації якби має глибокі аналогії в культурі – бездоказово стверджують дослідники. Такого роду аналогічність можна тільки вербально формально-логічно представити уявлення про біфуркацію зі змістом казок і міфів народів світу. Це не просто недоречність, а глибинний «канал» або візуальні образи, які знаходяться за атракторами («конуси» чи «воронки») і фактично згортають, втягують в себе множину «траєкторій», передвизначають хід еволюції системи. Формальність схеми ще не визначає її предметної змістовності, а тим більше осмисленого обґрунтування,

наприклад, найдавнішого образу людства – образу світового дерева – предметно-змістовного синтезу просторово-часових протилежностей (верх-низ, небо-підземний світ) і багатомірної нероздільності минулого, сьогодення і майбутнього в архетипічних образах типу «дерева пізнання». Цей синтез і нині є джерелом, з якого черпаються нові ідеї й уявлення для більш глибокого пізнання смислу і сутності індивідуальної природи людини в її єдиному бутті зі світом у «дереві пошуку».

Формально-математично ці уявлення концентруються в процесах побудови фрактальних об'єктів (множин). Останні володіють властивістю самоподібності або масштабної інваріантності. Що це означає? Структурну подібність у різних фрактальних формах при реалізації предметних «стиків» живого і неживого (реальної реалізації такого роду «стиків» сучасна наука поки що не знає!). Мова може йти лише про розвиток геометричного підходу в цілому на сучасному етапі наукового пізнання. Цей синергетичний феномен означає, що деякі фрагменти структури фрактального об'єкту чітко повторюються через певні просторові проміжки (ієрархічні рівні об'єкту). Малий фрагмент структури його подібний іншому, більш крупному фрагменту або навіть структурі в цілому. Отже, дослідники мають справу із незвичною геометрією стику «живого і неживого, яка працює лише в рамках західної традиції під прикриттям ритмів самоорганізації [13, 17]. Одночасно норвезький фізик З.Федер показує, що берегова лінія Норвегії з її багаточисельними фіордами – це фрактальна структура з розмірністю D» 1.52 [10, 16]. Ця «геометрія стику» – це інформаційно-ємний спосіб опису складного, а не «входження» (чи відкриття) в його простоту. Саме про це переконливо свідчить закоріненість цієї властивості в наявні образи культури Сходу і Заходу. Зрозуміло, що це предметна багатомірно-цілісна метаформа, котра не тільки полісемантична, але й з предметно-різним смислом і змістом для вчень Сходу і Заходу. Так принцип східної мудрості «одне у всьому і все в одному» ні по якому «каналу» не може бути навіть співставлений із західними декларативностями типу «яка сім'я, таке і суспільство» чи штучно введеному М.А. Марковим «фрідмону», елементарній частинці, яка містить в собі мегасвіт. Це і «одномірне» розділення Одного (неподільного) і «одномірне» інтегрування (але не багатомірний синтез) простого і складного в цілому. Вищезгаданий східний принцип – це не просто «продуктивна метафора», а синергетика нібито раціоналізує та конкретизує його, вказуючи на сферу застосування цього принципу. Бажане – ще не реальне.

В якому смислі й змісті? В багатомірно-цілісному, а не одномірно інтегрованому конгломераті. Масштабна подібність у синергетичному підході – це не «наскрізна» властивість всього світу (як Цілісної Багатомірної Реальності), а лише певного класу речей його, вірніше систем і середовищ, які описуються дивними аттракторами. Це – штучний парадокс. Він народжений некоректним переносом лише метафоричності (а не багатомірного розмаїття) східного образу на абстрактно-математичну можливість, бездоказовість предметного смислу й змісту цього образу в рамках різнорівневого всепроникаючого зв'язку в складних системах. Метафоричність вироджується в

надуману подібність. Тим самим «консервується» методологічна неефективність синергетичного світобачення і світорозуміння. Як? Шляхом підсилення предметно необґрунтованого певного (однобічного) зв'язку синергетики з багатомірно-цілісним характером культури.

У цьому плані доцільно досить коротко розглянути предметний смисл і зміст образу породжуючого вихору. В останньому деяке породжуюче начало різновекторно зв'язано з якісним різноманіттям світу. Випадковість тут невід'ємна від закону, закономірності в процесі народження структури. Остання ініціюється фактичним характером випадковості. Тому синергетики гіпотетично припускають, що вихідна випадковість згортається, а в подальшому знімається за допомогою різних механізмів резонансного збудження генетичного апарату особливо механізмів самоорганізації. Це віддаляє синергетичний пошук від Реальності при предметній інтерпретації народжених нових структур крізь призму випадковості, формоутворень у процесах самоорганізації з предметним врахуванням інваріантів культури. Сама структура будується на деякому хаотичному підґрунті. Макроскопічні прояви цього хаосу – це і є дисипативні процеси (в'язкість в течії рідини і т.д.), котрі, розповсюджуючись в просторі та виїдаючи все «зайве», породжують структури.

Як джерело міждисциплінарного пізнання синергетика ще суттєво спирається на концептуальний смисл уявлень і стереотипів, аналогій і образів класичної науки. Наприклад, для Ю.Л. Клімонтовича, турбулентний рух містить у собі певний спектр вихорів малого масштабу. На цьому «фоні» можуть виділятися і «когерентні просторово-часові структури» [4, 21]. У зв'язку з цим нагадаю, що в космогонії Р. Декарта космічні вихори – головні механізми формування світогляду із первородного хаосу. По цій же причині синергетична картина буття будується навколо ідеї можливої ієрархії середовищ. Тому й передбачається, що турбулентні вихори малого масштабу можуть грати роль хаосу для крупномасштабних вихорів. Які ж світоглядні наслідки слідують з цієї абстрактної «свободи»? Цілком «суб'єктивістські». Зокрема, у ряді пошуків рівень дрібномасштабних вихорів розглядується як середовище з від'ємною в'язкістю. Який фізичний смисл цього уявлення? Швидкість протікання процесів в середовищі – фактор, який включає змістовну дію реальної в'язкості. Інерційність при цьому стає основою суб'єктивно-мисленнєвої ідеалізації. У якому смислі? Образ середовища з від'ємною в'язкістю якби означає роботу (в рамках дихотомічного способу мислення) механізмів нелінійного позитивного зворотного зв'язку. Саме в цьому дискурсі існують такого роду спроби змоделювати, скажімо, рух плазми в ядрі Землі у вигляді двох крупномасштабних вихорів.

На цій основі і виникла ідея про існування предметно різних вихоротворень на різних рівнях світоладу. Все це зливається, предметно синтезується на різних рівнях буття в єдиний багатомірно-цілісний рух світоладу як Цілого. Чи можна це розмірковування предметно конкретизувати на гіпотетичній основі ієрархічного буття? Очевидно, що ні. У цьому плані синергетики будують своє світобачення і світорозуміння на словесному оновленні (і не більше!) античної картини буття, тобто в предметній

«одномірності», але не в багатомірно-цілісній Реальності. На думку Сократа, наприклад, античні мудреці вважали, що «речі обертаються і несуться в якомусь вихорі. Такими є речі від природи: в них немає нічого усталеного і надійного, але все тече і несеться, все – в пориві і вічному становленні» [7, 452]. Гіпотетична основа роздумів синергетиків передбачає однобічне їх прямування до предметного смислу ідей Сходу, до принципів еволюційного холізму (але не багатомірно-цілісного світогляду Сходу). Зразу ж виникає питання: чи існує предметний зміст між змістовно-смисловими несумісностями філософій; і культур Сходу та Заходу в «одномірному» просторі навіть багатофакторного аналізу світоладу із первісного хаосу? Ні. Мова може йти тільки про певну «підгонку» предметного смислу й змісту західної традиції до східної, особливо китайської. Це по-перше. А по-друге, реально може бути «запозичення» (і тільки!) певних світоглядних наслідків із контексту розуміння філософів і мудреців Сходу. Тому певний сумнів викликають висновки авторів [5] щодо концептуальних засад формування синергетики як загальної теорії самоорганізації.

Якщо коротко, то природу сумніву можна звести до: 1) найпростіші утворення світу (структури) виникають самі по собі, спонтанно, як нестійкості, шляхом розростання й підсилення флуктуацій; 2) більш складні утворення світу виникають, очевидно, як подальший розвиток цих флуктуацій, як нестійкості на більш високих рівнях буття. Світ у такому випадку предстає як ієрархія середовищ, які володіють різними властивостями (різними значеннями констант, різними типами дисипативних процесів, різними нелінійностями). Перед нами традиційне перетлумачення ідей, уявлень і образів Сходу на західний манер [5, 89]. Інакше кажучи, це – вельми тонка понятійно-концептуальна «підгонка» до принципів західної світоглядної картини світу. Довільність виділення різних рівнів буття, дійсно, кричуща (навіть в плані основних видів руху в структурі світоладу). Звідси, по-третє, сама людина якби занурена в океан найпростіших форм, пронизана і зіткана із них, до певної міри керована ними. Водночас неясно (і не доказово) стверджується, що вона є дещо більш складне, бо все-таки піднімається над цим океаном. Сентенція готова, але відповідь на те, який же шлях веде до складного, залишається неясною і необґрунтованою. Чи можна взагалі коректно побудувати роздуми про це, виходячи з уявлень про спрощені моделі? Чи потрібно створювати середовища з різними нелінійностями? Цікаво, як шукати плідні відповіді на такого роду питання, коли сучасна наука ще не розкрила багатомірної сутності феномену «нелінійності». Надіятись на геніальну здогадку, містичну інтуїцію чи декларативно стверджувати: «Різним нелінійностям відповідають різні типи структур. Причому ускладнення організації, виникнення все більш складних утворень простих структур зв’язано із збільшенням ступеню нелінійності» [5, 90].

Чисто в західному ключі автори, зберігаючи інерційність лінійного «мислення класичної науки», беззмістовно стверджують, що кожне нове середовище з новими властивостями, з новими нелінійностями володіє своїм спектром форм. Ідея про спектр форм фізичної, хімічної, біологічної, соціальної та іншої організації зароджується уже тут. Вона виникає як дериват, що

розвивається, – уявлення про можливу ієрархію середовищ» [5, 91]. Слідування уявленням грецької античної філософії – разюче. З цих позицій, зокрема, відтворення в індивідуальному розвитку спектру історичних еволюційних форм світу – це синергетична переінтерпретація відомого принципу «в онтогенезі повторюється філогенез». Типова західна нісенітниця. Своєрідною предметною напівтінню її є ідея про зв'язок макроопису з мікросвітом хаотичних процесів у вигляді дисипації». Чи можливий «наскрізний» зв'язок між цими всіма середовищами (рівнів ієрархічної організації)? В рамках західної традиції предметної і конкретної відповіді на дане питання не було і нині немає. Аналогічного типу роздуми відносяться щодо багатомірно-цілісної природи характеру і смислу ідеї про темпи еволюції. Однобічність тут взагалі шкідлива. Багатомірно-цілісне світобачення і світорозуміння характеризується наближенням до єдиної міждисциплінарної науки шляхом різнобічно-цілісної трансформації Цілого в Ціле. Еволюція світу – це і творення нових багатофакторних нелінійних систем, і нелінійна динаміка зміни тривалості коливань еволюції, і зміна багатомірної сутності єдиного буття природи і людини, і... Саме в такій трансформації одвічні корені життя, його незнищуваності, циклічно-вічного оновлення.

Сучасна західна наука суттєво опирається на стародавню античну канву пошуку – однобічного (однофакторного) підходу від вивчення законів еволюції Всесвіту до людини як одного із складників світоладу. Схід фактично реалізує предметно інший підхід щодо цілісного бачення й розуміння світоладу. В якості прикладу доцільно взяти історико-культурний розвиток Індії, її філософських систем, релігійно-філософських вчень, принципів і концепцій у напрямку глибокого розкриття природи й сутності світоладу. Ця доцільність обумовлена такими обставинами. По-перше, шлях індійців до пізнання світобудови – цілісний, багатофакторний. По-друге, в якості природних багатомірних експериментальних інструментів вони вдало вибирали свій мозок і свою свідомість, предметні багатофакторні образи використовуваної природи і людської практики над якими на протязі тисячоліть проводились експерименти. Саме така методологія дозволяла їм неухильно нарощувати свій світоглядний потенціал у багатовекторному просторі взаємодії і взаємозв'язку предметно-концептуальної цілісності особистості людини, а тому (монади) і Всесвіту на головних магістралях багатомірних «перетинів» світоглядних напрямних людини. Формальна логіка тут взагалі не могла бути методологічним інструментом як світопізнання, так і розкриття природи самої людини. Індійці роблять все, щоб ґрунтовно осмислити природний хід речей крізь призму їх багатомірних взаємодій і взаємозв'язків і взаємопереходів. Тим самим розробляється і широко застосовується предметна логіка, зокрема, буддійська, яка не «замикає» вищевказаний цикл пізнання, а стає багатофакторним джерелом, котре і орієнтує розум, почуття, волю, духовно-тілесну природу індійця на всебічне розкриття Багатомірної Реальності на досягнутому світоглядному рівні бачення, розуміння багатофакторної нелінійної динаміки процесів багатопланових переходів духовно-тілесної цілісності людини в «живе тіло» Всесвіту. Що й сприяло розробцы відповідних символів, наприклад, свастики.

Так, у свідомості стародавніх індоарійців свастика була символом сонця, світла, щирості, правдивості, обширної довірливості, які найбільш повно реалізувались в етнічних віруваннях народів-сонцепоклонників. Отже, за образом свастики можна побачити глибинне містико-інтуїтивне почуття (вищевказана цілісність людської особистості) стародавніх про багатомірні зв'язки між структурами світу (як Цілого) і внутрішніми джерелами людської природи особистості (як Цілого). Що ж стародавні бачили за образом свастики? Різні дослідники розуміють смисл і зміст цього багатомірного образу суттєво по-різному. Наприклад, синергетики «підганяють» таке розуміння до відкритої системи, в якій можливі процеси самоорганізації. Звідси робиться висновок, що стародавні володіли певним інтуїтивним почуттям. Про що? Про зв'язок цілісної множини форм (структур) з невичерпними джерелами, з яких виникають ці структури.

Другий пласт відповідей на дане питання фокусується навколо предметного смислу й змісту багатомірних зв'язків цього образу, метафори з Реальністю. В якості прикладу візьму дослідження Ф. Уілрайта. Розглянувши традиційний китайський символ інь і ян, його графічну форму він у західній манері виділяє такі пари конотацій, як «світлий – темний, чоловічий – жіночий, життя і смерть, знання – незнання» [9, 104]. На мій погляд, стародавні уже предметно «відчували», вірніше здогадувались в рамках їх багатомірно-цілісного образу мислення про спонтанні переходи Цілого в Ціле в єдиній і досконалій цілісності та змістовно-смислової конкретизації їх при переході до множинної і різновекторної розчленованості, наприклад, Пуруші із індійської міфології. Ясно, що такого роду предметно-понятійні і вербальні конкретизації також розумілись по-різному, якщо врахувати відсутність цілісного образу мислення в становленні й розвитку західної традиції. Отже, якісно по-різному формувались і розвивались культури Сходу і Заходу на теоретико-практичному фундаменті творчої роботи духовно-тілесної цілісності, а не просто творчої роботи духу.

У цьому плані вихор – це начало процесу руху і зміни взагалі. Ось чому більшість дослідників схиляється до механізмів спонтанного та багатомірноцілісного народження природно нового і реалізації «наскрізних» зв'язків мікро-, макро- і мега- буття. Змістовно, а не символічно, вкрай важко предметно розкрити витоки начала і в онтологічному, і в гносеологічному і у філософсько-методологічному, і в багатомірно-логічному смислах. Начало – це багатомірне, багатопланове Ціле. Чисто вербально, а тим більше однобічно пізнати його природу, характер і сутність принципово не можна. Про це яскраво свідчать ті факти, що сьогодні ми не можемо (в результаті неусувних труднощів) адекватно й змістовно пояснити начала життя на землі чи походження людини як духовно-тілесного утворення, її індивідуальної природи як біпсихологічної цілісності, а також начала знання у витоках цієї цілісності, духовно-тілесної активності Природи і Духу. Полісемантичне значення слова – це тільки слабке «відлуння», проявлений слід цієї активності. Зрозуміло, що ці сліди не дозволяють дослідникам у повному обсязі побудувати предметно-цілісну картину єдиного буття Природи і Людини. Парадокс? Ні. Такою і є багатомірно-цілісна Реальність

у своїй вічній зміні, руху й розвитку. Будь-яке дослідницьке поле тим самим повинно бути різнобічно-цілісно «зануреним» в найширший історико-культурний контекст пошуку, а також нелінійну динаміку розвитку спектру історико-культурних і морально-духовно-свіоглядних традицій Сходу і Заходу.

Предметне вивчення особливостей синергетичних досліджень все в більшій мірі залежить від змістовного розгортання їх культурного контексту, тобто плідних каналів органічного вписування синергетики в багатомірний простір культури як Цілого. Важливим завданням дослідників при цьому стає все більш глибоке пізнання смислів і змістів, шляхів «занурення» синергетиків в «організм» культури, які, безперечно, змінюють досягнутий рівень різноманіття культур у векторі їх багатофакторних синтезів у відкритому культурному середовищі. Зрозуміло, що нові результати цих синтезів, по-новому, висвітлюють іманентні, неявні зв'язки в досягнутому середовищі. Роздуми синергетиків все більше концентруються навколо уявлень щодо спорідненості східного стилю мислення і світорозуміння зі синергетичним способом мислення. Інакше кажучи, в центрі їх уваги цілісний образ мислення, який характеризується принципом надуманості предметно-мисленного осягнення багатомірної природи протилежностей. Однак, синергетичне світобачення поки що змістовно далеке від світосприйняття і світорозуміння східного мислителя. Такого роду «далекість» – «неподільна цілісність Реальності», а не предметна «одномірність» західних однобічних підходів, зокрема аналітичного і логіцистського в концептуальній структурі недуального мислення.

Що ж це за предметно-концептуальна структура в лоні недуального мислення? Очевидно, що вона радикально відрізняється від концептуальних структур західної світоглядної традиції, народженої в лоні понятійно-предметного розділення Єдиної Реальності в рамках формально-логічно-математичного стилю мислення. Тому синергетика, занурюючись в багатомірно-цілісний простір культури, поки що «розмито», у першому наближенні розуміється як новий образ світобачення, аргументовано не доводячи правомірність і достовірність проявленої багатофакторної сутності в розділеній Єдиній Реальності. Тим самим невизначеною була і залишається предметна відповідь на таке питання: чи дійсно західна традиція цілеспрямовано реалізує ті світоглядні традиції, які змістовно відповідають їх предметно-конкретним змістом? Відповідь на нього може бути однобічною і в цьому смислі хибною. Коротко аргументую цей висновок таким чином.

Світоглядні традиції Сходу, як правило, є багатомірно-цілісними за своєю природою, сутністю, смислом й змістом. Єдина реальність – це неподільна Цілісність. Наповнення їх конкретним предметним змістом відбувається радикально інакше, ніж в західних світоглядних традиціях. На думку автора [2], такого роду наповнення реалізується в якісно різних багатомірних процесах трансформації Цілого і Ціле з одночасною конкретизацією принципів, предметно-концептуальних структур і установок східних світоглядних традицій. У зв'язку з цим і сьогодні ще відсутній предметно-орієнтований їх систематичний творчий діалог (полілог) між філософіями і культурами Сходу і Заходу.

Вище з'ясоване дозволяє зробити такий важливий висновок. В лоні цілісних підходів синергетики намагається посісти особливе місце в міждисциплінарному русі сучасної науки як цілого. Під особливим місцем синергетики з її новим образом світобачення я розумію спроби нової наукової парадигми абстрактно-математично якби перевідкрити і предметно осмислити основні принципи східного світосприйняття і світорозуміння. Головною ідеєю тут по праву є предметна Єдність всеосягаючого зв'язку всього у всьому. У світоглядній традиції Сходу – це основа і світопізавальний засіб опису і розуміння неподільності Реальності як Цілого. Так, згідно з буддійським, лаоським, сінтоїстським світосприйняттям, кожна найдрібніша частинка Всесвіту – це багатомірно-цілісний світ, одухотворений своїм власним життям і одночасно одвічним життям єдиним будівничим зі всім іншим в багатомірній природі і сутності Реальності. Перед нами радикально нова картина «наскрізних» предметних зв'язків Цілого з Цілим, ніж світоглядна картина взаємозв'язків одиничного із всезагальним у західній традиції. Західні дослідники фактично проігнорували світову основу центрального процесу світобудови багатомірної трансформації Цілого в Ціле, а тим самим безпредметно і беззмістовно «підганяли» природу і сутність цієї ідеї до «одномірно»-механістичного ототожнення рівнозначності з іншими, малими і великими фрагментами Всесвіту. Як вірно відмітила, наприклад, Т.П. Григор'єва, тоді кожна частинка несе в собі, образно кажучи, іскру вселенського духу, причетна тотальності без особистісного космосу. «Природа Будди, – роз'яснює вона, – не знає поділів на вище і нижче? Все у світі рівнозначне, билинка і Всесвіт, монарх і квітка. Кожна річ містить в собі абсолют в повній мірі» [3, 127]. Розуміється, здогадка Т.П. Григор'євої щодо теоретико-філософського смислу багатомірної трансформації Цілого в Ціле володіє, справді, найвищою науково-філософською цінністю в дослідницькому полі Заходу. Цю цінність принципово не можна звести до властивості монадності елементів світу.

На мій погляд, предметний смисл цієї ідеї також неправомірно ілюструвати на прикладі розвитку буддизму. Чому? Бо західні дослідники, як правило, розуміють смисл ідеї про зв'язок всього зі всім як зміст теорії дхарм. Остання – головне поняття буддійського світосприйняття, світоспоглядання, яке надзвичайно багатозначне. Тут філософсько-методологічна шкідливість західного ключа світорозуміння – максимально рельєфна і предметно зруйнована, а не просто однобічно спримітизована. Про це переконливо свідчить те, що дане поняття використовується для позначення як «носіїв», так і «несучих» (якостей і відношень). У світлі цього дхарми складають якийсь єдиний і неперервний потік змінних елементів буття. Крім того, вони залежні одне від другого, миттєво (неясно, який смисл і зміст цієї динаміки відповідно до контексту перекладів основоположних оригінальних трактатів буддійської релігійно-філософської доктрини і вчень) народжуються і вмирають, хоча діють сумісно, об'єднуються в конгломерати (чисто в західній манері!). «З точки зору буддійської системи, – відмічає О.О. Розенберг, – всі елементи-дхарми є чимось однорідним та рівносильним; всі вони між собою зв'язані...» [8, 18]. В рамках

таких однобічних «підгонок» це вчення «про сумісно-залежне народження елементів» як раз і є центральним ядром» всього буддійського світогляду. Реально, це зовсім не так. Останній – предметно цілісний і не може бути «втиснений» в прокрустово ложе західного дихотомічного способу мислення. Його також не можна звести до нерозривного зв'язку розпилення всього сущого на окремі елементи, і одночасно до миттєвого слідування одних комбінацій елементів за іншими [12, 232–233].

Навіть стиснутий ретроспективний аналіз предметного смислу й змісту цієї східної ідеї про єдиний цілісний зв'язок всього зі всім, глобальну когерентність елементів світу не слід розуміти прямолінійно, однобічно спрощено. Бо в Реальності практично реалізується багатомірна сутність, метафоричний смисл даної ідеї (в дослідницькому полі предметної логіки!). А як же вона реалізується в синергетичному світобаченні? В якості першого наближення дослідники все-таки абстрактно-математично, а не предметно-змістовно і доказово стверджують про виявлення якогось (саме тут потрібне аргументоване доведення?!) внутрішнього, іманентного зв'язку елементів світу (і тут та ж сама проблематичність!). Є лише гіпотетичне судження. Цей зв'язок реалізується, наприклад, через мікрофлуктуації [11, 96]. Останні проникають на інші рівні організації і впливають на якість процесів в них. Саме так і окреслюється зв'язок різноякісних рівнів буття, але не предметно-концептуально і аргументовано, доводиться. Що ж реально здійснює синергетика? Якби окреслює межі істинності цих суджень. В той же час ці межі характеризують вплив мікрофлуктуацій в певних типах середовищ на здатність з нелінійним позитивним зворотнім зв'язком підсилити вищезгадані мікрофлуктуації, щоб останні змогли вийти на рівень свого макрожиття. Абстрактно-математична основа і дихотомічний спосіб «підгонки» змістовно поглиблюють предметно-світоглядну безодню між східною і західною традиціями. У якому смислі? В побудові дуальної картини світобудови, котра безпосередньо підсилює предметно-концептуальне поле відмінностей між даними традиціями. Тим самим синергетичне світобачення суттєво віддаляється від багатомірно-цілісної природи і сутності Реальності. Захід плідно й ефективно не долає цей «камінь спотикання», а намагається штучно й надумано його обійти за допомогою дуальної природи механістичного світобачення і світорозуміння. У цьому плані саме синергетика намагається стати лідером міждисциплінарного розвитку сучасної науки, філософії, культури. Бажання синергетиків зрозуміле. Але це ще не сувора вимога самої Реальності. Остання – це Єдина Багатомірна Цілісність, яка для свого предметно-істинного пізнання ні в якому разі не може бути зведеною до широкого застосування, однофакторних методів і підходів тощо. А це прерогатива методологічної свідомості класичної науки, тотального характеру лінійного мислення в ній. Все це у свою чергу виступає в якості прямолінійного спрощення тих нових ідей, образів і уявлень про розуміння смислу й змісту поняття «нелінійності», а також синергетичного бачення світу нелінійних багатофакторних систем, явищ і процесів в царині некласичної методології і некласичної науки, в яких в непроявленому виді захована предметно-кон-

цептуальна незвичність, якісна новизна нелінійного світу. Для пізнання цієї незвичності неефективними і недієздатними є класичні методи і підходи, особливо традиційні стереотипи і кліше. Синергетика у процесі свого становлення й розвитку, поступово відходить від застосування класичних світопізнавальних засобів, але одночасно ще продовжує їх використовувати. Це зумовлено тієї обставиною, що досвід класичної науки може бути одним із факторів розбудови, осмислення його філософсько-методологічного потенціалу для більш глибокого розкриття предметної природи і сутності нової нелінійної парадигми. В інших смислах така стратегія може призвести до повторення або множення помилок класичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агни-йога: Мир огненный. Т. 1. – Новосибирск: Сиб. рерихов. о-во, 1991. – С. 7.
2. Вовк С. М. Індійський корінь. Кн. 1. / С. М. Вовк. – Чернівці: Прут, 2005. – 220 с.
3. Григорьева Т. П. Японская художественная традиция / Т. П. Григорьева. – М. : Наука, 1979. – С. 127.
4. Климонтович Ю. Л. Турбулентное движение и структура хаоса / Ю. Л. Климонтович. – М.: Наука, 1990. – С. 21.
5. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб.: Алетейя, 2002. – 414 с.
6. Николис Г., Пригожин И. Познание сложного: Введение / Г. Николис, И. Пригожин. – М.: Мир, 1990. – 342 с.
7. Платон. Кратил / Сочинения. Т. 1. – М.: Наука, 1968. – С. 452.
8. Розенберг О. О. Труды по буддизму / О. О. Розенберг. – М.: Наука, 1991. – С. 18.
9. Уилрайт Ф. Метафора и реальность / Ф. Уилрайт // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 104.
10. Федер Е. Фракталы / Е. Федер. – М.: Мир, 1991. – С. 16.
11. Щербатской Ф. И. Избранные труды по буддизму / Ф. И. Щербатской. – М.: Наука, 1988. – С. 96.
12. Щербатской Ф. И. Философское учение буддизма / Ф. И. Щербатской // Восток-Запад: Исследования. Переводы. Публикации. – М., 1989. Вып.4. – С. 232–233.

РЕЗЮМЕ

С.Н. Вовк. Особенности синергетического миропонимания в контексте целостных подходов.

В контексте многомерного дискурса глубоко исследованны особенности синергетического миропонимания относительно раскрытия природы, характера и сущности открытых нелинейных систем и сред в пределах естественного хода развития вещей и мира; обнаруженны возможности разносторонне-целостных бытийных проявлений предметно понятийных образов многомерной трансформации целого в целое в современном разнообразии культур Востока и Запада.

SUMMARY

S.M. Vovk. Synergetic World View in the Modern Whole Approaches Context

The author investigates peculiarities of synergetic world view for disclosing nature, characteristic and essence of open nonlinear systems and environments in the limits of natural order development of things and whole world. In the article were

shown possibilities of different whole displaying of subject and conception images of multidimensional transformation from whole to whole in the present multicultural situation on the East and on the West.

А.Є. Лебідь
Сумський державний університет

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСІЇ СУЧАСНИХ ФОРМ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті досліджуються основні проблеми філософії науки. Аналізуються головні моделі дослідницьких програм розвитку науки: позитивістська, аналітична, конвенціональна, феноменологічна.

Ключові слова: філософія науки, дослідницька програма, позитивізм, феноменологія, конвенціоналізм.

Філософські проблеми наукового знання набувають особливого звучання в контексті зміни наукових парадигм, що обслуговували запити техногенної цивілізації, яка переживає сьогодні духовно-інтелектуальну кризу. Кінець XX – початок XXI століть засвідчили серйозну переоцінку всіх можливостей людини щодо активного перетворення як природи, так і суспільства. За словами одного з президентів НАН США Ф. Хендлера: «Прокляття на адресу науки та техніки стало загальнонаціональною розвагою, ...покладаючи на неї відповідальність за всі зловживання нерегульованого використання техніки і технологій» [11, 27].

Сьогодні наука виходить за межі речовинно-технологічного відношення людини до світу, взаємодіючи з іншими формами культури та здобутками філософії. Суспільство переходить до нової моделі своєї організації. Поки що можна говорити тільки про контури майбутнього сценарію розвитку цивілізації, що відповідає інтересам і людини, і суспільства, і необхідності збереження природи. Безперечними наслідками такого сценарію є «ефективно втілювані наукові дослідження. Межі наукових дисциплін одночасно є і межами нашої цивілізації і наша єдина надія полягає в тому, щоб досягти у цьому спільного розуміння. Саме це і лише це дасть нам змогу вирішити нагальні проблеми» [11, 31].

Без урахування цінностей наукового пошуку сьогодні неможлива діяльність в жодній галузі науки. Найбільш детально теорію цінностей було розроблено Г. Ріккертом, близьким за своїми переконаннями до філософських ідей В. Віндельбанда. На переконання Г. Ріккерта, воля наділндивідуального суб'єкта, який прагне істини, є підвалиною наук про культуру. Крім того, філософ заявляє про повну неспроможність методологічних аналогій між «історичною наукою та наукою, що формує закони». Така позиція в контексті соціально-гуманітарного знання умовно може бути позначена як соціологізм.

Це визначає актуальність філософського аналізу проблем наукового знання, зокрема соціально-гуманітарного, його змісту, методів, світоглядних і аксіологічних принципів. Змінюється в нових умовах і саме розуміння науки, її логіки, методології, мови, проблеми істини та її критерії. І лише філософія «залишається останнім «бастіоном», який зберігає «хиткий» ґрунт самосвідомості над порожнечею нерозуміння» [12, 11].

Філософський підхід до аналізу наукового знання відрізняється від підходу до цього питання окремих наук. Філософію, перш за все, цікавить наука як ціле, її місце і роль в історичному процесі, в життєдіяльності людини. Для філософії важливе виявлення загальнотеоретичних підвалин науки, обговорення її історичних доль, збагнення причин існування цього цілісного соціального організму у винятковому розмаїтті своїх проявів, встановлення можливостей проникнення її складової у всі сфери освіти та наукової діяльності. А для цього потрібен аналіз тих стилів мислення, що існують в науці, на певних етапах її розвитку, причин їх виникнення та трансформацій. Стиль мислення – це почерк епохи. Кожен час говорить і подає себе «своєю мовою». Прочитати і зрозуміти «мову світу», в заданих тимчасових параметрах, здатна лише філософія, що звертається через систему своїх категорій до його онтологічного каркасу. Спроможна філософія науки осягнути і ті глибинні перетворення, які змінюють уявлення про суб'єкт пізнання, його можливості та місце в системі всесвіту.

Особливого значення в науковому дискурсі набуває проблема взаємодії науки і філософії з урахуванням їх фундаментальних відмінностей. Дослідження з історії науки переконливо довели вагому роль філософського світогляду в розвитку науки. Особливо помітний вплив філософії в епохи так званих «наукових революцій».

Типологія уявлень про сутність філософії науки припускає розрізнення тієї або іншої її орієнтації, наприклад, онтологічно зорієнтованої, коли пріоритетними є процедури аналізу, узагальнення наукових знань з метою побудови цілісного образу універсуму або ж методологічно зорієнтованої, коли визначальним стає розгляд багатоманітних процедур наукового дослідження, а також аналіз змістовних передумов знання.

Критикуючи філософів-аналітиків, цю єдину на думку К. Поппера філософську школу, яка підтримує традицію раціоналістичної філософії, він так визначає завдання наукового і, перш за все, філософського пошуку: «Центральною проблемою епістемології завжди була і залишається проблема зростання знання. Найкращий спосіб вивчення зростання знання – це вивчення зростання саме наукового знання». При цьому «філософи, як і всі інші люди вільні використовувати будь-який метод пошуку істини. Немає методу, специфічного тільки для філософії» [7, 35].

До версій філософії науки відносять сцієнтистську і антисцієнтистську. Ці орієнтації по-різному оцінюють статус науки в культурному континуумі сучасності. Сцієнтистська версія філософії науки звільняє її від властивих їй недоліків або виправдовує їх. Для неї характерне прагнення провести демаркацію науки і метафізики, редукцію теоретичних структур до єдиної емпіричної підстави, очистити науку від невластивих їй настанов і орієнтирів.

Дещо радикально з цього приводу висловлюється Р. Карнап: «Завдячуючи розвиткові сучасної логіки стало можливим по-новому, суворіше, відповісти на питання про законність і право метафізики» [3, 42]. Він ставить завдання подолати метафізику логічним аналізом мови. Стверджуючи, що судження метафізики є безглуздими, Р. Карнап резюмує

про позитивний результат у сфері емпіричних наук внаслідок використання ними логіки як інструменту пізнання.

Антисцієнтистська версія філософії науки, що представлена іменами К. Хюбнера, П. Фейєрабенда, вимагає рівноправності науки і позанаукових способів бачення світу, критикує науку за те, що вона «пригнічує» інші форми суспільної свідомості і, отже, є відчуженим мисленням і джерелом догматизму. «Наука завжди повна прогалин і суперечностей, а неосвіченість, сліпа упертість, забобони, брехливість не тільки не перешкоджають розвитку пізнання, але є його істотними передумовами. І якби такі традиційні чесноти, як точність, несуперечність, чесність, пошана до фактів, максимум знання за даних обставин дійсно впроваджувалися в життя, це могло б привести до припинення пізнання. Встановлено, що логічні принципи відіграють незначну роль в демонстративних або недемонстративних процесах, що просувають науку, і що спроба нав'язати їх завдала б науці серйозної шкоди» [9, 266].

По-різному оцінюється і місце філософії науки. Деякі автори вбачають у ній такий тип філософування, що ґрунтується виключно на результатах і методах науки (М. Бунге, Р. Карнап): «Фізик схильний розглядати філософію як можливий сегмент точного дослідження» [1, 23], вона «має допомогти фізиці в її самокритиці, а також у дослідженні нових проблем і методів» [1, 18].

Інші ж, як то Ф. Франк, вбачають у філософії науки ланку, що є посередником, між природничо-науковим і гуманітарним знанням. З цього приводу вчений зазначає: «Дуже багато хто висловлював неспокій з приводу великої загрози для нашої цивілізації – загрози великого розриву між нашими швидкими успіхами в науці і нашим нерозумінням людських проблем, розриву між природничими і гуманітарними науками» [10, 42–43]. Ф. Франк розглядає філософію як втрачену сполучну ланку, яку ми маємо відшукати, і «чим глибше ми занурюємося в справжню науку, тим чіткішими є її зв'язки з філософією» [10, 38].

Філософія науки – метанаукова методологія, що визначає відмінності наукового мислення від ненаукового; методи, якими повинні користуватися вчені у своїх дослідженнях; умови, необхідні для коректності наукового пояснення; когнітивний статус наукових законів. До перерахованої типології можна додати ще одну дуже важливу особливість: філософію науки слід розуміти, перш за все, як галузь, в межах якої пропонуються, вивчаються і порівнюються моделі розвитку науки.

Говорячи про основні проблеми філософії науки, її предмет, можна констатувати той факт, що її еволюція характеризується зміною основних принципів побудови наукового знання. Так, для першої третини XX ст. було характерним дослідження детермінізму та причинності, динамічних і статистичних закономірностей розвитку наукових форм діяльності, структурні компоненти наукового дослідження.

У другій третині XX ст. активізувалися дослідження аналізу проблеми емпіричного обґрунтування науки, з'ясування достатності для розвитку науки суто емпіричного дослідження. Однією з проблем такого аналізу є відповідь на питання: чи можна звести усі теоретичні терміни до емпіричних, як

співвідноситься їх онтологічний і інструментальний сенс і в чому полягають труднощі теоретичної навантаженості досвіду. Проблемними є процедури верифікації, фальсифікації, дедуктивно-номологічного пояснення. Пропонуються аналіз парадигми наукового знання, науково-дослідної програми, а також проблеми тематичного аналізу науки.

З середини XX ст. обговорюється нове, розширене поняття наукової раціональності, загострюється конкуренція різних пояснювальних моделей розвитку наукового знання, спроб реконструкції логіки наукового пошуку. Нового змісту набувають критерії науковості, методологічні норми і понятійний апарат дослідницьких моделей розвитку науки. Виникає усвідомлене прагнення до історизації науки, висувається вимога співвідношення філософії науки з її історією, гостро постає проблема універсальності методів і процедур, уживаних в межах філософії науки.

Підсумовуючи вище сказане, необхідно зазначити, якщо для більшості філософів, які досліджували проблеми філософії і логіки науки у 60–80-і роки XX сторіччя об'єктом було наукове дослідження, то з 80-х рр. переважаючим стає вирішення наукової проблеми. З 90-х рр. філософи все частіше схиляються до думки про те, що філософія науки не повинна усвідомлювати себе як наука, а має презентуватися в статусі сократівської майєвтики, дотримуючись принципу проліферації і плюралізму.

Сьогодні виділяють декілька дослідницьких програм розвитку науки. Позитивістська дослідницька програма розвитку науки (О. Конт, Е. Мах, Дж. Мілль, Г. Спенсер) і позитивістська філософія науки протиставляється метафізиці, філософія розглядається як строга система, що узагальнює результати інших наук і лише в цьому, позитивному значенні, має право на існування, для якої характерний так званий принцип «економії мислення». «Завдання всієї науки, – за словами Е. Маха, – це заміщення досвіду або його економія... У зв'язку з чим він позбавляється будь-якого містицизму» [5, 409].

Спільними напрямами наукового пізнання в позитивістській філософії науки є емпіризм і індуктивізм, для яких характерною є віра в одноманітність природи. Відбувається редукція психологізму в пізнавальні процеси: «Наш досвід розвивається через пристосування наших думок до фактів дійсності. Через їх пристосування виникає впорядкована, спрощена і позбавлена суперечностей система ідей, до якої ми прагнемо як до ідеалу науки. Мої ідеї безпосередньо доступні тільки мені. Вони належать до психологічних феноменів. Тільки пов'язавши їх з фізичними – жестами, мінами, словами, діями, – я можу на підставі мого досвіду зробити більш менш правильний висновок» [6, 52].

Утверджується як методологічний принцип строгий детермінізм, підкреслюється антикаузалізм, антиметафізічність як підстава всіх ідей позитивізму. У зв'язку з цим Е. Мах зазначає: «У природі немає причини і немає наслідків. Природа є тільки раз нам даною» [5, 411].

Конвенціональна дослідницька програма розвитку науки (А. Пуанкаре, П. Дюгем) стверджує про принциповість угоди (конвенції) між вченими як основи наукових теорій, які обумовлені міркуваннями зручності і простоти і

не пов'язані безпосередньо з критеріями істинності. Як наголошує А. Пуанкаре «існування подібних принципів ставить непримиренних логіків у скрутне становище. Як же вони думають виплутатися з нього? Принцип повної індукції, говорять вони, не є аксіомою у власному сенсі цього слова або апріорною синтетичною думкою, він є просто визначенням цілого числа. Отже, цей принцип є тільки угодою», а простота на думку видатного математика «прекрасна» [8, 372].

Поняття об'єктивності зводиться до загальнозначущого, яке вимагає інтерсуб'єктивності угод (конвенцій). Розвиток науки тлумачиться як дискретний процес, а наукове співтовариство як сукупність різних угрупувань, що не зосереджуються на доводах опонентів. Процес пізнання розглядається як процес прогресивної адаптації до середовища, а самопізнання є психологічним переживанням. Критерієм науковості теорії є принцип її фальсифікації. На протилежність індуктивізму висувається гіпотетико-дедуктивна програма наукового дослідження.

Аналітична дослідницька програма розвитку науки (М. Шлік, Р. Карнап, К. Гемпель та ін.) відмовляється від аналізу змістовних основоположень науки, прагне до її уніфікації через використання засобів символічної логіки з опорою на мову фізики, очищення від «псевдонаукових тверджень» і двозначності буденної мови. Ці завдання були поставлені в програмовій роботі, написаній представниками Віденського гуртка Р. Карнапом, Г. Ганом і О. Нейратом. У ній, зокрема, заявляється: «Наукове світобачення характеризується не стільки через особливі положення, скільки через певні принципові засади, методи, дослідницьку спрямованість. За мету мислиться єдина, уніфікована наука. Це устремління направлене на те, щоб об'єднати і взаємно пояснити здобутки окремих дослідників у різних наукових галузях... Методом цього прояснення є логічний аналіз» [4, 17]. Закони науки інтерпретуються не як закони природи, а як закони мови.

В межах критичного раціоналізму як дослідницької програми розвитку науки (К. Поппер) стверджується, що раціоналізм виступає як характеристика наукового знання та як спосіб поведінки вчених в дослідницькому процесі. Критикується аналітична програма дослідження науки. Магістральною проблемою дослідницької програми є проблема зростання наукового знання.

Критичний постраціоналізм як дослідницька програма розвитку науки (Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд) робить спробу визначити наукове співтовариство не як єдину структуру, а як систему консолідованих наукових груп, що колективно створюють новий елемент знання і затверджують його в боротьбі і компромісах з іншими аналогічними групами. Розвиток науки вбачається як чергування парадигм. Обґрунтовується ідея конкуренції науково-дослідних програм. Висувається принцип проліферації теорій. Активно розробляється теза про онтологічну відносність.

Феноменологічна дослідницька програма Е. Гуссерля виразно показує недостатність пізнавальних моделей для збагнення сутності речей, закликає повернутися до природних предметностей. Феноменологічне розуміння наочності, виявляється в психічному акті. Свідомість виступає як потік переживань, кожне з яких інтенціональне, наділене «іманентною

тимчасовістю», тобто єдністю актуальних переживань, спогадів, уявлень, де складним чином змішане минуле, сьогодення, майбутнє [2, 163; 197].

Отже, сучасна філософія науки є відсутньою ланкою між природничо-науковим і гуманітарним знанням, яка намагається зрозуміти місце науки в сучасній цивілізації в її багатоманітних відносинах. Вона закликає звернути увагу на філософський аспект будь-якої проблеми, а, отже, і на відношення думки до дійсності у всій її багатогранності. Стимулюючи зацікавленість наукою, філософія науки є розгорненою діаграмою переконань щодо проблеми зростання наукового знання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бунге М. Философия физики. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 320 с.
2. Гуссерль Э. Идея феноменологии / Э. Гуссерль // Фауст и Заратустра. – СПб. : Азбука, 2001. – С. 160–206.
3. Карнап Р. Преодоление метафизики логическим анализом языка / Р. Карнап // Путь в философию. Антология. – М.: PerSe, 2001. – С. 42–61.
4. Карнап Р., Ган Г., Нейрат О. Научное миропонимание – Венский кружок / Р. Карнап, Г. Ган, О. Нейрат // Логос. – 2005. – №2 (47). – С. 13–26.
5. Мах Э. Механика. Историко-критический очерк ее развития / Э. Мах. – Ижевск: Ижевская республиканская типография, 2000. – 456 с.
6. Мах Э. Познание и заблуждение. Очерки по психологии исследования / Э. Мах. – М. : Бином. Лаборатория знаний, 2003. – 456 с.
7. Поппер К. Логика и рост научного знания / К. Поппер. – М.: Прогресс, 1983. – 605 с.
8. Пуанкаре А. Наука и метод // Пуанкаре А. О науке. – М.: Наука, 1983. – С. 283–405.
9. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания / П. Фейерабенд. – М.: АСТ, 2007. – 417 с.
10. Франк Ф. Философия науки. Связь между наукой и философией / Ф. Франк. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 512 с.
11. Хэндлер Ф. Зачем нам нужна наука? / Ф. Хэндлер // Химия и жизнь. – 1974. – №8. – С. 27–31.
12. Чуйко В. Л. Рефлексія основоположних методологій філософії науки / В. Л. Чуйко. – К. : Центр практичної філософії, 2000. – 252 с.

РЕЗЮМЕ

А.Е. Лебедь. Философия науки и ее роль в развитии рефлексии современных форм научной деятельности.

В статье исследуются основные проблемы философии науки. Анализируются базовые модели исследовательских программ развития науки: позитивистская, аналитическая, конвенциональная, феноменологическая.

SUMMARY

A.E. Lebed. Philosophy of Science and its role in development of reflection of modern forms of scientific activity.

The basic problems Philosophy of Science are explored in the article. The base models of the programs of researches of development of science are analyses: positivistic, analytical, conventional and phenomenological.

А.А. Литвин
Сумской государственный педагогический
университет им. А.С. Макаренко

ФИЛОСОФСКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ РИСКА

В статье анализируется сущность понятия «риск». Автор раскрывает природу риска, проводит теоретико-методологический анализ теорий риска.

Ключевые слова: риск, рискология, рискогенность, планетарная цивилизация.

Понятие риска в последнее время сделало головокружительную карьеру в области социальной теории. В нем кристаллизируются основные проблемы и опыт высшей стадии промышленного, во многих областях буквально пропитанного наукой, общества. Оно стало подлинной меткой современности. Для одних риск непосредственно связывается с опасностями современных технологий, которые угрожают планетарной цивилизации. В риске они видят опасности, которые могут привести к катастрофе. Это утверждение, конечно, является не ложным, но скорее односторонним наблюдением. Даже если запретить отдельные технологии, это не приведет к исчезновению риска из жизни в технической цивилизации. Для других понятие риска ассоциируется с возможностью расширенного господства над природой и как раз по этой причине восхваляются достижения современной техники. В этом случае исчезают высвободившиеся деструктивные силы или сужаются до остаточного риска, который в виду огромной прибыли следует толковать как социально адекватные потери. Третьи делают акцент на безопасности и видят в риске вызов, считая достижение безопасности возможным и достижимым [3, 27].

Проблема риска разрабатывается сейчас во многих областях знаний – в философии, социологии, экономике, психологии, политологии, в юридических и технических науках, в рамках теории игр и теории принятия решений. Активно проводятся междисциплинарные исследования проблем технологического и социального риска. Естественно, что каждая дисциплина имеет собственный взгляд, из-за чего понятие риска оказалось размытым и даже противоречивым. Хотя до сих пор не создано всеобъемлющей концепции риска, позволяющей учитывать все аспекты его зарождения и функционирования. В связи с этим возникает необходимость в проведении теоретико-методологического анализа проблемы [7, 3].

Рискология, как междисциплинарное направление, изучающее риск во всех его проявлениях, до сих пор находится на этапе становления. Ее основы были заложены западными мыслителями, в трудах которых нашли отражение представления о сущности риска как явления, затрагивающего различные сферы человеческой жизнедеятельности. Прежде всего, это У. Бек, а также Э. Гидденс, К. Лау, Н. Луман, большой вклад внесли работы О. Яницкого, В. Зубкова, В. Лукъянца, В. Ибрагимова, С. Яковлевой, А. Альгина и других [9, 14–15].

Что же такое риск? Какова его суть и содержание? За последние десятилетия объем литературы по проблемам риска вырос с потрясающей быстротой. Существует множество определений понятия «риск». В современной науке, изучающей риск, по критерию субъекта выделяют два вида риска: техногенный и социогенный. Риск техногенный – это все виды пагубного влияния результатов самого процесса производства под влиянием техники на здоровье человека, на природную среду, а также результат отчуждения искусственно созданной человеком технической системы, утрата контроля над ней [11, 6].

Под социогенным риском подразумевают результат возникновения в обществе ситуации неопределенности как следствия утраты со стороны общества контроля над социальными изменениями. К ним относятся, общественные конфликты, различные виды девиации, и некоторые формы социальной напряженности. Согласно предложенной классификации существует ряд рисков, возникающих и проявляющих себя в рамках социальной сферы общества. Это так называемые социальные риски, взгляды на сущность, специфику и виды которых расходятся в зависимости от понимания различными учеными сущности риска как такового и его видов в частности. Так, А. Альгин полагает, что социальные риски «связаны с изменением системы ориентаций в жизнедеятельности человека; предметной среды человека» [1, 37].

Если взять за критерий обоснованности риска на разных этапах общественного развития, то можно выделить традиционные (являющиеся существенной чертой жизненного стиля сословных или профессиональных групп), индустриальные (калькулируемые, представляющиеся предметом конфликтов и торга между группами с противоречивыми экономическими интересами) и так называемые новые (прежде всего, технологические, глобальные) риски. Эти виды также могут быть подвергнуты социологическому анализу посредством предложенной выше классификации.

К определению понятия «риск» У. Бек подходит осторожно и не дает окончательной дефиниции. Лейтмотивом его работы «Общество риска» служит следующий тезис: создание новых технологий ведет к производству новых технологических (прежде всего индустриальных) рисков. Он выделяет такие особенности риска: во-первых, риск всегда создается в социальной системе; во-вторых, объем риска является функцией качества социальных отношений и процессов; и третье, степень риска зависит от экспертов и экспертного знания. Проблема риска непосредственно связана со стремительной индустриализацией, с одной стороны, и с непредвидимыми (негативными) последствиями модернизации, с другой. Неслучайно, У. Бек проводит аналогию – производство и распределение богатства в индустриальном обществе сменяется производством и распределением риска в современном обществе риска. Из этой логики следует предварительное определение риска. Риск – это систематическое взаимодействие общества с угрозами и опасностями, индуцируемыми и производимыми процессом модернизации как таковым. Риски, в отличие от опасностей прошлых

эпох, являются следствием угрожающей силы модернизации и порождаемых ее чувств неуверенности и страха [2, 21].

Риск в концепции Э. Гидденса анализируется на уровне социума. По его мнению, риск является результатом модернизации и активизируется процессами глобализации. Глобализация интенсифицирует процессы социального производства. Возрастает сложность социальных систем и отношений. Э. Гидденс, как и У. Бек, отмечает увеличение числа непреднамеренных последствий социальных действий в обществе. Сегодня человек окружен рисками, идущими от технологических и социальных систем. Угрожающие риски выходят из-под контроля не только индивидов, но и огромных организаций, включая государства [4, 274].

Неизбежность такой ситуации ставит под вопрос онтологическую безопасность человека. Всякое социальное действие – рискогенно. Пассивность, бездействие или решение об отказе осуществить действие, также является социальным «действием», которое может быть не менее рискогенно. Э. Гидденс полагает, что доверие должно пониматься в сочетании с риском, где риск становится результатом решений и деятельности индивида. Социальное действие возникает в результате принятия решения, которое основывается на доверии к социальной системе. В противном случае, отсутствие предсказуемости действия и отсутствие доверия разрушает основу для социального взаимодействия.

Опасность связана с риском, полагает Э. Гидденс, и даже относится к определению, что такое риск: например, риск утонуть при пересечении Атлантики в маленькой шлюпке выше, чем на океанском лайнере, так как вариация опасностей в первом случае выше. Однако, хотя опасность и риск тесно связаны, их различие не зависит от того, оценивает ли индивид альтернативы в социальном действии или нет. Человек, рискующий чем-либо, признает опасность. Конечно, существует возможность отклонить действие, которое потенциально рискованно, без осознания насколько рискогенны сами индивиды. Другими словами, если люди не признают опасностей, то они им подвергаются. В этом месте возникает другая проблема – принимают ли индивиды ответственность за риск своего действия или же они перекладывают ее на других.

Э. Гидденс вводит важный для нашего исследования тезис: риск создает свои среды, которые воздействуют на огромные массы индивидов (наглядный пример, крупные города). Безопасность в такой среде он определяет как специфический набор минимизированных опасностей. Субъективное переживание безопасности в среде риска обычно держится на балансе между доверием и уровнем приемлемого риска. Анализ распределения риска деятельности при текущем состоянии дел и знаний составляет профиль риска, что создает рискогенную среду [5, 119–120].

Другую грань понятия риска, отношение риска и рациональности, обозначает немецкий социолог Н. Луман. В работе его соотечественника У. Бека, риск анализируется в категориях перехода от индустриального общества к обществу риска, где риск рождается в русле прогрессирующей модернизации и становится детерминирующим фактором среды

жизнедеятельности. Развивая эту концепцию, Э. Гидденс анализирует риск с позиций глобализационных процессов и специфики распространения риска. В свою очередь, Н. Луман обращается (и в какой-то мере возвращается) к онтологическим основаниям изучения риска: по его мнению, понятие риска ставит под вопрос рациональную природу деятельности человекам. На первый план выходит анализ последствий трех типов систем, производящих риски в современном обществе – естественные, технологические и социальные.

Этимология слова «риск» не дает удовлетворительного ответа относительно его природы. Здесь Н. Луман изменяет стратегию исследования и переводит анализ понятия риска на уровень второго порядка. Используя достаточно сложный и тонкий концептуальный аппарат, он пытается объяснить риск через различение, имеющееся у наблюдателя. Дело в том, что ситуации, обозначаемые как риск, в одном понятии концентрируют, сводят множество различий. Данное множество формируется другим – множеством случайности, контингенции. Упростив, можно сказать, что снова ставится под вопрос рациональная природа риска. Здесь отметим существенную деталь. Н. Луман помещает случайность рискогенных действий на шкалу «настоящее – будущее»: «То, что может произойти в будущем, зависит от решения, которое следует принять в настоящем. Ибо о риске говорят только в тех случаях, когда может быть принято решение, без которого не возникло бы ущерба» [10, 154].

Из этих рассуждений вполне очевидно выводятся два параметра риска. Во-первых, по Н. Луману, риск возникает из множества контингенций, то есть случайно. Анализ риска в терминах рационального поведения индивида, а, значит – возможность предсказания последствий социального действия, не вполне адекватен. Никто в действительности не сможет полностью измерить риск. Но тогда какой же смысл в теориях риска, понятия которого связаны с количественной калькуляцией? Может быть, все дело только в том, чтобы задать (как в некоторых теориях морали) какой-то идеал, позволяющий увидеть своё (и других людей тоже) несоответствие требованиям рациональности. Во-вторых, проблема риска возникает в результате решения. Именно этому аспекту посвящены многочисленные труды в экономических науках, социально-политическом анализе и теории приятия решений. Н. Луман полагает, что важно увидеть в этом случае социальную сторону. К примеру, уровень приемлемого риска различен для тех, кто принимает политические решения, и тех, кого эти решения затрагивают.

Далее Н. Луман пытается придать понятию риска иную форму, с помощью различения риска и опасности. Вновь им используется шкала «настоящее-будущее» для оценки будущего ущерба. По его словам существуют две возможности. «Либо возможный ущерб рассматривается как следствие решения, т.е. вменяется решению. Тогда мы говорим о риске, именно о риске решения. Либо же считается, что причины такого ущерба находятся вовне, то есть вменяются окружающему миру. Тогда мы говорим об опасности» [3, 29].

Иными словами, разница между риском и опасностью заключена в природе наблюдаемых явлений и зависит от позиции наблюдателя. Что для одного является риском, для другого – это опасность. Опасности – это то, чему некто

подвергается. Здесь, конечно, играет роль и его собственное поведение, но только в том смысле, что оно ведет к ситуациям, в которых и наступает ущерб. Также он приводит эвристичное и интересное высказывание: «Свободного от риска поведения не существует», которое, в целях нашего исследования, мы несколько преобразуем. Выше было отмечено: если риск приписать субъекту (наблюдателю), а опасность среде, то наше высказывание принимает вид: «Не существует также свободной от опасностей среды» [10, 153–154].

На наш взгляд, наиболее полное и точное определение риска дает В. Зубков: «*Риск* представляет собой целенаправленное поведение социального субъекта, осуществляемое в обстоятельствах неопределенности ожидаемых исходов» [7, 5]. Под субъектами риска в социологической теории, как правило, понимаются все акторы социальной жизни: индивиды, малые и большие группы, организации и социальные институты, общество в целом. В современную эпоху взаимозависимости и глобализации общественных процессов риск становится все более коллективным. Конституирующим признаком, средой проявления риска выступает объективно существующая неопределенность, которая обусловлена непредсказуемостью действий социальных акторов, спонтанностью явлений, происходящих в природе и обществе, ограниченностью ресурсов при принятии и реализации решения, а также недостаточностью познания человеком окружающей действительности. Субъективно полная неясность обстановки означает абсолютный риск, т.е. полагание на волю случая. Величину же риска правомерно раскрывать в системе трех координат: он усиливается с уменьшением вероятности достижения цели, одновременным возрастанием количества альтернатив и цены ошибки.

Как уже отмечалось, субъектами риска считаются все индивидуальные и коллективные акторы социального бытия, принимающие решения и соответственно им строящие свое поведение. Объектами же выступают те индивиды или социальные группы, которые испытывают на себе последствия принятых другими решений. Субъекты, конечно же, тоже ощущают последствия собственных акций, являясь одновременно и объектами этих рискованных предприятий. Вот почему по субъектно-объектным отличительным качествам надо различать индивидуальные, индивидуально-индивидуальные, индивидуально-коллективные, коллективные, коллективно-индивидуальные и коллективно-коллективные формы риска.

Основными условиями возникновения рисков оборачиваются их социальная производность (институционализированность / неинституционализированность), степень свободы субъекта (добровольность / недобровольность), наличие или отсутствие аналогов решений (ординарность / неординарность). Содержание же таковых определяется направленностью на цель действий (риск действия / риск бездействия), степенью обоснованности замыслов (обоснованность / необоснованность), отношением субъектов к риску, которое в свою очередь зависит от оценки среды возникновения риска и скрытых последствий. При этом нерефлексируемое рискованное поведение будет иметь те же содержательные аспекты, что и осознанный риск. По возможным последствиям выделим

следующие риски: материальные и моральные, значительные и незначительные, предсказуемые и непредсказуемые, калькулируемые и некалькулируемые, локализованные и неопределенные, актуальные и отсроченные. Именно характер возможных последствий играет решающую роль в принятии решения субъектом [6, 125].

Предложенная классификация помогает дать описание различных типов риска в основных сферах жизнедеятельности людей.

Особенности риска в экономической сфере сводятся к его институционализированности (обусловленности видом деятельности), недобровольности, ординарности, предсказуемости (за исключением технологических рисков со значительными последствиями), постоянному увеличению своего масштаба, росту цены ошибки.

Риск в политике – коллективно-коллективный, вынужденный, некалькулируемый, с неопределенным временем проявления последствий. Ему свойственны масштабность, комплексность. Его трудно оценить, а потому и снизить.

Риск в сфере культуры является добровольным, творческим, преимущественно индивидуально-коллективным, с моральными широкомасштабными последствиями, которые трудно предсказать и которые отсрочены и неопределенны по времени.

Риск в социально-бытовой сфере характеризуется индивидуализированностью, добровольностью, неинституционализированностью (традиционные бытовые риски сейчас скорее исключение, чем правило), предсказуемостью, консервативностью. Для конкретного индивида бытовые риски нередко оказываются значимыми. Объективные условия, сопутствующие бытовым рискам, имеют тенденцию к снижению.

Современные социальные риски проникают в разные сферы общества. Риски сжимаются (компактизируется) в виде промышленных технологий и экспертных знаний. Компактный риск становится удобным в использовании, поэтому более потребляемым, возрастает число людей, использующих его. Увеличивающее потребление риска повышает вероятность непредвидимых последствий и деструктивного использования технологий [6, 25].

Становится возможным определить еще несколько характеристик риска в социуме:

- универсализация риска, то есть возможность глобальных бедствий, которые угрожают всем, независимо от класса, этнической принадлежности, отношения к власти и т.д. (например, ядерная война, экологическая катастрофа);
- глобализация риска, которая приобретает необычайный размах, затрагивая большие массы людей (например, финансовые рынки, реагирующие на изменения политической ситуации в мировом масштабе; военные конфликты; повышение цен на нефть; соперничество корпораций и т.д.);
- институционализация риска, т.е. появление организаций, принимающих его в качестве принципа собственного действия

(например, рынки инвестиций или биржи обмена, азартные игры, спорт, страхование);

– возникновение или усиление риска в результате непреднамеренного побочного эффекта либо эффекта бумеранга человеческих действий (например, экологическая опасность как следствие индустриализации; преступность и правонарушения как продукт порочной социализации; новые «болезни цивилизации», которые связаны с профессиями или стилем жизни, типичными для современного общества).

Очевидным примером производства новых рисков на усложненной, электронной основе является развитие компьютерных технологий и Интернет. Компактизация современных рисков имеет огромное значение. Чем более компактны эти риски, тем легче их производство, распространение и потребление, тем сложнее борьба с ними.

Планетарная цивилизация — это сложнейшая открытая нелинейная система, обменивающаяся с окружающим ее миром энергией, веществом, информацией. Этот обмен играет важную роль в исторической эволюции планетарной цивилизации. В зависимости от специфики этого обмена, цивилизация может пребывать в разных эволюционных состояниях: равновесном, близком к равновесию, далеком от равновесия. Характер ее метаболизма зависит от суммы технологий, которой орудует цивилизация. Сумма же технологий каждой эпохи в значительной мере определяется достигнутым уровнем фундаментальной науки. Именно поэтому интенсификация развития фундаментальной науки, индустрии наукоемких технологий, практики осуществления научно-технологических проектов глобальных преобразований природной и социальной действительности усиливает импорт цивилизацией энергии, вещества, информации извне во внутрь, т.е. поток энтропии.

При таком усилении открытая нелинейная система, именуемая «планетарной цивилизацией», удаляется от состояния равновесия и превращается в нестабильную, остро чувствительную к малым случайным флуктуациям, в систему, будущее которой – бездна неопределенностей. Бытие планетарной цивилизации стало напоминать поток, который все более рискованно удалял ее обмен с окружающим миром от равновесного состояния. И чем дальше этот обмен удалялся от равновесия, тем больше бытие человеческой популяции становилось нестабильным, непрогнозируемым, сопряженным с непредсказуемыми рисками, опасностями, угрозами.

Таким образом, проведя философско-методологическое осмысление риска, можно выделить некоторые общие позиции: риск представляет собой постоянный и неустранимый компонент любой человеческой деятельности, как созидательной, так и разрушительной, что требует адаптации человека к рискогенной среде. Но, риск есть не только деятельность, но и характеристика состояния личности, группы и социума. Кроме того, люди всё чаще принимают решения при наличии не одной, а множества альтернатив. Значит, в таких ситуациях выбора возрастает и уровень риска. Но, несмотря на всё вышеизложенное, изучение риска ещё не стало сферой фундаментального научного исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни / А. П. Альгин. – М.: Мысль, 1989. – 188 с.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
3. Бехман Г. Современное общество как общество риска / Г. Бехман // Вопросы философии. – 2007. – № 1. – С. 26–46.
4. Вилдавски А. Теория восприятия риска: кто боится, чего и почему / А. Вилдавски, К. Дейк // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 268–276.
5. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Энтони Гидденс // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 107–134.
6. Зубков В. И. Проблемное поле социологической теории риска / Зубков В. И. // СОЦИС. – 2001. – №6. – С. 123–127.
7. Зубков В. И. Риск как предмет социологического анализа / В. И. Зубков // СОЦИС. – 1999. – № 4. – С. 3–6.
8. Исаев К. «Общество риска» в условиях глобализации / К. Исаев // СОЦИС, 2001. – № 12. – С. 17–23.
9. Красиков С. А. Исследования рисков в западной социологии / С. А. Красиков // СОЦИС. – № 9. – 2008. – С 12–19.
10. Луман Н. Риск и безопасность / Никлас Луман // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 107–134.
11. Яницкий О. Н. Россия как общество риска: методология анализа и контуры концепции / О. Н. Яницкий // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 5–15.

РЕЗЮМЕ

О.О. Литвин. Філософсько-методологічне осмислення поняття ризику

В статті аналізується сутність поняття «ризик». Автор розкриває природу ризику, здійснює теоретико-методологічний аналіз теорій ризику.

SUMMARY

A.A. Litvin. Philosophical-methodological Comprehension of Notion of risk

In the article the essence of notion of «risk» is analyzed. The author opens the nature of risk, makes theoretical and methodological analyses of theories of risk.

В.А. Цикин
Сумской государственный педагогический
университет им. А.С. Макаренко

НАНОФИЛОСОФИЯ КАК МИРОВОЗЗРЕНИЕ

В статье проведен философский дискурс нанонаук и нанотехнологий и показано их влияние на современное мировоззрение.

Ключевые слова: философский дискурс, мировоззрение, нано, нанонаука, нанотехнология, нанофилософия.

Наращивая свое научно-технологическое могущество, человечество распространяет свою проектирующую, конструктирующую, контролирующую деятельность не только на макромир, но и *наномир*, то есть мир атомарно-молекулярных структур живой и неживой материи. Благодаря такой научно-технологической экспансии будущее человечества предстает как

суррогатная онтология, то есть как бытие, которое творится человеком, орудующим все более могущественными наукоемкими технологиями.

Что такое наномир и чем отличается от макро-, микро- и пикомиров? Почему линейный размер 10^{-9} в отличие от 10^{-6} и 10^{-12} привлекает внимание ученых и практиков? Для начала отметим, что активность частиц обусловлена обычно поверхностной энергией (показателем активности может быть соотношение объема частицы к ее поверхности). Чем меньше линейный размер частицы, тем она активнее. Однако, если размер частиц 10^{-12}, то взаимодействия между ними в большинстве случаев не приводят к их самоорганизации и направленному достижению определенных свойств. А вот частицы размером 10^{-9} приобретают уже определенные формы и способны к самоорганизации. Познание механизма самоорганизации (синергетики) открывает широкий простор для направленных на определенный результат действий создателей новых материалов, технологий и конструкций.

За последнее время в мировое сознание быстро вошло короткое слово с большим потенциалом – «нано». Оно будит в воображении догадки о больших сдвигах практически во всех аспектах науки и техники, имеет последствия для экономики, международных отношений, повседневной жизни, этики и даже понимания человеком своего места во Вселенной. Мечтатели расхваливают его как панацею от всех бед. Паникеры видят в нем новый этап биологических и химических войн или, в крайнем случае, возможность создания новых биологических видов, которые могут заменить человечество.

Приставка «нано» означает одну миллиардную метра. Чтобы понять этот масштаб, укажем, что толщина человеческого волоса составляет примерно 50000 нанометров, клетка бактерии измеряется несколькими сотнями нанометров. Наименьшие элементы, которые способен разглядеть невооруженным глазом человек, имеют размер 10000 нанометров. Один нанометр – это ряд из десяти атомов водорода. Это действительно очень мало. Как известно, с греческого «нано» переводится как «карлик». А ещё приставкой «нано» обозначают число 10 в минус девятой степени. «Карликовые» технологии сегодня все активнее используются для изготовления керамики. Из-за размеров частиц плотность материала после спекания чрезвычайно высока, поэтому синтезируемые наноматериалы обладают совершенно уникальными свойствами: они устойчивы к механическим и химическим воздействиям, выдерживают высокие температуры.

Нанонаука – это изучение фундаментальных принципов молекул и структур, размер которых равен от 1 до 100 нанометров. Эти элементы называются наноструктурами. Нанотехнология – *это междисциплинарная область науки, в которой изучаются закономерности физико-химических процессов в пространственных областях нанометровых размеров с целью управления отдельными атомами, молекулами, молекулярными системами при создании новых молекул, наноструктур, наноустройств и материалов со специальными физическими, химическими и биологическими свойствами.* Все, что меньше нанометра, – это просто свободный атом или небольшая молекула, блуждающая в пространстве, как маленькое одинокое облачко пара. Таким

образом, наноструктуры не просто меньше всего, что делал раньше человек, они являются наименьшими твердыми материалами, которые можно сделать. Нанонаука и нанотехнология рассматривают все свойства структур в наномасштабе, независимо от того, являются ли они механическими, квантовыми, физическими или химическими. Это наука «разноликая» и делится на десятки подобластей.

Наномасштаб уникален, поскольку этот тот масштаб размеров, где знакомые повседневные характеристики материалов, такие, как проводимость, твердость или точка плавления встречаются с такими экзотическими характеристиками мира атомов и молекул, как корпускулярно-волновой дуализм и квантовые эффекты. В наномире наиболее фундаментальные свойства материалов и машин зависят от их размера так, как не зависят ни при одном другом масштабе. Такая связь размера с наиболее фундаментальными физическими, электрическими и химическими свойствами материалов является ключевой для всех наноструктур. Стоит достичь наномасштаба, как сразу меняются все физические и химические свойства (цвет, точка плавления и др.). Причину такого изменения следует искать в природе взаимодействия атомов, составляющих то или иное вещество [6, 35].

С точки зрения фундаментальной науки понимание наномасштаба важно, если требуется знать, как построено вещество и какие свойства материалов отражают их компонентный состав, атомный состав, форму и размер. С точки зрения технологии и прикладного использования уникальные свойства наномира означают, что проектирование в нем может дать замечательные результаты, добиться которых нельзя иными способами.

Нанонаука и нанотехнология заставляют думать, создавать, измерять, использовать и проектировать в наномасштабе. Поскольку наномасштаб так мал, что его нельзя представить, перечисленные вещи сделать очевидно трудно. Так стоит ли этим заниматься?

В природе существует более 100 атомов, каждый из которых имеет различный заряд ядра. Все атомы имеют размер порядка 0,1 нанометра, а наибольший диаметр урана – около 0,22 нанометра. Следовательно, все атомы имеют приблизительно одинаковый размер и они немного меньше наноразмеров. Эти атомы являются фундаментальными блоками всей природы, которую мы видим. Их можно представлять как кирпичики разного цвета и размера, из которых можно сделать любые предметы окружающего нас мира. Это «строительство» подобно тому, как объединяются атомы в молекулы.

Природа и нанотехнология имеют дело с атомами, которые приблизительно одинаковой сферической формы и отличаются друг от друга по размерам, способностью взаимодействовать и соединяться в молекулы. Размер молекулы, состоящей из 10 или больше атомов, превышает один нанометр. Существует множество типов химических связей, но все они порождены взаимодействием электронов, атомов или ионов. Поскольку электроны отвечают за связи, а химические реакции – это просто создание и разрыв связей, то можно утверждать, что электроны отвечают за химические свойства атомов и молекул.

Эти связи в атомах и молекулах являются ключом к нанотехнологии. Они объединяют атомы и ионы в молекулы и могут действовать как механические устройства, имеющие наноскопические размеры. Для микроскопических и больших устройств эти связи – это просто средство для создания новых материалов. В наномире, где сами молекулы могут быть устройствами, связи также могут быть компонентами этих устройств. Нанонаука и нанотехнология сосредоточены на конструировании материалах: физических и твердых объектов.

Как известно, природный атом – это облако электронов, запертое в микроскопическом объеме. Искусственный атом – это тоже облако электронов, запертое в микроскопическом объеме. Но в природном атоме упомянутое электронное облако удерживается в микрообъеме не человеком, а ядром: его удерживает природа, создавшая ядро с его электромагнитным полем. Такое удержание природа осуществляла задолго до возникновения человека. В искусственном же атоме ядра нет. Облако электронов здесь удерживается не кулоновским полем ядра, а физическими полями, специально созданными человеком. Но, в отличие от природы, наноинженер не только удерживает такими полями электронное облако, а, варьируя характеристики этих полей, он как бы отдает команды электронному облаку, которые закодированы с помощью электромагнитных волн.

Электронные облака наномира (искусственные атомы и атомарные структуры), принимая человеческие команды, изменяют свои природные качества и поведение. Каждая нанотехнология – это некоторый способ отдавать наноструктурам упомянутые команды, приказы, директивы человека. В будущем такие команды будут отдаваться с помощью нанокомпьютеров. Именно поэтому технологии искусственного суперинтеллекта также будут приобретать фундаментальную роль в практике технологического изменения природных свойств структур атомарного масштаба.

Нанотехнологии в синтезе с другими базовыми технологиями XXI века уже сегодня позволяют человеку создавать искусственные атомы, атомарные структуры, программировать материю на атомарном уровне, осуществлять атомно-молекулярную сборку самых разных веществ. Такие технологии способны изменять по воле человека физические свойства вещества на уровне атомов, атомарных структур и простейших молекул, то есть на уровне объектов и процессов, соразмерных нанометру [1, 49].

Нанотехнологии с самого начала нацелены на создание (конструирование, производство) различных типов материи. Примерами таких типов материи могут служить квантовые точки (квантовые капли), квантовые решетки, квантовые проволоки, нанотрубки. Природа не создает такого рода материальные структуры. Поэтому названные структуры оцениваются как искусственные (синтетические) – суррогатные. Они называются так не только потому, что созданы человеком, но и потому, что человек может программировать их свойства, взаимодействия, поведение.

Приборы, сконструированные из суррогатных атомов (нанопроводники, нанополупроводники, нанодиоды, нанотранзисторы, нанопроцессоры), позволяют человеку устанавливать надежный и эффективный контроль над синтетической

материей. А это значит, что человек, создающий с помощью нанотехнологий синтетическую материю, обретает возможность управлять структурами и процессами наномира и по своему усмотрению изменять их свойства.

Но каким образом человек (являясь макроскопическим существом, размеры которого в миллиарды раз превосходят размеры атомов) может взаимодействовать с обитателями наномира и диктовать им свою волю? Как и почему у человека появилась возможность программировать материю на атомарном уровне?

Самый общий ответ таков: все это стало возможным благодаря необычным достижениям нанофизики, нанохимии, нанобиологии, нанооптики, наноэлектроники, наноинформатики и других нанонаук, которые позволили нанотехнологам осуществлять обмен электромагнитными сигналами между человеком и наноструктурами (то есть обмен информацией, закодированной в виде электромагнитных сигналов). Поскольку такой обмен информацией осуществляется с помощью технологий, разрабатываемых на базе достижений наноинформатики, постольку она будет приобретать все более важную роль в последующем преобразовании окружающей нас реальности.

В наномире располагаются фундаментальные первоосновы живой материи. Научно-технологическое овладение тайнами наномира, использование его в качестве инструмента глобальных преобразований макро – и мегамира обещает субъекту глобальных действий гигантскую власть над:

• геномным пространством всех живых существ Земли;
• биосферой Планеты;
• планетарным социумом;
• эволюционирующей Вселенной.

Сказанного выше, по-видимому, достаточно, чтобы понять, откуда у человека (творца нанотехнологий) появляется возможность отдавать команды суррогатному «атому», атомарным структурам. Также ясно, почему человек, орудующий технологиями нового века, может изменять по своему усмотрению физические свойства и поведение атомарных структур. Распоряжаясь информацией, «зашитой» в наноструктурах, совершенствуя способы передачи информационных команд наносистемам, человек устанавливает все более могущественную власть над миром этих систем. Такая власть позволяет человеку с помощью нанотехнологий управлять, манипулировать, программировать конструируемые им искусственные атомы, из которых впоследствии он создает различные типы суррогатной материи с запрограммированными свойствами [5, 35].

Наноинженерийные, геномные, наномедицинские, информационно-медийные технологии, а также технологии нейрочипов, виртуальной реальности и искусственного интеллекта пока не стали базовыми для планетарного социума, то есть такими, с помощью которых он самовоспроизводит свою тотальность в мире. Однако ведущие социальные эксперты утверждают, что таковыми они станут уже в ближайшие несколько десятилетий. Появятся нейроимплантанты, которые позволят людям непосредственно подключать к своему мозгу различные устройства

(дополнительную память, обучающие программы, средства, позволяющие видеть другие области спектра). С их помощью люди смогут не только расширять свои знания и восприятие мира, но перевести свою личность в электронную форму. И как только технологии нейроимплантантов станут повседневной реальностью, «темпоритм эволюции планетарного социума приобретет такое ускорение, какого еще не знала вся предшествующая эволюция человека» [4, 21].

Быстрая гонка в сфере высоких технологий – убедительное свидетельство того, что планетарная цивилизация необратимо вступила в технологическую фазу своей эволюции, которая все более радикально изменяет образ жизни миллионов людей, природу, социум, человеческую субъективность во всей ее тотальности. Непрерывно модернизирующаяся практика использования таких технологий гигантски усилила природные способности субъекта исторических действий, породила целый ряд радикальных «технологических перерождений планетарной цивилизации».

В стратегической перспективе планетарное использование индустрии нанотехнологий неизбежно изменит метаболизм популяции Homo sapiens, то есть ее обмен энергией, веществом и информацией с окружающим миром. А это значит, что переход к нанотехнологиям неизбежно повлечет за собой глубокие трансформации исторической эволюции планетарной цивилизации. Предвидеть всю сеть долговременных глобальных экзистенциальных, социальных, экономических последствий, порождаемых практикой эксплуатации нанотехнологий, в настоящее время невозможно даже с помощью самых мощных ЭВМ.

В арсенал наноинструментов, с помощью которых человек уже сегодня вторгается в фундаментальные первоосновы природной и биосоциальной жизни, входят сканирующие туннельные микроскопы и атомно-силовые микроскопы. В скором времени появятся нанобиопроцессоры и молекулярные машины, которые смогут самостоятельно не только манипулировать отдельными атомами, но и путем перестановок атомов:

- самовоспроизводиться;
- создавать из подручного материала любые полезные человеку вещества, материалы, машины, одежду, пищу;
- путешествовать по человеческому телу и, проникая в клетки, удалять из них шлаки, восстанавливать поврежденные внутриклеточные объекты и ДНК, улучшать генные структуры и тем самым поддерживать сколь угодно длительное существование живого организма и даже совершенствовать человеческую телесность [7, 224].

Принципиально новый способ использования природы человеком – это практика нанотехнологофикации природы. Осуществляя эту практику, нанотехнолог и наноинженер не просто пользуется тем, что предоставила ему природа, а с помощью нанотехнологий конструирует мир неприродных молекулярных машин, фабрик, производственных мощностей. Иначе говоря, он создает как бы искусственную, синтетическую природу, подчиненную принципу полезности. В долговременной перспективе практика создания такой природы

может привести мир к новой научно-технологической революции, которая полностью изменит планетарную экономику, геномное пространство, экосреду обитания человеческой популяции, планетарный социум и самого человека.

Потенциальные возможности нанотехнологии на будущее можно очертить следующими штрихами:

• В ближайшие 25 лет ожидается появление первых нанороботов, которые способны будут конструировать из готовых атомов любое молекулярное устройство, исполняющее функции химических материалов, растительных и животных организмов.

• Ожидается также, что нанотехнологофикация сельскохозяйственного производства приведет к появлению молекулярных биороботов, которые будут производить пищу не менее эффективно, чем это делают растения и животные. Современные нанотехнологи и наноинженеры уверяют, что теоретически возможно производить молоко прямо из травы, минуя такое промежуточное звено, как корова.

• В области медицины возможно создание молекулярных роботов-врачей, которые будут способны «жить» внутри человеческого организма. Такие нанороботы смогут устранять все возникающие повреждения или предотвращать их возникновение. Благодаря тому, что нанотехнологии способны сколь угодно долго регенерировать отмирающие клетки, наномедицина, базирующаяся на них, будет гарантировать человеку долголетие. По прогнозам журнала «Scientific American» уже в ближайшем будущем появятся медицинские устройства размером с почтовую марку. Достаточно такое наноустройство наложить на рану, чтобы оно самостоятельно провело анализ крови, определило, какие медикаменты необходимо использовать, и самостоятельно ввело их в кровь.

• В сфере экологии практика нанотехнологофикации обещает предотвратить надвигающийся экокризис. Новые виды промышленности, основанные на эксплуатации нанотехнологий, не будут производить отходов, отравляющих почву, атмосферу, мировой океан, а нанороботы смогут уничтожать последствия старых загрязнений.

• Молекулярные биокомпьютеры открывают блестящие перспективы в области нанокомпьютеристики и информационных технологий.

• В кибернетике произойдёт переход к объёмным микросхемам, а размеры активных элементов уменьшатся до размеров молекул. Появится долговременная быстродействующая память на белковых молекулах. Емкость такой памяти будет измеряться терабайтами. Станет возможным «переселение» человеческого интеллекта в компьютер [2, 44]. Происходит процесс становления синергийно связанного кластера информационных технологий, биотехнологий, нанотехнологий и когнитивных наук. Это так называемая NBIC конвергенция (по первым буквам областей: N-нано; B-био; I-инфо; C-когно), процесс, в котором нанотехнологии играют роль своеобразного катализатора.

Глобальные последствия нанотехнологической революции (первая фаза которой разворачивается на наших глазах) окажутся неизмеримо более захватывающими, чем последствия всех предшествующих

научно-технологических революций. Предвидеть все разнообразие экзистенциальных, социальных, мировоззренческих последствий этой революции сегодня очень трудно. Ясно лишь то, что нанотехнологическая практика уже сегодня превращается в своеобразный экстрим научно-технологического творчества. Однако все это – прерогатива популяризаторов и идеологов нанотехнологической революции. В настоящее время появилось значительное количество литературы по данной проблематике. Классическими являются книга Эрика Дрекслера «Машины созидания» [1] и работа Ричарда Фейнмана «Там, внизу, полно места».

Философский дискурс, в центре которого рассматривается поле проблем, порождаемых практикой эксплуатации нанотехнологий, именуется «философией нанотехнологий» [4, 10]. Философия нанотехнологий – это область философской рефлексии, осуществляемой над теперешним переходом цивилизации к эксплуатации разнообразных нанотехнологий. В контексте этой рефлексии упомянутый переход осмысливается как эпохальное событие глобальной эволюции популяции Homo sapiens. Каждый переход к новой сумме технологий производства, потребляемых цивилизацией веществ, энергий, информации, – это кардинальное обновление самого способа воспроизводства популяции человека.

В контексте «философии нанотехнологий» человек рассматривается как субъект планетарных действий, осуществляемых с помощью все более мощной индустрии нанотехнологий. Нанокосмос для такого субъекта – это неисчерпаемый склад вещественных, энергетических, информационных ресурсов. Однако человек – не пассивный потребитель ресурсов наномира, он творчески конструирует такие самовоспроизводящиеся искусственные молекулярные машины, каких не существует в природе. Несмотря на искусственность, такие наномашины способны более эффективно исполнять все те полезные функции, которые выполняют природные ДНК, РНК, рибосомы, гены, геномы, вирусы, бактерии, растения, животные. Создавая все более мощный «парк» таких неприродных молекулярных машин, человек надеется с их помощью производить все ресурсы, «необходимые для самовоспроизводства планетарной цивилизации» [7, 228].

Самые сложные проблемы, с точки зрения философии нанотехнологий, которые в будущем встанут перед пользователями нанотехнологий, – это не технологические или научные проблемы. По-настоящему сложным окажется комплекс морально-этических и социально-политических проблем. Нынешнее состояние философии нанотехнологий не позволяет однозначно ответить на многие вопросы, порожденные современным этапом расширения границ мира человеческого существования. И как бы мы не относились сегодня к философии нанотехнологий, она, несомненно, изменит научное мировоззрение XXI века. Какой бы незрелой она ни была сегодня, без этой философии мы вряд ли осмыслим и оценим необозримую ткань последствий того грандиозного события, которое именуется сегодня переходом к нанотехнологическому производству.

Философия нанотехнологий порождает новую мировоззренческую парадигму, стимулирует развитие новой культуры размышлений о мире,

положении человека в нем, грядущей судьбе его в физико-космической эволюции Вселенной. Инициаторы этой философии убеждены, что высокие технологии позволяют нашему современнику выйти за пределы того, что метафизика предшествующей эпохи догматически считала «человеческим». Средства, которые могут быть использованы для достижения этой цели, таковы: молекулярная нанотехнология, генная инженерия, технологии искусственного интеллекта, программы для управления информацией, лекарства для улучшения памяти, биокомпьютеры, когнитивные технологии [3, 131].

Итак, сегодня философия нанотехнологий становится неотъемлемой частью мировоззрения любого человека, стремящегося к фундаментальному пониманию эволюционирующей Вселенной, жизни, антропности, так как пытается прояснить самые актуальные вопросы современности. Философия нанотехнологий ни в коем случае не является апологией агрессивного антропогенного вмешательства в природу. Инициаторы этой философии не считают, что нанотехнологии решат абсолютно все социальные проблемы. Все, что они сделают, предоставит в распоряжение людей мощные инструменты, с помощью которых будут успешно решены многие из сегодняшних глобальных проблем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дрекслер Э. Машины созидания. Грядущая эра нанотехнологии / Э. Дрекслер. – М. : Букс, 1986. – 184 с.

2. Кайку М. Візії: як наука змініть XXI сторіччя / М. Кайку. – Львів: Літопис, 2004. – 544 с.

3. Корсак К. Формування філософії нанотехнології і освіта України / К. Корсак // Філософія освіти. – 2005. – № 1. – С. 126–134.

4. Лукьянец В. С. Наукоемкое будущее. Философия нанотехнологии / В. С. Лукьянец // Практична філософія. – 2003. – № 3. – С. 10–27.

5. Лукьянец В. С. Наука нового века. Гуманитарные трансформации / В. С. Лукьянец // Наука и образование: современные трансформации. – К. : ПАРАПАН, 2008. – С. 8–36

6. Ратнер М. Нанотехнология: простое объяснение гениальной идеи / М. Ратнер. – М. : Вильямс, 2004. – 240 с.

7. Цикин В. А. Глобализация: ноосферный подход / В. А. Цикин. – Сумы : СумГПУ, 2007. – 284 с.

РЕЗЮМЕ

В.О. Цикін. Нанофілософія як світогляд.

У статті проведений філософський дискурс нанонаук і нанотехнологій та показаний їх вплив на сучасний світогляд.

SUMMARY

V.O. Tsykin. Nanophilosophy as a World-view.

The philosophical discourse of nanosciences and nanotechnologies is conducted and their influence on a modern world-view is shown in the article.

Н.Н. Зленко
Сумской государственный педагогический
университет им. А.С. Макаренка

ГЕНЕЗИС ПОНЯТИЯ НАУКА

В статье анализируется проблема генезиса понятия наука, рассмотрены различные подходы и направления к определению «даты рождения наук», ее периодизации и современное состояние.

Ключевые слова: наука, меганаука, генезис, классика, неклассика, постнеклассика.

Наука представляет собой один из типов исторически и социально-изменчивой познавательной активности человека. В том виде, как она известна нам сейчас, наука является феноменом европейской культуры. Причем феноменом уникальным, поскольку ей можно найти лишь приблизительные аналоги в других культурах, имевших иногда довольно высокоразвитые системы прикладных знаний и техник.

Существует много определений столь уникального явления, как наука, но в силу её сложности и многогранности какое-то одно, универсальное определение вряд ли вообще возможно. На протяжении своей истории она претерпела столько изменений и каждое её положение настолько связано с другими аспектами общественной деятельности, что любая попытка дать определение науки, а таких было немало, может выразить более или менее точно лишь одну из её сторон.

Э. Агацци отмечает, что науку следует рассматривать как «теорию об определенной области объектов, а не как простой набор суждений об этих объектах» [1, 12–14]. Данное понимание науки исходит разграничения научного и обыденного знания, а так же того, что наука может в полной мере состояться лишь тогда, когда доводит рассмотрение объекта до уровня его теоретического анализа.

Так же нельзя не согласиться с Дж. Берналом, одним из основателей науки о науке, который отмечал, что «дать определение науки по существу невозможно», он намечает пути, следуя которым можно приблизиться к пониманию того, чем является наука: 1) институт; 2) метод; 3) накопление традиций знаний; 4) фактор развития производства; 5) наиболее сильный фактор формирования убеждений и отношения человека к миру [2, 18–19].

Это означает, что наука – это и особый вид познавательной деятельности, нацеленный на выработку объективных истинных знаний о мире, и социальный институт, обеспечивающий функционирование научной познавательной деятельности. Исследование вопросов, относящихся к сущности науки, ее мировоззренческих и методологических основ, роли, обусловленной требованиями современности, приобретает особую актуальность.

Место и роль науки в жизни общества исторически изменялось. Вопросы касающееся даты, места рождения, классификации и периодизации этапов развития науки являются дискуссионными и активно обсуждаются в отечественной и зарубежной литературе.

Вплоть до XIX в. проблема истории науки не была предметом специального рассмотрения ни философов, ни ученых, работавших в той или иной области научного знания, и только в трудах первых позитивистов появляются попытки анализа генезиса науки и ее истории, создается историография науки.

В современном науковедении существует несколько подходов, дающий ответ на данный вопрос. Два из них экстернализм и интернализм.

Представители экстреналистского направления (Дж. Бернал, Э. Цильзель, Р. Мертон) поставили своей задачей выявление связей между социально-экономическими изменениями в жизни общества и развитием науки. Лидером его по праву стал английский физик и науковед Дж. Бернал, опубликовавший работы «Социальная функция науки», «Наука и общество», «Наука в истории общества» и др.

Их основной тезис: буржуазные экономические отношения, пронизане духом рационализма, оставили не востребованными прежние формы восприятия мира: религиозные, магические, анимастические и пр. Капиталистическое производство требовало развития математики и механики, что и вызвало к жизни рациональное мышелиеи механико-математическую картину мира. Они убеждены, что появление науки полностью обусловлено экономическими и военными потребностями нарождающегося капиталистического обществе [12, 112–118].

Недостаток этой позиции в следующем. Во-первых, при объяснении генезися наук не учитывается влияние идеологических факторов, ценностных ориентаций, мировоззренческих установокдуховной жизни реального обществе. Во-вторых, в ней есть неточность. Дело в том, что в епоху разложения феодальних отношений происходило не ослабление религиозного, магического восприятия мира, а напротив, усиление религиозного мироощущения, о чем свидетельствует появление разнообразных форм «новых» религий – лютеранства, кальвинизма, протестантизма и его многочисленных сект.

Исследователи интерналистского направления видят истоки возникновения научной картины мира и науки в специфике духовной культуры эпохи, в ее саморазвитии, в изменении способа мышления. Дж. Прайс, Р. Холл, Дж. Рэнделл констатируют, что наука развивается не благодаря воздействиям извне, из социальной действительности, а в результате своей внутренней эволюции, творческого напряжения самого научного мышления.

Именно, А. Койре видит условие возникновения науки в коренной перестройке способа мышления. Для него эта перестройка выразилась в разрушении античного представления о Космосе как о иерархическом упорядоченном мире, где каждая вещь имеет свое «естественное» место, в котором «земное» по физическим свойствам резко отличается от «небесного».

Как считает А. Койре, разрушение Космоса – это наиболее глубокая революция, которая была совершена в человеческих умах, и породила изменения философских концепций, которые выступают в качестве фундаментальных структур научного знания. А. Койре считал, что историю

научной мысли до момента возникновения уже сформированной науки необходимо разделить на три этапа, соответствующих трем различным типам мышления: 1) аристотелевская физика, 2) физика, разработанная в течение XV в., и 3) математическая физика Галилея [5, 34–57].

Уязвимость данной позиции интерналистов в том, что они не рассматривают причины изменения духовной культуры эпохи, а если и рассматривают, то не связывают их с коренными преобразованиями, которые произошли в социально-экономической структуре общества. Так, они не отвечают на вопрос, почему наука возникла именно в Европе и именно на рубеже XVI и XVII вв.

Для представителей обоих направлений характерно следующее: они считают, что наука – уникальное явление в истории культуры, зарождается она в период перехода от средневековья к Новому времени. В противовес позитивистским взглядам на науку, они утверждают, что научный метод – отнюдь не естественный, непосредственно данный человеку способ восприятия действительности, а формируется под воздействием различных факторов.

Специфика подхода к возникновению науки в позитивизме выражена Г. Спенсером в работе «Происхождение науки». Утверждая, что обыденное и научное знание по своей природе тождественны, он заявляет о неправомерности постановки вопроса о возникновении науки, которая, по его мнению, возникает вместе с появлением человеческого общества. Научный метод понимается им как естественный, изначально присущий человеку способ видения мира, неизменяемый в различные эпохи. Развитие знания происходит только путем расширения нашего опыта. Спенсер отвергал, что мышлению присущи философские моменты. Именно это положение позитивистской историографии явилось предметом резкой критики историками науки других направлений [11, 48–59].

По мнению Н. Кузнецовой, существуют такие точки зрения: наука была всегда, ибо она органично присуща практической и познавательной деятельности человека. Наука возникла в Древней Греции в V в. до н. э., ибо именно здесь впервые знание соединили с обоснованием. Наука возникла в Западной Европе в эпоху позднего средневековья вместе с особым интересом к опытному знанию и математике. Она начинается с XVI–XVII вв. работами Кеплера, Гюйгенса и, особенно, Галилея и Ньютона, разработавших первую теоретическую модель физики на языке математики; наука начинается с первой трети XIX в., когда исследовательская деятельность была объединена с высшим образованием [7, 35–38.].

Общепринято считать, что наука возникает вследствие отделения теоретического уровня познания от эмпирического. Эмпирическое исследование направлено на изучаемый объект и реализуется посредством наблюдения и эксперимента. Теоретическое исследование концентрируется вокруг универсальных законов и гипотез. Эмпирической базой истории науки являются научные тексты прошлого: книги, журнальные статьи, переписка ученых, неопубликованные рукописи, дневники и т. д. Так как объектом историко-

научного исследования является прошлое, то такое исследование всегда – реконструкция, которая претендует на объективность.

Эмпирический и теоретический уровень познания взаимосвязаны, граница между ними условна и подвижна, потому что, наука как целостная динамическая система знания не может успешно развиваться, не обогащаясь новыми эмпирическими данными, не обобщая их в системе теоретических средств, форм и методов познания. В определенных точках развития науки эмпирическое переходит в теоретическое и наоборот.

Современные же науковеды (П. Гайденко, Л. Кесарева, Л. Микешина) относят возникновение науки к VI веку до н. э. в Древней Греции, где появились первые зачатки теоретической системы, способной до некоторой степени разрушить мифологические представления о мире [12, 148–152; 254–259].

В настоящее время сосуществуют (несмотря на то, что возникли в разное время) три модели исторической реконструкции науки:

1) история науки как кумулятивный, поступательный, прогрессивный процесс;

2) история науки как развитие через научные революции;

3) история науки как совокупность индивидуальных, частных ситуаций (кейс стадис).

Согласно кумулятивистской модели каждый последующий шаг в науке является результатом предыдущих достижений, новое знание совершеннее старого, оно полнее, точнее, адекватнее отражает действительность; предшествующее развитие науки – предыстория, подготовка ее современного состояния; в прошлом знании значимы только те элементы, которые соответствуют современным научным теориям; все, что было отвергнуто современной наукой, считается ошибочным, относится к заблуждениям.

Приверженец данной модели, Э. Мах решал эту проблему, формулируя принцип непрерывности, который заключается в том, что естествоиспытатель должен уметь увидеть в явлениях природы единообразие, представить новые факты так, чтобы подвести их под уже известные законы.

Вторая модель понимает историю развития науки через научные революции. Но любое научное знание, полученное таким путем, должно быть доказано, т. е. выведено, систематизировано, понято из предшествующего знания. Поэтому историки науки, придерживающиеся эволюционистских взглядов, хотя и признавали революционные ситуации в истории науки, но считали, что понять их можно, лишь включив в непрерывный ряд развития, сведя к эволюционному процессу. Различаются эволюционные концепции тем, как они понимают это сведение: это или понимание научных революций как убыстрения эволюционного развития, когда в короткий промежуток времени происходит большое количество научных открытий, или революционная ситуация является результатом идей, истоки которых находятся все в более и более ранних работах предшественников.

Другие исследователи, в частности представители постпозитивизма (вторая половина XX в.), утверждают, что научная революция приводит к фундаментальной ломке старой теории, или парадигмы, или научно-

исследовательской программы, которые принципиально не сводимы к предшествующим теориям, парадигмам, исследовательским программам. Так, Т. Кун [12, 212–216], считал, что в ходе научной революции возникает новая теория, уже завершенная и вполне оформленная, в то время как И. Лакатос утверждал, что победившая в результате научной революции научно-исследовательская программа должна развиваться, совершенствоваться до «пункта насыщения», после чего начинается ее регресс. При этом существует возможность определять проблемы, подлежащие обсуждению, предвидеть аномалии [12, 208–212].

В 60–70-х гг. XX в. делались попытки переписать истории отдельных наук по куновской схеме: периоды, в которых происходит накопление знаний, (причем здесь могут появляться и аномалии, не вписывающиеся в существующую парадигму факты) – нормальная наука, сменяются коренной ломкой парадигмы – научной революцией, после чего опять идет процесс накопления знаний в рамках новой парадигмы. Но предпосылка, из которой исходили авторы, оставалась в принципе старая: наука развивается поступательно, непрерывность нарушается только в периоды научных революций.

Третья модель реконструкции науки получила название кейс-стадис (case-studes) – ситуационных исследований. Кейс-стадис является перекрестком всех возможных способов понимания науки, сконцентрированных в одной точке с целью обрисовать, реконструировать одно событие из истории науки в его целостности, уникальности и невоспроизводимости.

Научное открытие при использовании такой реконструкции изображается как историческое событие, в котором смешались идеи, содержание, цели предшествующей науки, культуры, условий жизни научного сообщества этого периода. Полученный научный результат не берется изолированно для включения его в цепочку развития научных идей, а рассматривается в соотнесении с имеющими место в этой ситуации научными гипотезами, теориями, в контексте социокультурных, психологических обстоятельств, при которых он был получен.

Если прибегнуть к графической модели истории науки, то традиционная кумулятивная историография науки может быть представлена прямой однонаправленной линией, в то время как историческая реконструкция на базе кейс-стадис будет представлять собой нечто вроде плоскости с возвышающимися на ней холмами и пиками, которые изображают события большей и меньшей значимости между событиями, а ими могут быть и конкурирующие теории, устанавливаются диалогические отношения, что на графической модели можно показать как линии, соединяющие различные холмы и пики.

Итак, первые программы историко-научных исследований можно охарактеризовать следующим образом:

1) первоначально решалась задача хронологической систематизации успехов в какой-либо области науки;

2) делался упор на описание механизма прогрессивного развития научных идей и проблем;

3) определялась творческая лаборатория ученого, социокультурный и мировоззренческий контекст научного творчества. Одной из главных проблем, характерных для истории науки становится понимание и объяснение того, как, каким образом внешние условия – экономические, социокультурные, политические, мировоззренческие, психологические и другие – отражаются на результатах научного творчества: созданных теориях, выдвигаемых гипотезах, применяемых методах научного поиска.

Дискуссионным остается аспект и периодизации развития науки. Одна из первых попыток систематизации и классификации накопленного знания (или «зачатков» науки) принадлежит Аристотелю. Все знание – а оно в античности совпадало с философией – в зависимости от сферы его применения он разделил на три группы: теоретическое, где познание ведется ради него самого; практическое, которое дает руководящие идеи для поведения человека; творческое, где познание осуществляется для достижения чего-либо прекрасного.

В середине XX в. оригинальную классификацию наук предложил В. Вернадский. В зависимости от характера изучаемых объектов он выделял два рода (типа) наук:

1) науки, объекты (и законы) которых охватывают всю реальность – как нашу планету и ее биосферу, так и космические просторы. Иначе говоря, это науки, объекты которых отвечают основным, общим явлениям реальности;

2) науки, объекты (и законы) которых свойственны и характерны только для нашей Земли. В соответствии с таким пониманием объектов разных наук и «учитывая такое состояние наших знаний, мы можем различать в ноосфере проявление влияния на ее строение двух областей человеческого ума: наук, общих для всей реальности (физика, астрономия, химия, математика), и наук о Земле (науки биологические, геологические и гуманитарные)» [4, 463–467].

Отражая мир в его материальности и развитии, наука образует единую, взаимосвязанную, развивающуюся систему знаний о его законах. Вместе с тем на сегодня, она разделяется на множество отраслей знания (частных наук), которые различаются между собой тем, какую сторону действительности, форму движения материи они изучают.

По предмету и методу познания можно выделить науки о природе – естествознании, и обществе – обществознание (гуманитарные, социальные науки), о познании, мышлении (логика, гносеология). Отдельную группу составляют технические науки. В свою очередь каждая из групп подвергнута более подробному членению. Характерной особенностью современной интегративной стадии является возникновение междисциплинарных проблем и соответствующих «стыковых» научных дисциплин (биохимия, психофизика и др.) Поэтому в современном естествознании уже нет ни одной науки «в чистом виде», и идет процесс построения целостной науки о природе и единой науки обо всей действительности в целом.

Так, по своей удаленности от практики науки можно разделить на два типа: фундаментальные, где нет прямой ориентации на практику и прикладные – непосредственное применение результатов научного познания для решения производственных и социально-практических проблем. Могут

быть и другие критерии для классификации наук, так как границы между отдельными науками и дисциплинами условны и подвижны.

Л. Лесков смотрит на эту проблему и выделяя за период становления и развития индустриальной цивилизации четыре научные революции:

1. Становление классического естествознания (XVII–XVIII века), основные принципы которого состояли в признании абсолютно достоверных истин при резком разграничении сферы сознания и сферы косной материи, то есть жесткого детерминизма. Основными способами познания в этот период были эксперимент и математические методы моделирования реальности.

2. Дисциплинарная организация науки (XIX век). К этому времени относятся возникновение научной картины мира, которая не сводилась к механистической, признавала идею развития, формируется концепция эволюционизма.

3. Становление неклассического естествознания (первая половина XX века). Основные идеи связаны с возникновением теории относительности и квантовой механики. Отход от классического миропредставления проявляется в новой интерпретации проблем пространства и времени, субъект-объектных взаимоотношений, категорий причинности, случайности и необходимости.

4. Формирование постнеклассической науки (вторая половина XX века). Ее отличительные особенности: примат междисциплинарных исследований, принцип системности, синтетическая картина реальности, численный эксперимент, универсальный эволюционизм. Это время характеризуется успехами в области теории строения вещества, нелинейной оптики, физики твердого тела, биологии и генетики, информатики и компьютеризации, космонавтики. На волне четвертой научной революции научная методология все более активно усваивает базовые постулаты философии нестабильности и теории самоорганизующихся систем – открытость, нелинейность, когерентность [8, 35–57].

Но, наиболее плодотворным считается подход к этому вопросу В. Степина [10, 5–11].

Сегодня принято выделять, согласно В. Степину, три основных этапа развития науки: классическую науку XVII–XIX вв., неклассическую науку первой половины и середины XX в. и современную – постнеклассическую науку, а еще радикальнее – науку постмодернизма [9, 150–152],

Согласно периодизации А. Кравец берущих за основу социокультурные параметры, можно выделить четыре этапа социальной зрелости европейской науки.

Первый – от XV до XVIII века – романтический, ювенальный. Это время становления рыночной экономики, раннего капитализма, первоначального накопления. Наука перестает быть частным “любительским” занятием, становится профессией. Идет десакрализация познавательной деятельности, возникает опытное естествознание. Отстраивается дисциплинарная структура науки. Образование впитывает в себя ее выводы.

Второй период – классический (XVIII–XIX в.в.), связан с утверждением зрелых товарно-рыночных отношений, машинного производства, распространением капитализма. В это время создаются фундаментальные теории,

наука ветвится и предстает как совокупность специальных теорий. Как правило, наука становится на службу государству. Престиж ученых в обществе повышается.

Третий – постклассический период (примерно 2/3 XX века) — это тот, когда возникает так называемая «Большая наука», создаются основные теории современного истолкования мира (теория относительности, новая космология, ядерная физика, квантовая механика, генетика). Идет фронтальное внедрение научных идей в технические инновации, в производство и быт.

И наконец, четвертый период связан с развертыванием во всех ракурсах «большой науки». Он длится поныне. В познавательном (гносеологическом) отношении он связан с формированием идей постнеклассической науки. В это время наука, как правило, становится предметом всесторонней опеки государства, элементом его системы. Характерными для такого состояния науки являются реализация масштабных проектов, типа атомной или космической программ, организация международных исследований типа «геном человека» или экологический мониторинг. В познавательном (гносеологическом) отношении он связан с формированием идей меганауки [6, 57–62].

В каждый из этих этапов развития науки происходила разработка определенного понятийного аппарата, идей, норм и методов научного исследования, в тоже время не отбрасывались достижения предыдущих этапов развития. Но строгих границ между названными стадиями провести невозможно.

Главной задачей науки является раскрытие законов реальной действительности – природных, социальных. Отсюда ориентация исследований на установление общих, сущностных свойств предмета, его характеристик и их проявление в системе абстракции, в форме идеализированных объектов. Если этого нет, то нет и науки, так как само понятие научности предусматривает открытие законов, а это является главным признаком науки.

Первоначально научными исследованиями занимались отдельные энтузиасты из числа любознательных и обеспеченных людей. Но уже с XVIII века наука постепенно превращается в особый социальный институт, который пользуется поддержкой государства. Если под наукой как формой общественного сознания понимать исторически обусловленную духовную жизнь общества, опирающуюся на гносеологические стандарты, то в таком случае вопрос сводится к экспликации этих стандартов. Если под ними понимать теорию рационального обоснования, то наука возникла в античной Греции, впервые выработавшей понятие подобных стандартов. Однако с этих позиций придется признать, что наука исчезла в период средневековья, чтобы вновь возродиться в Новое время.

В античности наука существовала как результат произошедшего разделения субъектов умственного и физического труда. В качестве самостоятельной формы общественного сознания наука стала функционировать, начиная с эпохи эллинизма, а становление собственно научных, обособленных и от философии, и от религии форм знания обычно связывают с именем Аристотеля, заложившего первоначальные основы классификации различных знаний.

Так, в период преднауки понятия «философия», «знание», «наука» фактически совпадали: это было по существу «триединое целое», не разделенное еще на свои части. Строго говоря, в рамках философии объединялись сведения и знания и о «первых причинах и всеобщих началах», об отдельных природных явлениях, о жизни людей и истории человечества, о самом процессе познания, формулировалась определенная совокупность логических (Аристотель) и математических (Евклид) знаний и т.п. Все эти знания существовали в пределах единого целого (традиционно называемого философией) в виде ее отдельных аспектов, сторон. Иными словами, элементы, предпосылки, «ростки» будущей науки формировались в недрах другой духовной системы, но они еще не выделялись из них как автономное, самостоятельное целое.

Действительно, предпосылки науки создавались в древневосточных цивилизациях – Египте, Вавилоне, Индии, Китае, Древней Греции в форме эмпирических знаний о природе и обществе, в виде отдельных элементов, «зачатков» астрономии, этики, логики, математики и др. Вот почему геометрия Евклида – это не наука в целом, а только одна из ветвей математики, которая (математика) также лишь одна из наук, но не наука как таковая.

Преднаука стала занимать промежуточное положение между донаучным и научным знанием. Преднаука стала стадией перехода к научному, теоретическому знанию. После упадка науки в Западной Европе наступает длительный застой в ней. Господствующей идеологией в Средние века стала религия, которая подчинила себе науку и философию. В период своего генезиса наука разрушала гораздо больше иллюзий, чем приносила пользы.

Как писал В. И. Вернадский, основа новой науки нашего времени – «это по существу создание XVIII–XX вв., хотя отдельные попытки и довольно удачные ее построения уходят в глубь веков... Современный научный аппарат почти целиком создан в последние три столетия, но в него попали обрывки из научных аппаратов прошлого» [4, 466–467].

В конце XVI – начале XVII в. происходит буржуазная революция в Нидерландах, сыгравшая важную роль в развитии новых, а именно капиталистических, отношений (которые шли на смену феодальным) в ряде стран Европы. С середины XVII в. буржуазная революция развертывается в Англии, наиболее развитой в промышленном отношении европейской стране.

Буржуазные революции дали мощный толчок для невиданного развития промышленности и торговли, строительства, горного и военного дела, мореплавания и т. п. Важнейшим фактором всех этих изменений оказывается наука, и прежде всего экспериментально-математическое естествознание, которое как раз в XVII в. переживает период своего становления. Постепенно складываются в самостоятельные отрасли знания – астрономия, механика, физика, химия и другие частные науки. В связи с этим следует сказать о том, что понятия «наука» и «естествознание» в этот период (и даже позднее) практически отождествлялись, так как формирование обществознания (социальных, гуманитарных наук) по своим темпам происходило несколько медленнее.

С первых двух глобальных революций в развитии научных знаний, происходивших в XVI–XVII вв., создавших принципиально новое по сравнению с античностью и средневековьем понимание мира, и началась классическая наука.

Классическая картина мира, основанная на достижениях Галилея и Ньютона, господствовала на протяжении достаточно продолжительного периода, от времен Галилея до конца XIX ст. Она претендовала на привилегированное обладание истинным знанием. Ей соответствует графический образ прогрессивно направленного линейного развития с жестко однозначной детерминацией. Прошлое определяет настоящее так же изначально, как и настоящее определяет будущее. Все состояния мира, от бесконечно отдаленного былого до весьма далекого грядущего, могут быть просчитаны и предсказаны. Классическая картина мира осуществляла описание объектов, как если бы они существовали сами по себе в строго заданной системе координат. В ней четко соблюдалась ориентация на «онтос», т.е. то, что дано в его фрагментарности и изолированности. Основным условием становилось требование элиминации всего того, что относилось либо к субъекту познания, либо к возмущающим факторам и помехам.

Неклассическая картина мира, пришедшая на смену классической, родилась под влиянием первых теорий термодинамики, оспаривающих универсальность законов классической механики. С развитием термодинамики выяснилось, что жидкости и газы нельзя представить как чисто механические системы. Складывалось убеждение, что в термодинамике случайные процессы оказываются не чем-то внешним и побочным, они сугубо имманентны системе. Переход к неклассическому мышлению был осуществлен в период революции в естествознании на рубеже XIX–XX вв., в том числе и под влиянием теории относительности. Графическая модель неклассической картины мира тяготеет к образу синусоиды, омывающей магистральную направляющую развития. В ней возникает более гибкая схема детерминации, нежели в линейном процессе, и учитывается новый фактор – роль случая.

В начале XX в. наука действительно достигает зрелости, особенно активно развиваются в это время естественные науки. Происходит неизбежный процесс дифференциации научного знания, сопровождающийся его специализацией, возникновением новых научных дисциплин. В XX веке наука стала активно влияет на материальное производство и постепенно превратилась в непосредственную производительную силу. Достижения современной науки определили характер научно-технической революции, которая коренным образом изменила современную технологию производства посредством его автоматизации, роботизации, массовым применением электроники, широкого использования компьютеров и другой информационной техники.

Смена мировоззренческих и познавательных ориентиров при переходе от классической к современной – постнеклассической стадии развития науки ведет к тому, что внимание научной и философской мысли концентрируется на том, что прежде оставалось на периферии научного познания и не охватывалось философией науки, нарушая тем самым целостность миропонимания [3, 80–81].

Термин «постнеклассическая наука» восходит к началу научно-технической революции – второй половины прошлого века. В. Степин, ввел это понятие для обозначения новой стадии в развитии естествознания одной из центральных идей которого является универсальный эволюционизм.

Согласно концепции В. Степина, современный этап развития науки характеризуется радикальными изменениями в основаниях науки, обусловленными стремительным ростом междисциплинарных проблемно-ориентированных форм исследований. При этом объектами этих исследований, все чаще становятся «уникальные системы, характеризующиеся открытостью и саморазвитием» [10, 10–12] .

Образ постнеклассической картины мира – древовидная ветвящаяся графика – разработан с учетом достижений бельгийской школы И. Пригожина. С самого начала и в любой данный момент времени будущее остается неопределенным. Развитие может пойти в одном из нескольких направлений, что чаше всего определяется каким-нибудь незначительным фактором. Достаточно лишь небольшого энергетического воздействия, так называемого «укола», чтобы система перестроилась, и возник новый уровень организации. В современной постнеклассической картине мира анализ общественных структур предполагает исследование открытых нелинейных систем, в которых велика роль исходных условий, входящих в них индивидов, локальных изменений и случайных факторов. В. Степин считает, что «постнеклассическая» наука расширяет поле рефлексии над деятельностью, в рамках которой изучаются объекты. Она учитывает соотнесенность характеристик получаемых знаний об объекте не только с особенностью средств и операций деятельности, но и с ее ценностно-целевыми структурами». Следовательно, включенность ценностно-целевых структур становится существенным моментом постнеклассической науки.

В постнеклассической методологии очень популярны такие понятия, как бифуркация, флуктуация, хаосомность, диссипация, странные аттракторы, нелинейность. Они наделяются категориальным статусом и используются для объяснения поведения всех типов систем: доорганизмических, организмических, социальных, деятельностных, этнических, духовных и пр.

Образ «большой науки» формируется на основе понятия меганаука**.** Термин меганаука не допускает простого определения. Приставка мега- (от греч. megas – большой):

1) часть сложных слов, означающая: «большой». Например: Мегалиты;

2) приставка для образования наименований кратных единиц, по размеру равных 106 исходных единиц, обозначается М. Например: 1 МВт = 106 Вт [13, 253].

Название такой науки было предложено в том же 1992 году в Отчете «К глобализации науки и техники» японского «Совета по науке и технологии», сделавшего принципиальное заключение, что «для решения глобальных проблем окружающей среды и других общих проблем человечества необходимо создание меганауки, которая объединит усилия многих стран. Предполагается, что результатом объединения явится не просто сумма усилий,

а нечто большее, порождаемое синергетическим эффектом от интернационального взаимодействия».

Приставка «мега» в предложенном японцами названии дословно означает, что эта «наука, включающая миллион наук». По смыслу же меганаука должна стать общим, максимально универсальным, системным знанием. Сегодня меганаука – общепринятое название комплексного научного направления, посвященного решению реально существующих проблем устойчивого развития цивилизации [15].

Таким образом, в зависимости от интерпретации сущности понятия науки формулируются различные точки зрения на этапы ее развития: наука как система профессиональной подготовки и переподготовки кадров возникает в первой трети XIX ст. в Европе (реформы высшей школы в Германии, организация регулярних семинаров, лабораторий); наука как непосредственная производительная сила оформляется в промышленно развитых странах лишь со второй половины XX века. Наука как социальный институт, хотя и зарождается в Новое время, такое содержание обретает в полной мере лишь в конце XIX в., когда впервые появились научные общества, академии и специальные научные журналы, на страницах которых ученые получают возможность сообщать о своих новых результатах исследований, обмениваться мнениями и обсуждать возникшие проблемы своей науки. В первой половине XX в. наука стала приобретать еще одну функцию, она стала превращаться в социальную силу, внедряясь в самые различные сферы социальной жизни и регулируя различные виды человеческой деятельности. Наука XXI формируетя на основе использования гигантских експериментальных установок, подобных к Большому Адронному Колайдеру, электронных лазеров термоядерных установок, космических астрофизических лабораторий, мощных вычислительных систем, типа GRID, лабораторий суперсильных магнитных полей и тому подобное. Такие экспериментальные установки используются не только физиками, которые их создают, но и всем научным содружеством. Благодаря таким установкам в настоящее время осуществляются: практика экспериментирования на суперколайдерах; супербыстрая обработка гигантских потоков экспериментальных данных, которые поступают от установок Mega-science; тестирование таких фундаментальных теорий, как теория супергравитации, Теория Большого Объединения, теория суперструн и тому подобное; практика реализации огромных брендовых проектов XX века – Нанотех, Биотех, Генотех, Наномед, Инфотех, Искусственный Интеллект и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агацци Э. Моральное измерение науки и техники / Э. Агацци. – М.: 1988. – С. 12–14.
2. Бернал Дж. Наука в истории общества / Дж. Бернал. – М., 1956. – С. 18–19.
3. Буданов В. Г. О методологии синергетики / Владимир Григорьевич Буданов // Вопросы философии. – 2006. – № 5. – С. 79–94.
4. Вернадский В. И. О науке / В. И. Вернадский // Научное знание. Научное творчество. Научная мысль. – Дубна, 1997. – Т. 1. – С. 463–467.
5. Койре А. Очерки истории философской мысли / А. Койре. – М., 1985. – С. 34–57.
6. Кравец А. С. Идеалы и идолы науки / А. С. Кравец. – Воронеж, 1993. – С. 57–62.

7. Кузнецова Н. И. Возникновение науки / Н. И. Кузнецова // Философия и методология науки. – М. : SvR-Аргус, 1994. – Ч.1.– С. 35–38.

8. Лесков Л. В. Синергетика культуры / Л. В. Лесков // Вестник Московского университета. Серия: Философия. – 2004. – № 4. – С. 35–57.

9. Лукьянец В. Горизонты гуманитарии: проблема постчеловеческого общества / В. Лукьянец, О. Соболь // Філософія освіти. – 2006. – № 3 (5). – С. 145–164.

10. Степин В. С. У истоков современной философской науки / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2004. – № 1. – С. 5–13.

11. Спенсер Г. Происхождение науки / Герберт Спенсер. – СПб., 1898. – С. 45–59.

12. Философия науки: Общие проблемы познания. Методология естественных и гуманитарных наук [хрестоматия] / Отв. ред.-сост. Л. А Микешина. — М. : Прогресс-Традиция: МПСИ: Флинта, 2005. – 992 с.

13. Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардарики, 2004. – С. 253.

14. Франк Ф. Философия науки. Связь между наукой и философией [Пер. с англ.] / Общ. ред. Г. А. Курсанова. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – С. 112–118.

15. Международная академия маганауки. История меганауки [Электронный ресурс]. – Режим доступа:: http://www.megascience.ru/ruindex.html

РЕЗЮМЕ

Н.М. Зленко. Генезис поняття наука.

У статті аналізується проблема генезису поняття науки, розкриваються різні підходи і направлення до визначення місця, дати народження науки, періодизації і її становище на сучасному етапі.

SUMMARY

N.N. Zlenko. Genesis of Concept of Science.

In the article is analysed problem of genesis of science concept, the different going and directions open up near a location, to give birth of science, division into periods, and its position on the modern stage.

М.М. Ведмедєв
Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С. Макаренка

ТЕОРЕТИЧНЕ МИСЛЕННЯ В УМОВАХ СУЧАСНОГО КОМУНІКАТИВНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглядається проблема впливу факторів перформативності, товарності і комунікативності на теоретичне знання і освіту. Аналізуються пов'язані з цим деформації інтелектуальної діяльності. Підкреслюється значення епістемологічних стратегій у використанні Інтернету.

Ключові слова: перформативність, комунікативність, теоретичне знання, інтелектуальна діяльність, освіта.

Однією з найбільш прикметних рис розвитку сучасної цивілізації, як часто зазначають дослідники, є її непередбачуваний, парадоксальний характер. Майбутнє дуже часто виявляється не таким, яким його уявляють, різко девальвуючи цінність багатьох визнаних надійними прогнозів. Це зауваження в

повній мірі стосується і такого важливого фактору розвитку людства як знання, зокрема, знання наукове. Здавалося б, сучасна економіка, високі технології і створені суспільством могутні телекомунікаційні системи, що базуються на науці і її підвалинах у вигляді класичної раціональності, мають всіляко сприяти розвитку і утвердженню останніх. Проте й виникаючі новітні форми економічних відносин, й конструктивні особливості телекомунікаційних систем у сукупності з технологіями роботи в сучасному медійному середовищі породжують феномени, що часто зводять нанівець сенс класичних принципів європейського мислення.

Теоретичне усвідомлення зазначених обставин призвело до поступового корегування початкової парадигми, пов'язаної із аналізом статусу знання в трансформації сучасних суспільств. Новації зводилися, зокрема, до пропозицій щодо чіткого розрізнення понять «інформаційне суспільство» і «суспільство знань» [10], з'ясування специфіки феномену «нової» («електронної») економіки [9], вивчення психологічно-пізнавального впливу режимів роботи в Інтернет на свідомість людини [2; 7]. В цьому річищі останнім часом з'явилася низка змістовних праць таких дослідників як Н.В. Громико, Д.І. Дубровський, Д.В. Іванов, О.А. Калмиков, Л.А. Мяснікова, Н.А. Носов, А.І. Ракітов, М.М. Суботін та інших. Звісно, що далеко не всі із численних питань, що мають відношення до окресленої дослідницької галузі, розроблені з необхідним ступенем докладності. До числа недостатньо вивчених можна віднести проблему деформуючого впливу, якого зазнають критерії теоретичного мислення під дією низки економічних факторів і сучасного комунікативного середовища. Систематизація дослідницьких напрацювань з цього питання і є метою нашої роботи. При цьому окремий наголос робиться на пропозиціях щодо шляхів запобігання негативним явищам.

Філософом, який з усією гостротою поставив проблему трансформації науки і освіти внаслідок зазначених факторів, був Ж.-Ф. Ліотар. Він зробив предметом свого дослідження «стан знання в сучасних найбільш розвинених суспільствах», дійшовши висновку, що знання та інформація зазнають глибинних змін у двох основних напрямах.

По-перше, інформацію збирають, впорядковують і вивчають головним чином лише тоді, коли відомо, з якою метою її можна використати. Дослідник називає це *перформативністю*. Важливу роль при цьому відіграють критерії системного підходу і програмного управління. Тобто знання і інформація розглядаються як частина системи, де реалізується принцип оптимізації «входу» і «виходу» з метою підвищення її ефективності. Якщо мати на увазі знання, то наслідком дії цього фактору є різке зниження соціального значення тих його частин, які не є затребуваними і «ефективними». І, навпаки, відбувається інтенсифікація дослідницьких зусиль й приток інвестицій там, де очевидна прагматична направленість розробок. Прикладом останніх можуть бути дослідження в галузі фінансів і менеджменту. У той же час студії в сфері загальнофілософських проблем або в царині вивчення історико-етнографічних феноменів опиняються поза фокусом соціально-політичної уваги і поступово деградують.

По-друге, відбувається процес безпрецедентної комерціалізації науки і освіти. Ми є свідками стрімкого формування світового порядку, де виробництво неринкового об'єкту (не-товару) стає явищем маргінальним. І виробництво знання не є винятком. Дослідник зосереджується на питанні про докорінну зміну способу легітимації науки. За доби Просвітництва наука здобувала соціальне визнання, використовуючи посилання на кшталт: служіння інтересам прогресу, народу, емансипація особистості. Але подібні сентенції відверто розходилися з її іманентним принципом емпіричного обґрунтування. І на зміну старому принципу легітимації прийшла *легітимація ринкова* як єдиний аргумент, на який можна серйозно зважувати. «Старий принцип, згідно з яким знання невіддільно від формування розуму і навіть самої особистості, застаріває й буде виходити з ужитку…Знання виробляється й буде вироблятися для того, щоб бути проданим, воно споживається й буде споживатися щоб набути вартості в новій продукції…» [8, 18]. Новий статус знання призводить до докорінної трансформації ролі освіти: університет втрачає функцію формування ідеалів, а продукує лише *компетенції*. Студента вже не повинно турбувати питання «Чи є це істинним?», а лише питання «Для чого це потрібно й чи можна це продати?» Володіння продуктивною компетенцією має бути таким, що продається. Отже, «припиняє існування… компетенція, що визначається за іншими критеріями: істинне-хибне, справедливе-несправедливе тощо…» [8, 124]. Патріарх західного менеджменту П. Дракер пише то те, як змінилися мовні вирази за останні десятиліття. В минулі часи не вживали таке словосполучення, як «людина, що володіє знаннями». Казали: «освічений, вчений чоловік». Освічені люди – це особи, які мали широку ерудицію, були в змозі підтримувати бесіду, писали на різноманітні теми. Додається, що ці люди не займалися практичною діяльністю в певній конкретній галузі. Згадується Сократ, який вважав, що мета знання полягає в сприянні самопізнанню і саморозвитку особистості. (Згадаємо наведені вище розмисли Ж.-Ф.Ліотара на цю тему). Саме таке тлумачення знання протягом двох тисяч років мало визначальне значення для європейської системи освіти і, власне, для самого поняття знання. Знання сьогодні – інформація, що має практичну цінність і веде до отримання конкретних результатів. Це не загальне знання, а знання високо спеціалізоване. Висновок: нове суспільство має бути засновано на знанні, що організоване у вигляді спеціалізованих дисциплін, *а його членами мають бути люди, які володіють спеціальними знаннями в різних галузях* [4, 54].

Серед постмодерністів не спостерігається особливої схильності сформулювати усі ті наслідки, які невідворотно випливають з наведених констатацій. Насамперед щодо становища тієї найважливішої частини корпусу наукового знання, яка не може бути перетворена в товар. Адже стосовно знання фундаментального, знання світоглядного неможливо заздалегідь сказати, у які практичні результати воно втілиться. Наслідком цього має бути (а в наш час таке можна спостерігати) згасання тих сфер інтелектуальної активності, які не призначені для отримання невідкладного зиску (економічного або політичного). Проте не секрет, що подібний стан справ є патологією в науці як органічній системі, яка веде до її деградації.

Поряд із зазначеними привертає увагу характер і значення ще одного фактору – *сучасного комунікативного середовища*.

В літературі досить докладно описується так зване явище «журналізму». Зауважимо, що цим виразом позначаються не стільки особливості професійної діяльності представників відомої галузі, скільки риса сучасної епохи, певна деформація культуротворчої діяльності. Зазначений феномен виникає у тому випадку, коли особливості журналістської свідомості, мислення і способу дії поширюються далеко за межі компетенції ЗМІ.

Д.І. Дубровський наступним чином характеризує суть зазначеного явища: «Журналізм» в його різноманітних жанрах претендує на зображення і тлумачення *будь-яких* явищ дійсності, будь-яких подій, будь-яких сфер політики, економіки, науки, мистецтва, буденного життя тощо. Такий універсалізм, стислі рамки жарів, велика залежність від певних політичних та економічних інтересів…гостра конкуренція і до того ж постійний цейтнот обумовлює фрагментарність, ситуативність, часто одновимірність і поверховість відображення дійсності» [5, 48].

Справа тут полягає у тому, що як події життя, так і продукти інтелектуального виробництва мають бути певним чином асимільовані масовою свідомістю, отримати належне соціальне визнання, «санкцію». А за умов сучасного медійного середовища таке можливе лише за участі посередника-транслятора, без якого жодна річ не в змозі набути свого соціального буття. Це у повній мірі стосується і створених мистецтвом та наукою цінностей. Сам творець відсувається ніби на задній план – його доля опиняється в руках посередників. Він просто соціально не існує, якщо результати його праці не представлені в засобах масової інформації. А цінність продукту прямо обумовлюється обсягами його тиражування.

У залежності дещо іншого роду опиняється і сам посередник-транслятор, який є жорстко прив’язаним до уваги, настроїв, смаків, уподобань і рівня масової аудиторії. Він має демонструвати чудеса винахідливості й спритності, поєднуючи, з одного боку, видимість об’єктивності у висвітленні подій, а з іншого – свавілля в інтерпретації реальності. Одвічна гонитва за новизною, сенсаційністю, ексклюзивністю – його жереб (дізнатися, повідомити, зацікавити).

Змальований тут особливий режим роботи і спілкування посередник-транслятор владно нав’язує тому, з ким він має справу – творцю духовних цінностей. І останній вимушений прийняти ці умови. Усі, хто погоджується з медійною інтерпретацією принципа Р. Декарта (замість «я мислю, отже я існую» – «про мене говорять, отже я існую»), приречені грати за правилами *популярності*. А ці правили обумовлюються принципом «максимальний вплив і миттєве застарівання». І творець майже завжди опиняється в програші. За умов, коли суспільна увага стає найбільш цінною річчю, засобам масової інформації не вистачає часу, щоб плекати *славу*, проте їм добре вдається культивувати *відомість*.

Тривалий і тяжкий пошук істини не придатний для того, щоб відбуватися на очах публіки, увагу якої він навряд чи приверне. «З того часу, як популярність зайняла місце слави, викладачі коледжів вимушені змагатися із

спортсменами, зірками естради, переможцями лотерей, терористами… і в таких перегонах у них мало шансів на успіх» [1, 168].

Фахівці зазначають, що за останні декілька десятиліть відбувся докорінний злам механізмів, які відповідають за формування культурних ієрархій. Якщо ще не так давно (за історичними, звісно, мірками) в Європі виключне право наділяти авторитетом осіб, котрі зарекомендували себе у пошуку і розповсюдженні нового знання, належало університетам, то тепер на нього з успіхом претендують й інші соціальні інститути. Сьогодні репутація все частіше здобувається (і втрачається) за межа університетів. Неухильно знижується і роль професійного товариства науковців у цьому процесі. Пальма першості міцно утримується структурами, що спеціалізуються на управлінні суспільною увагою.

У зв'язку із зазначеною вище роллю посередника-трансятора доречно зробити деякі зауваження. Взагалі-то його участь у процесах не є обов'язковою. Тут слід звернути увагу на явище масової журналістики. За допомогою, скажімо, Інтернету будь-хто може випробувати свої сили і здібності на цьому поприщі. Справа, звісно, полягає не просто у вмінні і потребі щось писати, а в тому, щоб створювати тексти в журналістському жанрі. Це передбачає перш за все здібність глобального охоплення самих різних сфер людського життя, швидкого, хоча б і поверхового входження в тему, «співучасті» в описуваних подіях тощо. І все це жодним чином не змінює суті справи: характеристики журналістської свідомості й мислення (квапливість, ситуативність, прагнення публічності і новацій, значна питома вага «версіальності», «думок») залишаються незмінними.

Перенесений на суто науковий ґрунт такий спосіб викладу (і мислення) з необхідністю призводить до серйозних деформуючих наслідків. Помітно знижується концептуальність праць, з'являється «науковий скоропис», штучний гіперкритицизм, «версіальність», прагнення до ігрових стилістичних знахідок, публічності, жахаюча компілятивність. І головний наголос при всьому цьому буде звичайно поставлений на привабливій «упаковці». Отже, під сумнів ставляться принципові моменти наукової роботи і професійної комунікації: стає вкрай проблематично щось довести або спростувати, встановити новизну й оригінальність, навіть просто визначити ставлення до змісту таких праць.

Експансія журналістики в наш час дійсно є безпрецедентною. Вона стала провідною силою в плані впливу на масову свідомість, на економічні, політичні, соціальні процеси. Фахівці справедливо вбачають у цьому ознаку вступу суспільства в постіндустріальну фазу розвитку, де лише журналістика здатна охопити гігантську сферу інформаційних процесів, непідвладну науковому способу мислення. Проте заперечення викликає інша теза –твердження , що численні негативні риси журналізму пов'язані саме з першою, незрілою фазою розвитку інформаційної цивілізації. Критично налаштовані дослідники переконливо довели, що альфою та омегою такої цивілізації є не процес інтелектуалізації, а феномен безпрецедентної комунікативізації суспільства.

Так, Д.В. Іванов слушно зауважив, що те інформаційне суспільство, про яке писали Д. Белл, П. Дракер, Й. Масуда, О. Тоффлер та інші ніде не відбулося. Нагадаємо, йшлося про те, що визначальним фактором суспільного життя стане теоретичне знання. Економічні та соціальні функції капіталу перейдуть до

інформації. Університети перетворяться на провідну структуру соціальної організації як центри виробництва, накопичення й переробки знань. Інфраструктурою інформаційного суспільства стане нова «інтелектуальна», а не механічна техніка. Ці сподівання не виправдалися. Символом комп'ютерної трансформації суспільства стали не штучний інтелект і гігантські електронні банки даних, а Інтернет – система за своєю природою суто комунікативна. Причина помилкових прогнозів вбачається Д.В. Івановим у тому, що відомі теоретики інформаційного суспільства змішували такі феномени як інформація і знання. Треба чітко усвідомити принципову різницю між повідомленням (продукт інтелектуальної діяльності, що передається), інтерпретацією (осмислення, «знання», яке отримують) і комунікацією (операція передачі, трансляція) [6]. У сучасному медіа-середовищі саме ця операція є домінуючою ланкою. Не важко пересвідчитися, що за словом «інформація» криється, перш за все, комунікація, а не знання. І навряд чи викличе особливі заперечення те твердження, що людиною інформатизованого і інтернетизованого суспільства є не той, хто знає більше, а той, хто залучений до більшої кількості інтенсивних і різноманітних контактів. Отже, сучасне інформаційне суспільство, якщо воно формується спонтанним чином, повсюдно і повсякчасно породжує саме комунікативізм, а не інтелектуальність. Це, так би мовити, його суть, його єство. І вбачати в згаданих вище негативних рисах випадкові особливості незрілої фази розвитку системи було б помилково. Таким чином, можна твердити, що має місце потужна тенденція «журналізації» культури, яка є наслідком безпрецедентного росту її комунікативної складової. Щодо продуктів інтелектуальної діяльності, то вони все виразніше намагаються прийняти *ефективну, «успішну» комунікативну форму*. І у тому ж сенсі, як ми говоримо: «Знання є товар», можна твердити: «Знання є *повідомлення*». Остання обставина призводить до таких самих серйозних наслідків, як і у випадку комерціалізації інтелектуальних продуктів, коли студента вже не має цікавити (згадаємо Ж.-Ф. Ліотара) істинність, а продаваність знання. Можна, скажімо, сформулювати принцип «не турбуйся про те, щоб бути правим, головне – бути цікавим». Як бачимо, методологічні критерії інтелектуальних продуктів входять в гостру суперечку з критеріями суто комунікативними.

В літературі містяться досить докладні описи того, як все це відбувається, зокрема, в Інтернет-середовищі. Н.В. Громико сформулювала проблему суперечливого взаємовідношення між теоретичним знанням і особливим режимом роботи в сфері всесвітньої електронної мережі у вигляді двох взаємовиключаючих тверджень:

– теоретичне мислення в епоху Інтернет є неможливим, а освіта, що має своїм завданням його формування, є безперспективною і не потрібна суспільству;

– теоретичне мислення є можливим і перспективним, якщо зробити Інтернет не засобом інформатизації та «постмодернізації» суспільства, а засобом його, так би мовити, епістемологізації.

На думку дослідниці, реалізація обох варіантів цілком можлива. Усе залежить від того, як розвиватиметься Інтернет. Якщо його бурхливе поширення відбуватиметься стихійним чином, а політика осіб, які приймають рішення, буде обмежуватися лише абстрактними гаслами прискорення темпів

інформатизації та комп'ютеризації, то всесвітня телекомунікаційна мережа перетвориться на силу, що ворожа теоретичному мисленню. У такому середовищі перманентно культивуватимуться ті цінності, які пропагуються постмодерністською філософією – аксіологічний плюралізм, руйнація традиційних норм і звичайних орієнтирів життя. У зв'язку з цим впроваджується особливий стиль мислительної діяльності, якому притаманні: інтертекстуальність і цитатність, стильовий синкретизм, кліповість (фрагментарність і монтажність), культ невизначеності, помилок, прогалин у думках, пародійність тощо [2, 176].

Провідним процесом, що розгортається в царині Інтернет, є мовна гра. Користувачі мережі запрограмовані на невпинний рух в просторі дискурсів, де головне – нескінченний (і часто безцільний) обмін повідомленнями, хаотично побудованими судженнями, що втрачають будь-який зв'язок з реальною ситуацією і знеособлюються. Це своєрідне ковзання по поверхні, а не рух вглиб. Фахівцями особливо підкреслюються згубні наслідки такого роду духовної діяльності: «Спільність, що формується за допомогою Інтернету, постає як знеособлена й звільнена від теоретичного мислення сукупність споживачів і носіїв інформації. Людина, навіть володіючи теоретичним мисленням, якщо вона регулярно «пропускається» крізь такий тип взаємодії, цілком ризикує втратити ті здібності, які дозволяють їй залучатися до процесів породження і розвитку знання»[2, 177]. О.А. Калмиков прямо називає це явище прогресуючою дебілізацією [7, 128].

З метою подолання зазначених негативних явищ пропонуються поки що поодинокі проекти (наприклад, проект епістемотеки), що пов'язують розбудову Інтернет з необхідністю його семантизації і епістемологізації [3].

Отже, описані вище мислительні деформації, що виникають під впливом особливостей організації телекомунікаційних мереж і стилю роботи в сучасному медійному середовищі, становлять серйозну проблему для теоретичного мислення і побудованій на його основі системи освіти. Нагальним науково-практичним завданням є розробка дієвих засобів подолання негативних ефектів, що при цьому виникають.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман; [пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева]. – М.: Логос, 2005. – 390 с.

2. Громыко Н. В. Интернет и постмодернизм – их значение для современного образования / Н. В. Громыко // Вопросы философии. – 2002. – № 2. – С. 175–180.

3. Громыко Н. В. Что такое эпистемотека / Н. В. Громыко // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 90–105.

4. Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе: [антология / под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Academia, 1999. – С. 46–89.

5. Дубровский Д. И. Постмодернистская мода / Д. И. Дубровский // Вопросы философии. – 2001. – № 8. – С. 42–56.

6. Иванов Д. В. Феномен компьютеризации как социологическая проблема 2000. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.sociologist.nm.ru/index.htm

7. Калмыков А. А. Гипертекст мышления и коммуникативное пространство / А. А. Калмыков // Человек. – 2007. – № 5. – С. 122–129.

8. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Жан-Франсуа Лиотар [пер. с фран. Н. А. Шматко] – М.: Ин-т эксперимент. социологии, Спб.: Алетейя, 1988. – 160 с.

9. Мясникова Л. А. «Новая экономика» в пространстве постмодерна / Л. А. Мясникова // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 12. – С. 3–15.

10. Ракитов А. И. Регулятивный мир: знание и общество, основанное на знаниях / А. И. Ракитов // Вопросы философии. – 2005. – №5. – С. 82–94

РЕЗЮМЕ

М.М. Ведмедев Теоретическое мышление в условиях современной коммуникативной среды.

В статье рассматривается проблема влияния факторов перформативности, товарности и коммуникативности на теоретическое знание и образование. Анализируются связанные с этим деформации интеллектуальной деятельности. Подчеркивается значение эпистемологических стратегий в использовании Интернета.

SUMMARY

M.M. Vedmedev. Theoretical Thinking in Condition of a Contemporary Communication Environment.

The problem of factors of performating, commercialization and communication on theoretical knowledge and education are under consideration in the article. Deformations of intellectual activity are analyzed in connection with mentioned process. A significance of epistemological strategies in the use of the Internet is emphasized.

В.Ю. Белоусов
Донецкий национальный медицинский
университет им. М. Горького

ГЛОБАЛЬНАЯ ИНФОРМАТИЗАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ: ПРОБЛЕМА СИНТЕЗА

В статье рассматривается развитие новых информационно-компьютерных технологий в современном мире, их потенциальная возможность изменять мир, а вместе с этим и социальное управление этим миром. Автор показывает реальную возможность и перспективность синтеза новых технологий и управления обществом.

Ключевые слова: социальное управление, информационно-компьютерная технология, общество, информация.

Современный мир характеризуется возникновением мощной индустрии информационных технологий, ведущей к созданию информационного общества и предназначенной удовлетворять потребности как общества в целом, так и отдельной личности. Сейчас уже определенно видно, что информационное общество будет обществом высокоразвитого экономического уровня, обществом «интеллектуальным», «творческим», «обществом знания», как называют его западные социологи. Разумеется, информационное общество не избежит и проблем. Однако капитализм эпохи информационной цивилизации

это уже качественно не тот капитализм, который был во времена Маркса и Ленина и тем более во времена первоначального накопления капитала. В настоящее время он развивается по пути углубляющейся социализации, используя при этом не в последнюю очередь новые технологии в единстве коммуникационных систем и информационных машин. Эта объективная реальность указывает на актуальность изучения данной проблематики со стороны разных наук, в том числе и философии. В связи с этим цель нашего исследования в общем виде проанализировать возможности социального управления в условиях быстро развивающегося техногенеза.

Работа над научной литературой сразу же нам показала, что в вопросах социального управления общество имеет дело с неизвестным феноменом-периодом перехода человечества от материального уровня к невидимому информационному. Современное управление основывается на информации – нервной системе общества, когда новейшие технологии обработки и передачи информации делают эту систему более емкой, модернизированной и жизнеспособной. Можно сказать, что новейшие средства электронно-вычислительной техники и связи составляют не только материальный фундамент информатизации общества, но и новую материальную базу для управления им. В связи с этим остановимся на ряде средств вычислительной техники и связи, сыгравших революционную роль в компьютеризации и информатизации западных обществ и предопределивших формат социального управления ими. Одним из них является появление коаксиального кабеля – одного из крупнейших достижений в сфере передачи информации. Коаксиальный кабель значительно расширяет возможности двусторонней коммуникации и управление ею. Если традиционная телефонная связь осуществлялась по парам проводов, то появление коаксиального кабеля, объединяющего большое число проводников, обеспечивает передачу более высоких частот и дает возможность улучшить качество и увеличить количество каналов передачи информации, что благоприятствует более совершенным формам социального управления.

Другими значительными средствами связи являются спутники связи. Коммуникационные спутники вывели дальнюю и сверхдальнюю связь далеко за пределы того, что позволяли наземные условия при большой кривизне поверхности Земли, наличии гор, многообразных атмосферных препятствий. В дальнейшем с увеличением мощности спутников связи появилась возможность создания широкой сети низкомощных и дешевых приемопередаточных станций для обеспечения связью самых разноудаленных и труднодоступных точек отдельной страны и Земли в целом. Вслед за запуском первых коммуникационных спутников началась конвергенция спутниковой связи с другими видами информационной технологии. Спутники связи стали средствами передачи данных и взаимосвязи компьютерных терминалов [1, 15].

Особая роль в информатизации общества отводится и таким наиболее перспективным новейшим разработкам в области передачи информации, как волновод и стекловолоконный кабель. Волновод – металлическая труба, по которой распространяются волны очень высокой частоты и на большие

расстояния. Волноводная система обеспечивает одновременную передачу около нескольких сотен тысяч двусторонних переговоров и есть все технические возможности для удвоения этой пропускной способности,

В начале 70-х годов был разработан стекловолоконный кабель, действующий как волновод для низких частот света. Этот стекловолоконный кабель находит свое применение для передачи большого числа многоканальных систем цветного телевидения с высококачественным изображением и для строительства протяженных линий связи с большой пропускной способностью [1, 15].

Однако носителем в сфере обработки и хранения информации оказался быстро развивающийся и совершенствующийся компьютер. С постоянным совершенствованием технических характеристик ЭВМ постоянно расширяются и их функциональные возможности и сферы применения. Так, машины I поколения были в сущности «автоматическими арифмометрами», II – средством пакетной обработки данных и автоматической печати выходной информации, III – системами многопрограммной обработки информации, IV – выполняют роль «хранилища информации». Сейчас ученые говорят уже о компьютерах очередного поколения. Идет быстрое развитие терминалов и абонентных пунктов, оборудованных дисплеями – этого периферийного оборудования ЭВМ, устройств «ввода-вывода» данных, средств передачи информации в системе «машина-машина», что значительно облегчает векторы и технологию социальным управлением [3, 12].

Поскольку параллельно развивается процесс автоматизации производства, то все в большей степени социальное управление обществом становится информационноемким. Материальным воплощением современного социального управления становится комплексная автоматизация производства и его роботизация. Роботы обеспечивают гибкость производственных процессов, быстроту смены производственного цикла. Робот применяется в сфере опасных или недоступных человеку работ. Для социального управления обществом это имеет значение потому, что роботизация производства многократно увеличивает производительность труда, время эксплуатации оборудования, поднимает рентабельность производства и производственные возможности в целом. Эти и другие основные направления развития компьютерно-коммуникационной революции составляют основу информационной инфраструктуры процесса информатизации общества [5, 14].

В 1980 году в московском издательстве «Экономика» вышел перевод книги двух американских специалистов Б. Голдстайна и Г. Поппеля «Информационная технология – миллионные прибыли». Эта интереснейшая книга появилась в результате тридцатилетней работы обоих авторов в индустрии информационной технологии. Авторы указывают на тот факт, что сам комплекс информационной индустрии является самым крупным в мире и включает в себя ЭВМ, системы связи, базы данных и знаний и связанные с ними области деятельности. Все социальное управление находится под воздействием информационных технологий, даже фермеры, рабочие и солдаты, хотят они того или нет. Западное общество является пионером в информационном управлении социумом, сменяя низкотехнологичные (книги) средства высокотехнологичными средствами

(информационно-вычислительными сетями, базами данных и знаний), отмечают американские ученые [4, 96].

В данной статье информационные технологии в рамках социального управления определяются как использование вычислительной техники и систем связи для создания, сбора, передачи, хранения и обработки информации для всех сфер общественной жизни, включая и сферу развлечения. Информационная технология, пишут Б. Голдстайн и Г. Поппель, пронизывает нашу профессиональную деятельность и частную жизнь. Информационная технология составляет основу нашей национальной оборонной стратегии, отмечают они. Информационная технология вызывает изменения в международном торговом балансе, уровне занятости и политике, что не может не затронуть управление обществом. Сама по себе информационная технология, заключают авторы, не является ни плохой, ни хорошей. Она даже не является определяющим фактором развития. Однако когда информационная технология реализуется в конкретных системах социального управления, ее потенциальные возможности для отрицательных и положительных социально-экономических и геополитических изменений захватывают воображение [4, 162]. Следовательно, постоянное изобретение новых информационных машин, тотальная компьютеризация создают условия прежде всего физического распространения информации, коммуникаций и т.п. Однако сами по себе машины так и останутся машинами, если к ним не присоединится высокий уровень управления, причем социального управления, основанный на информационной технологии, причем постоянно обновляемой в соответствии с требованиями потребителей информации, то есть ориентация на конечный законченный информационный продукт.

Современные менеджеры и ученые, как представители технического, так и социологического знания, информационному продукту придают особое значение. Они рассматривают информационный продукт прежде всего как степень, показатель, механизм и средство качественного управления цивилизацией. В интенсивном создании и использовании информационного продукта они видят в обозримом будущем условие и путь управляемого общественного прогресса. Это прогнозирование они связывают прежде всего с особенностями информационного продукта, первейшим среди которых является его (кумулятивный эффект (эффект накопления). Для социального управления это важно тем, что информация не исчезает, напротив, имеет место ее постоянное воспроизводство во всем многообразии форм, видов и направлений. Человеческие мысли, инкорпорированные в информационные потоки, через процесс постоянного информационного прироста и качественного обновления создают человеческое знание. Американский социолог А. Робинсон видел значимость информации для социального управления в «накопленных мыслях и опыте бесчисленных умов» [6, 19]. Современные западные социологи считают, что миром будет владеть тот, кто владеет информацией. Следовательно, основные ценности грядущей цивилизации, которую на Западе называют информационной, следует искать в сфере информации, продукте нового знания, интеллекта. Именно поэтому будущую цивилизацию западные ученые квалифицируют как «общество

знания», «интеллектуальное общество», «научное общество», «информационное общество». В связи с этим поднимается и значимость постоянного обновления информационных технологий и на их основе управления обществом. В целом информационные технологии представляют собой постоянно развивающуюся систему. Что важно для социального управления, так это то, что в системе информационных технологий американские ученые выделяют пять доминирующих направлений или «информационных тенденций»: информационный продукт, способность к взаимодействию, ликвидация промежуточных звеньев, глобализация, конвергенция.

При этом для социального менеджмента важно учитывать и то, что в специальной научной литературе показано, что не всякая создаваемая информация есть информационный продукт. Превращение информационных потоков в информационный продукт – это самостоятельная область деятельности, которая учитывает потребительский спрос на информационном рынке, проблему потенциальной конкурентоспособности в сфере информационного сервиса, правовые вопросы подачи информационного продукта, что немаловажно при социальном управлении обществом. Чтобы стать информационным продуктом, информационные потоки, кроме физической возможности, должны пройти через разработку и синтез. Например, телевидение США применяет в основном восемь типов информационного продукта: новости, документальные программы, знания и мнения, данные и факты, протоколы, игры, художественные и драматургические произведения, музыка и юмор [7, 116].

Развивающаяся компьютеризация обеспечивает высокое потребительское качество информационного продукта. Если совсем недавно основными носителями информации были газеты, книги, кинофильмы, магнитофоны, то в последнее время стали распространяться прямые трансляции, видеотексты, компакт-диски, цифровые методы передачи, модульные бытовые «игровые центры», видеотелефоны, обработки и хранения информации, интерактивные формы, доступ к информационно-поисковым системам и т.п. Американские ученые отмечают, что возникающие на базе компьютеризации новые информационные технологии вызвали к жизни и соответствующие им новые понятия, например, «инфоразвлечение». Основная задача новейших информационных технологий – создать потребителю максимальные возможности физического и интеллектуального развития и управления. Например, появление гибридных форм информационного продукта на новых носителях привело к синтезу интерактивных игр на дисках с обучением.

Мы видим, что попарное соединение компьютерных машин обусловливает создание новых информационных технологий [7, 106]. Это вывело специалистов-электронщиков на новые технические проблемы: совместимость физических и логических элементов информационно-технологической системы, проблема возможности смещения во времени технологических ингредиентов информационной системы (например, речь, изображение, слух, осязание, зрение). Как отмечалось выше, одна из основных тенденций компьютеризации – это попарное соединение различных видов компьютерных машин. В настоящее

время подобная способность электронно-вычислительной техники к физическому взаимодействию неограниченна. Однако она порождает проблему обеспечения этого взаимодействия и контактирования. С целью лучшего взаимодействия и контактирования техники на Западе приобрели широкий размах процессы стандартизации. Все это направлено на достижение качественного улучшения информационных технологий и создания информационного продукта как технико-технологической основы управления современным обществом.

Еще одним весьма символическим следствием развития информационных технологий, как отмечают ученые в области технического знания, является «ликвидация промежуточных звеньев». Имеются в виду прежде всего структурные изменения в экономике. То есть, поскольку современная техника способна соединить кого-угодно и где-угодно, то социальной неизбежностью явилась ликвидация промежуточных звеньев между производителем и потребителем информации в лице операторов, технических посредников, телефонисток, брокеров фондовых бирж и т.п. Появились телемаркетинги исключающие продавцов, а заодно и торговую мафию в привычном для нас смысле. Расплата за покупки стала производиться в развитых капиталистических странах электронными купонами. Эта революционная тенденция ведет к острой конкурентной борьбе между фирмами, к их слиянию перед натиском информационных технологий, к созданию частных сетей телесвязи, обеспечивающих прямую внешнюю и внутреннюю связь и исключающих при этом «лишних посредников» существующих сетей общего пользования. В конечном счете стираются границы между отраслями экономики, идет процесс ее переструктурирования вследствие тотального информационного ее обеспечения. Все это не может не сказываться на проблемах управления социумом.

Способность информационных сетей к прямому физическому взаимодействию проявляется в абсолютных масштабах – космических. Это значит, что информационное общество гносеологически и онтологически выходит на проблему глобального управления. То есть, развивается потенциальная способность информационной технологии – действовать глобально, не зная ни национальных, ни региональных границ. Информационные технологии как бы стягивают в единый тугой узел все государства и страны, обеспечивая условия глубокой их социально-экономической интернационализации в форме мировой интеграции и международного разделения труда. Это обусловливает еще большую конкуренцию на мировом рынке. Американские ученые привели данные социологического исследования, проведенного Американской ассоциацией электронной промышленности, которые показали, что в 1985 г. Япония достигла положительного сальдо в торговле информационными технологиями с США в размере 15 миллиардов долларов по сравнению с 12 миллиардами долларов в 1984 г. С целью захвата североамериканского рынка японцы стали поставлять пленки для записей, бытовые компьютеры, принтеры, машинное оборудование и т.п. Творческий потенциал японской

нации в области технологических инноваций потрясает воображение. Кроме того, в конкуренцию на мировом рынке включились фирмы Австралии, Кореи, Тайваня, других стран Океании, Юго-Восточной Азии и бассейна. Сингапур стал центром информационных услуг во всей Азии. Что касается Европы, то американские ученые считают, что за исключением нескольких фирм Европа «навсегда утратила способность конкурировать на мировом рынке информационных технологий» [2, 161]. Если с конца 70-х годов Япония произвела около 50% мирового объема потребительской электроники, то «общая доля европейских компаний составила только 30–40%, а на мировом рынке им принадлежит не более 10–15% общего объема поставок информационных технологий». Среди 100 крупнейших частных компаний 19 – европейские и 18 – японские [2, 163].

Как отмечают современные ученые, глобализация информационных технологий высветила еще один фактор прогресса – зависимость общности интересов производителей и потребителей от способности информационных сетей к взаимодействию. То есть, глобализация прямо подвела к пониманию проблемы конвергенции. Конвергенция, по мнению западных ученых, «выступает как многомерный феномен, обусловленный развитием «информационных тенденций». «Конвергенция интегральных рыночных услуг, – отмечают Г. Поппель и Б. Голдстайн, – является наглядным примером доминирующего значения информационного продукта, доступ потребителя к которому осуществляется посредством систем, способных к взаимодействию, что приводит, в свою очередь, к ликвидации промежуточных звеньев и традиционных каналов распространения и способствует глобализации. Неизбежным следствием является конвергенция конкурирующих интересов» [4, 217].

Таким образом, в данной статье были в самом общем виде освещены сущность и потенциальные возможности современной компьютерно-коммуникационной технологии в ее возможном использовании в социальном управлении, в тех концептуальных параметрах, как они представлены в исследованиях американских специалистов в области технического знания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александровская В. Н. Информационная парадигма прогресса / В. Н. Александровская. – Донецк : ДонНМУ, 2007. – 200с.

2. Dizard W.P. The coming Information age. An Overview of Technology, Economics and Politics. – Longman. – 1982. – P. 287.

3. Никуличев Ю. В. К критике буржуазных концепций «информационного общества» / Ю. В. Никуличев. – М. : ИНИОН АН СССР, 2004. – 126 с.

4. Поппель Г., Голдстайн Б. Информационная технология – миллионные прибыли / Б. Голдстайн, Г. Поппель. – М.: Экономика, 1990. – 320 с.

5. Ракитов А. И. Информация, наука, технология в глобальных исторических изменениях / А. И. Ракитов. – М. : ООО «Издательство АСТ», 1998. – 264 с.

6. Robinson E. Communications for Tomorrow / E. Robinson. – N.Y. : Praeger Publishers. – 2003. – 360 с.

7. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество / Д. Тапскотт. – К. : ИНТПРЕСС, 2000. – 247 с.

РЕЗЮМЕ

В.Ю. Білоусова. Глобальна інформатизація та управління: проблема синтезу.

У статті розглядається розвиток нових інформаційно-комп'ютерних технологій в сучасному світі, їх потенційна можливість змінювати світ, а разом з цим і соціальне управління цим світом. Автор показує реальну можливість і перспективність синтезу нових технологій і управління суспільством.

SUMMARY

V.J. Belousova. Global Informatisation and Management: Problems of Synthesis.

Development of new information-computer technologies of the modern world, their capability to change the world altogether with the social management of the world are under consideration in this article. The author shows real possibility and perspectives of new technologies synthesis and society management.

Э.А. Ангелина
Донецкий институт социального образования

ИНТЕГРАТИВНЫЙ ХАРАКТЕР МИРОВОГО НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА

В статье анализируется феномен интеграции в рамках развивающейся научно-технической революции, ее перерастание в революцию научно-производственную. Излагается сущность интеграции в условиях двух мировых систем XX века.

Ключевые слова: научно-техническая революция, научно-производственная революция, интеграция мировых систем.

Интеграция – это естественный и универсальный механизм общественного развития. Вся история человечества это подтверждает. По мере усложнения жизни и развития общества актуальность обновления интеграционных механизмов только возрастает. Цель нашего исследования – изучить интегративный характер научно-технического прогресса как научного, производственного и социального феномена.

Как уже было сказано одним из наиболее сильных интеграционных факторов общественного развития является научно-технический прогресс. Интегративность научно-технического прогресса универсальна и по-своему уникальна. Так, научно-технический прогресс стимулирует развитие производительных сил и производственных отношений, общественное разделение труда, которые имеют неограниченные возможности развития и тенденцию выходить на международный уровень. Сердцевиной научно-технического прогресса является научно-техническая революция. Феномен НТР удивителен: она имеет всепроникающий характер, приводит в движение самые различные социальные сферы, создает новые направления научно-технического прогресса, качественно их изменяет, разнообразит и активизирует. НТР во всех странах порождает примерно одинаковые проблемы,

в решении которых необходима кооперация всего человечества. Более того, сама НТР – это на сегодняшний день уже явление глобального порядка. Поэтому она требует координации со стороны всех стран.

В настоящее время идет процесс перерастания НТР в научно-производственную революцию. А это значит, что усиливается интегративный характер и потенциал всей производственной деятельности человека. Это связано с тем, что для развития производства с каждым годом все труднее добывать материальные ресурсы, сырье. Сейчас уже всем ясно, что проблему сырья, например, можно решить только всем странам сообща, за столом переговоров. Мир поделен на страны высокоразвитые в технологическом отношении, но с минимальными запасами сырья, и страны, слаборазвитые в технико-технологическом отношении, но имеющие большие запасы природного сырья. Для достижения баланса, взаимоудовлетворения необходим международный диалог, кооперация и интеграция человечества в данном вопросе для дальнейшего глобального развития [5, 72].

В научной литературе под интеграцией понимается сторона процесса развития, связывающая в единое целое ранее разрозненные части и элементы. С этой точки зрения характерные для современного исторического этапа развитие и активизация самых разнообразных научно-технических связей (обмен научно-технической информацией, совместные исследования и разработки, создание различного рода международных исследовательских центров и проектов, передача технологий, помощь в подготовке научно-технических кадров и т.п.) как в рамках отдельных стран, так и на международном уровне могут рассматриваться и как проявление и форма интеграционного характера мирового научно-технического прогресса, и как элемент более общего процесса интеграции всего человечества. При этом сам научно-технический прогресс выступает как одно из необходимых условий мирового интеграционного процесса. Тот факт, что международная интеграция развивается в тесном взаимодействии со всеми аспектами международных отношений, накладывает определенный отпечаток и на научно-техническую интеграцию, на характер и сущность связей, устанавливаемых в процессе ее развития.

Нами уже неоднократно отмечались сущность и содержание процесса интернационализации в различных планах. В экономическом интернационализация представляет собой международное разделение труда, в социально-экономическом – развитие общения, связей между народами и государствами, в духовном – обмен культурными ценностями. Именно это явилось материальной основой интегративного характера будущей НТР, развернувшейся на этой базе и в этих условиях в середине 50-х годов XX столетия. Следовательно, интегративный характер НТР носит не случайно. Интегративность присуща НТР как в силу ее имманентных качеств, так и благодаря той материальной основе, с которой она генетически связана.

В научной литературе также отмечалось, что к 50-м годам XX ст., т.е. ко времени появления НТР в мире появилась такая форма интеграции как региональная. Имеется в виду начавшееся интенсивное объединение государств по признаку однотипности общественно-экономического строя. В соответствии с

делением мира на капиталистическую и социалистическую системы формировалась и региональная интеграция. А к 80-м годам XX ст. подобных региональных объединений было уже около 35 [4, 5–12]. Образовались такие крупные региональные комплексы как ЕЭС и СЭВ. Именно с ними связан новый этап в развертывании НТР и структурная перестройка мирового хозяйства.

Примером капиталистической интеграции в те годы стал – западно-европейский проект «Еврика». В его программу входило сотрудничество европейских стран в области информатики и электроники, робототехники, средств связи, биотехнологии и новых материалов. Первоначально программа «Еврика» включала десять проектов, в том числе пять крупных: «Евроматик» предусматривал создание сверхмощной ЭВМ и разработку соответствующего программного обеспечения; «Евробот» был нацелен на создание эффективных роботов третьего поколения, на внедрение систем гибкой автоматизации; «Евроком» был проектом работ в области средств связи; «Евробио» – проектом работ в области сельского хозяйства; «Евромат» был призван обеспечить создание высокоэффективных новых материалов. В дальнейшем был добавлен еще целый ряд проектов [5, 70].

Подобные проекты стали организовываться и в других регионах мира. Так, испанский журнал «Камбио-16» в статье «Первые шаги к латиноамериканской «Эврике» писал о состоявшейся в Испании встрече представителей большинства латиноамериканских стран с целью начать процесс преодоления технологического отставания. В то время председатель национального комитета по науке и технологии Перу К. дель Рио отметил, что главный фактор отсталости этих стран заключается в интеллектуальной отсталости; «мы имеем человеческие ресурсы, а читаем по-английски», – отметил тогда он [6, 168].

Разумеется в действительности культурная отсталость является прежде, всего следствием экономической, финансовой зависимости от крупнейших транснациональных корпораций, в первую очередь североамериканских. Но развитие национального самосознания, культуры может, в свою очередь, способствовать уменьшению этой зависимости. Первая рекомендация принятой «Декларации Саламанки» гласит: «Организация четкой и продуманной системы развития науки и технологии, гарантирующей максимум координации усилий» [6, 81].

В свою очередь подобную интеграцию на основе всемирного развития НТР планировала и социалистическая часть человечества. Так, в 1984 году в Москве состоялось Совещание стран-членов СЭВ на высшем уровне. Ими было принято решение интенсифицировать весь интеграционный процесс. Затем в октябре 1985 года в Софии состоялось Совещание Политического консультативного комитета государств-участников Варшавского Договора, на котором подчеркивалась необходимость объединения всех усилий социалистических стран в целях их динамичного социально-экономического развития на базе ускорения научно-технического прогресса, дальнейшего повышения благосостояния их народов. В декабре 1985 года в Москве была подписана Комплексная программа научно-технического прогресса

стран-членов СЭВ. Кроме того, в принятых «Основных направлениях экономического и социального развития СССР на 1986–1990 годы и на период до 2000 года» отмечалось, что СССР намерен «углублять, сотрудничество с развивающимися странами... Продолжать последовательную реализацию согласованных долговременных программ торговых, экономических и научно технических связей с этими странами» [6, 83–84]. В Резолюции XXVII съезда КПСС по Политическому докладу ЦК говорилось: «В качестве главного рычага интенсификации народного хозяйства партия выдвигает кардинальное ускорение научно-технического прогресса, широкое внедрение техники новых поколений, принципиально новых технологий, обеспечивающих наивысшую производительность и эффективность. На первый план съезд ставит задачу – осуществить глубокую техническую реконструкцию народного хозяйства на основе самых современных достижений науки и техники» [2, 72].

Еще одним примером интеграции социалистических стран была международнаяя программа Чехословацкой академии наук «Интермозг». Она ориентировалась на международное многостороннее сотрудничество академий наук социалистических стран в области нейрофизиологии и исследований высшей нервной деятельности. Эта программа действовала с 1972 года и в ней принимали участие 8 крупнейших научно-исследовательских институтов. В 11 основных тем и в 5 целевых программ был включен ряд междисциплинарных проблем, например, бионика.

Вторым ярким примером развивавшегося международного сотрудничества ученых социалистических стран являлась программа "Интеркосмос", предусматривавшая проведение ряда совместных работ по исследованию и мирному освоению космического пространства. Она родилась в 1956 году и до последнего времени в ней принимали участие 10 стран. По своему содержанию эта программа отличалась ярко выраженной междисциплинарной направленностью. Ею были охвачены космическая физика, космическая метеорология, космические пути сообщения, космическая биология и медицина, дистанционное зондирование Земли из космоса [2, 96].

Сейчас мы понимаем, что это была философия исторического оптимизма, на принципах которого мыслилось строить социалистическое общество. Таким образом, человечество целенаправленно сделало ставку в своем развитии на интеграцию в сфере науки и техники. Постепенно наука стала превращаться в предпосылку и условие воспроизводства интеграционных связей человечества.

Интегративный потенциал самой науки достаточно многомерный. Укажем хотя бы на тот фактор, что наука, сам процесс научного познания потенциально способны поставить человечество – что, собственно, постоянно и происходит – в ситуации технически и этически не только постоянно усложняющиеся, но и чреватые глобальными катастрофами, связанными с экологическими, генетическими и другими манипуляциями. А это сразу же порождает внутреннюю потребность человечества в комплексном осмыслении мира, в совместном освоении мирового океана, окружающей среды всеми доступными ему средствами. Поскольку необходимые для этого средства составляют содержание самых разных наук, то со всей очевидностью встает

проблема их интеграции в единый научно-познавательный комплекс и превращение его в методологию решения глобальных проблем.

В настоящее время интеграция наук стала доминирующей тенденцией в научном познании. Проблемное решение в современном научном познании возможно лишь на стыке самых различных наук, в междисциплинарной плоскости. Кроме того, и само возникновение новых дисциплин возможно сейчас только на базе интеграции наук. То есть, разобщенность наук практически преодолевается по мере развития социального прогресса, потребностей общества, решения социальных проблем. Следовательно, социальное предназначение интеграции наук весьма очевидно и выходит на передний план во всей ценностной системе для человека и человечества. При этом, отмечают ученые, «проблема человека становится не только решающим стимулом для теоретического осмысления взаимосвязи естественных, общественных и технических наук, но в то же время и центральном звеном разработки философских оснований этой взаимосвязи, исходным пунктом обозначения круга тех методологических и мировоззренческих вопросов, которые не могут быть адекватно сформулированы с помощью простого суммирования частных областей знания, но должны отображать именно синтетические тенденции в углубляющемся взаимодействии наук» [2, 122]. Примером может служить научный анализ материальности мира. В целом это настолько сложная, многоплановая, многомерная и глубочайшая проблема, что силами одной какой-либо науки с нею просто не справиться. Даже комплекс современного научного знания позволяет всего лишь вплотную приблизиться к данной проблеме. Несомненно одно: к этой проблеме надо подходить только с позиции интеграции науки, развивая их каждую в отдельности. Можно вполне сказать, что постоянное дифференцированное развитие отдельных наук является базой их дальнейшего синтеза, а затем и условием совместного изучения окружающего мира.

Интеграционная роль науки проявляется в том, что она способнасвязывать воедино людей, группировать их вокруг идеи. Этообусловлено тем, что наука является не только формой познания, но и видом духовного производства. Следовательно, наука социально значима, она есть особый вид социальной деятельности, в которой заняты люди. Давая людям идеи, ученые направляют их в определенное русло в процессе освоения действительности, задают как бы параметры деятельности на обозримый период, пока идея себя не исчерпает и на ее место не встанет другая идея, преобразующая окружающий мир. Это говорит о том, что наука имеет самодетерминацию, обусловленную не только преемственностью научных идей, но и процессов воспроизводства общественной жизни.

Однако научную интеграцию, как отмечают ученые, «нельзя целиком свести только к обезличенным связям научных дисциплин. Интеграция – это личные контакты ученых, это симпозиумы и конференции, это научные коллективы, включающие в свой состав специалистов, разного профиля... Интеграция, наконец, это доступность информации, это связи научных организаций и учреждений, это полипредметность образования. Иными

словами, явление интеграции достаточно многоаспектно и связано не только с внутренней логикой развития науки, но и с общими процессами интенсификации контактов между странами, с развитием средств передвижения и связи, с прогрессом информационной техники... Не меньшую роль играют грандиозные инженерные проекты типа космических программ, осознание экологических трудностей, с которыми сталкивается человечество, возросшее влияние науки на все сферы социальной жизни. С одной стороны, современное общество имеет дело с проблемами, требующими объединения ученых разных специализаций, с другой – само возрастание мощи науки порождает новые проблемы, и в частности этические, которые не могут быть решены в рамках узкопрофессиональных установок» [5, 136].

В целом интеграционный аспект науки связывается учеными с общечеловеческой социальной памятью. «Формирование науки – это формирование механизмов глобальной централизованной социальной памяти, т.е. механизмов накопления и систематизации, или, если угодно, интеграции всех знаний, получаемых человечеством [5, 138]. Хорошо, как нам кажется, интеграционную роль науки отразил Б.И. Ярхо, когда писал, что «потребность в знании есть лишь бабушка науки. Матерью же является «потребность в сообщении знаний»... т.е. наука – особая форма сообщения (изложения), а не познания» [8, 205]. Еще раньше В.И Вернадский настолько глубоко связывал развитие науки с распространением знаний, что само формирование науки обусловливал распространением и развитием книгопечатания. «Типография, – писал он, – явилась могущественным средством для демократизации идей и знаний, вызвала огромное усиление влияния идей и воли личности на сложившееся общественные установления» [3, 88].

В связи с этим на необозримые интеграционные просторы наука выйдет, на наш взгляд, в эпоху компьютеризации, автоматизации производственных процессов и информатизации всей общественной жизни. Развитие кибернетики, а вслед за ней компьютеризации и информатизации всех сторон жизни влечет за собой интеграцию, объединение не связанных ранее элементов в единое целое, в систему. Да и сама компьютеризация является результатом интегративных тенденций. То есть, в науке появилась весьма перспективная парадигма общественного прогресса – компьютерно-информационная. Наука стала работать над таким мощным и качественно новым социальным попом как компьютосфера.

Выше мы писали об универсальном характере интеграции, доказывали эту мысль примерами из разных наук, материального мира, конкретной социальной жизни. В данном месте мы вновь возвратимся к этой идее и проиллюстрируем ее примерами из области техники. Оказывается, что технический прогресс тоже невозможен без метода интеграции, то есть объединения различных технических элементов, механизмов, методик в системе нового технического комплекса. Именно объединительные процессы явились фактором развития компьютеризации. Так, с самого начала одним из внутренних механизмов технического прогресса являлось какое-либо соединение абсолютно, казалось бы, разноплановых и технически несовместимых идей. Однако выше мы уже отмечали, что взаимодействие – это

еще не интеграция. Техническое взаимодействие элементов способно привести лишь к созданию достаточно стабильного механизма, способного обеспечить устойчивую взаимосвязь, воспроизводство и развитие взаимодействующих механизмов. Интеграция же начинается там, где есть соответствие между социальными потребностями в данных изобретениях и их социальной эффективностью. Собственно, вся история компьютеризации начиналась и до сих пор существует как постоянно воспроизводимый социальный заказ. Так начиналась и этим питается социальная парадигма компьютеризации, главные элементы которой составляют технико-технологические структуры, а основным вектором развития которой является их совершенствование.

В результате этих процессов на сегодняшний день мы имеем мощный инструментарий компьютеризации, тесно связанный с общественными сферами и четко детерминированный социальной необходимостью, потребностями и ценностями. По мере технико-технологического совершенствования и воспроизводства социальной жизни вместе с ее обновляющимися ценностями, запросами и интересами людей происходит и процесс постоянной перестройки парадигмы компьютеризации.

Современные исследователи компьютосферы отмечают, что сама парадигма компьютеризации при ее анализе в обязательном порядке должна включать кроме технической ее стороны еще и такие, как познавательная, экономическая, управленческо-коммуникативная, ценностная, а также требует рассматривать компьютеризацию в связи с интеграционными процессами в науке и как фактор глобальных интеграционных процессов. Именно эти стороны в большей мере детерминируют интеграционную сущность компьютеризации, так как в свою очередь являются социальными факторами и порождениями.

Познавательный аспект компьютеризации просматривается сквозь разнообразные типы связей компьютосферы с самыми разными общественными сферами. Не случайно в западной социологии в свое время сразу же появились концепции «социальной кибернетики», «компьютерной демократии», «информационного общества», «кибернетической философии» и т.п. Это указывает на то, что познавательный аспект компьютеризации по природе своей органически связан с объединительными, интегративными процессами.

Собственно сам познавательный аспект компьютеризации в нашей социологической литературе рассматривается в рамках информационой эпистемологии и связан с такими понятиями как отражение, информация, знание [7, 121].

Уже в самой дефеницции, обьеме и содержании познавательного аспекта компьютеризации заложен интегративный момент, а именно: соединение возможностей машины с возможностями человеческого мозга. Так, выделяя специфику информационной эпистемологии и ее отличие от традиционной гносеологии, А.И. Ракитов пишет, что если традиционная теория познания насквозь антропоморфна и организмична и возникла как попытка ответить на вопрос: каким образом человек познает и мыслит с помощью мозга, то

информационная эпистемология порождена вопросом: могут ли мыслить компьютеры [7, 152].

Если задаться вопросом о том, какая из двух гносеологий – традиционная или информационная – будут в большей мере адекватно отражать будущую информационную эпоху, эпоху тотальной кибернетизации и компьютеризации, новое информационное общество, то нам кажется, что во всяком случае у информационной эпистемологии здесь большое будущее. Информационная эпистемология генетически связана с инфоноосферой. На наш взгляд некоторые свойства традиционной гносеологии, которые сейчас «не замечаются», в информационную эпоху могут оказаться настолько очевидными и явными, что поставят традиционную гносеологию в тупик. Имеется в виду, то, что в настоящее время еще более или менее принимается в качестве метода познания основной тезис отражения (базиса традиционной гносеологии) о том, что «понятие, высказывание, научные законы, теории, гипотезы представляют собой образы, копии и даже «фотографии» внешнего мира, возникающие в результате отражения объективной действительности мозгом человека... Именно в этом смысле теория отражения с точки зрения современной науки не только наивна, но и по существу, неверна, так как не учитывает, или учитывает в очень незначительной степени активную конструктивную функцию и специфическую операциональную структуру интеллектуальной деятельности», считает А.И. Ракитов и мы полностью поддерживаем его [7, 151–152]. То есть, преимущество и адекват информационной эпистемологии будущему информационному обществу состоит прежде всего в признании за нею «активной конструктивной функциональности» и наличия «специфической оперативной структуры интеллектуальной деятельности», то есть, по существу, в признании за нею фундаментальности процесса изменчивости и самотождественности. Иными словами, будущее или, скажем так, приоритет – за информационной эпистемологией, так как «эта концепция отражения и образа как устойчивая самотождественная фиксация изменения» позволяет, кроме всего прочего, еще и сформулировать адекватное понимание информации [7, 152–153], а, следовательно, и уточнить объем и содержание понятия инфоноосферы.

Таким образом, мы видим, что даже будущее теории познания за той методологией, которая в своей основе содержит более мощный комплекс интегративных факторов. То есть, будущая теория познания будет представлять собой синтез интеллектуальной деятельности человеческого мозга с кибернетическими системами. По этому пути движется именно информационная эпистемология, которая рождена самой компьютерной революцией и является ее философской рефлексией.

Впрочем социальная рефлексия информационной эпистемологии довольно богата, значительная, многосферна. Материальным базисом информационной эпистемологии являются усиливающиеся по мере развития компьютерной революции прочные взаимосвязи компьютосферы с промышленным производством, управлением, различными науками, информационным обеспечением, когда все сферы жизни общества ориентируются на компьютеризацию [1, 140].

В целом тенденция интеграции научно-технического прогресса с социумом становится основой для интеграционных процессов социальной, политической, духовной сфер жизни общества. Встает задача исследовать эти процессы в рамках социальной философии, социологии и других гуманитарных дисциплин и наук.

Таким образом, при помощи достаточно обширного материала мы стремились доказать, что интегративность – это объективный феномен человеческого существования и всего живого на Земле, что там, где есть жизнь, там имеет место интеграция и наоборот – там, где есть интеграция, там начинается жизнь. Поэтому задача науки заключается в том, чтобы эту идею развить дальше применительно к современному состоянию природы и общества, а также науки и развить ее всеми доступными современной науке средствами, а в нашем примере – с учетом зарождающейся информационной ноосферы на базе такого объективно-закономерного феномена как информационно-компьютерная революция.

Все вышесказанное позволяет нам подвести некоторый итог. Во-первых, современный процесс интеграции есть объективный и закономерный фактор общецивилизационной эволюции и развития мирового прогресса в целом. Во-вторых, интеграция – это такая социально-экономическая закономерность мирового общественного прогресса, вне которой в современных условиях не могут развиваться ни нации, ни страны, ни государства, ни отдельная личность. В-третьих, по мнению ученых интеграция носит естественный характер потому, что в ее основе лежит синергетическая структура мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александровская В. Н. Информационная парадигма прогресса / В. Н. Александровская . – Донецк: Изд-во ДонНМУ, 2007. – 200 с.

2. Александровская В. Н. Современный мир и космополитическая идея прогресса / В. Н. Александровская. – Донецк: Изд-во ДонНМУ, 2007. – 224 с.

3. Вернадский В. Н. Избранные труды по истории науки / В. Н. Вернадский. – М. : Наука, 1981. – 362 с.

4. Западноевропейская интеграция: социально-экономические аспекты / [под ред. Никитиной Г. Л.] – М. : Инфопресс, 2005. – 302 с.

5. Интеграция и социальный прогресс [под ред. Абрамовой В. Н.]. – М. :Инфопресс, 2007. – 350 с.

6. Larrondo P.F. Primeres pases hacia un Eureka latinoamericano // Cambio-16, 1985. – P. 168.

7. Ракитов А. И. Философия компьютерной революции / А.И. Ракитов. – М. : Наука, 1991. – 262с.

8. Ярхо Б. И. Методология точного литературоведения (набросок плана) / Б.И. Ярхо. – М. : Контекст, 1984. – 250с.

РЕЗЮМЕ

Е.А. Ангеліна Інтеграційний характер світового науково-технічного прогресу.

У статті аналізується феномен інтеграції в рамках науково-технічної революції, що розвивається, її переростання в науково-виробничу революцію. Викладається сутність інтеграції в умовах двох світових систем XX століття.

SUMMARY

E.A. Angelina. Integration Character of the World Scientific-technical Progress.

The phenomenon of integration in the frameworks of developments of scientific-technical revolution, its transformation into scientific-production revolution analysis. In this articles essence of intedration in the terms of two world systems of 20 c. is under consideration.

А.А. Долгих
Донецкий национальный университет
экономики и торговли им. М. Туган-Барановского

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ: ОПЫТ СТРАН ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ

В статье на эмпирическом уровне рассматриваются два мировых процесса – глобализации и социокультурной трансформации. Анализ этих процессов ведется на примере стран юго-восточной Азии: Китая, Тайваня, Японии и Индии.

Ключевые слова: глобализация, социокультурная трансформация, глобальная культура.

Глобализация и социокультурная трансформация – два крупных мировых процесса, изменяющих облик современного мира – далеко не однородного, находящегося на разных ступенях развития своих субъектов, которые по-разному приспосабливаются к мировым реалиям и, естественно, с разными результатами. Эти мировые процессы активно изучаются во всех странах разными науками. В связи с этим, актуальность исследования данных процессов детерминируется своевременным их изучением. Поскольку процесс глобальной трансформации динамично нарастает и развивается, то в еще большей степени, по мере своего развития он объективно актуализирует данную проблему. Поэтому цель нашего исследования – представить общую панораму глобальной социокультурной трансформации современного человечества, а ее задача – достичь намеченной цели через конкретный анализ этих процессов на примере некоторых стран юго-восточной Азии: Китая, Тайваня, Японии и Индии. Проиллюстрировать процессы глобализации и социокультурной трансформации мы можем на примере эмпирического материала, в основе которого лежит социально-экономическая практика этих регионов. Начнем наш анализ с социально-экономического опыта современного Китая.

Китайский социолог Яньсянь указывает на то, что китайский синтез глобализации и социокультурной трансформации значительно отличается от западноевропейского. «Китайский случай, – пишет он, – демонстрирует новый тип культурной глобализации: управляемый процесс, в котором государство играет ведущую роль, а элита и народные массы действуют сообща, чтобы заявить свои права на зарождающуюся глобальную культуру» [3, 53]. Китайский вариант доказывает, что западная парадигма, представляющая социокультурную трансформацию в формате глобально-локального взаимодействия стран как «вызов-ответ» не универсальна. Более того, Яньсянь

Янь указывает и на интересные особенности культурной глобализации в Китае. Прежде всего, глобализация как мировая реальность переосмыслена и превращена в важный структурный элемент партийно-государственного строительства в Китае. Вторым моментом является поддержка подобной философии китайской элитой. Она выступает за усиление процесса глобализации в целом и служит основным проводником западной культуры и ее локализации в Китае, в частности. Третьим моментом является фактор того, что партийное государство не только с пониманием относится к мировым реалиям, но и возглавляет их на локальном китайском уровне, и тем самым сохраняет свой авторитет и власть среди населения. Немаловажен четвертый момент: партийно-гусударственная философия этих процессов стала философией народных масс, воспринявших мировой феномен и оказавшихся основным адаптером импортированной иностранной культуры к китайским условиям [8, 52–53].

Не менее интересный вариант глобализации и социокультурной трансформации можно наблюдать в социальной практике Тайваня. «Сосуществование и синтез – это основная философская парадигма культурной глобализации и локализации на современном Тайване. Ярким тайваньским представителем данной философии в наше время является Синь-Хуань Майкл Сяо. Начиная с 1980-х годов, на Тайване присутствовали четыре фактора глобализации: давосская культура, или международная бизнес-культура; культура «мак-мира» (McWorld), или глобальная массовая культура; международная клубная культура интеллектуалов, или мировая интеллектуальная культура; новые религиозные движения, или широко распространенная религиозная культура.

В общем можно сказать, что эти основные факторы глобальной культуры не устранили культурной неоднородности и разнообразия Тайваня. Культурная глобализация Тайваня – это глубокий социально-экономический процесс, подготовивший к началу XXI в. инновационный формат развития сегодняшнего Тайваня.

Прежде всего на Тайване стала формироваться так называемая «давосская культура». То есть, капиталисты Тайваня интегрировали его экономику в мировой рынок, связали его с глобальным деловым сообществом. При этом тайваньские бизнесмены учились у своих американских и японских коллег, особенно до 1990-х годов, а последние, в свою очередь, открыв свои фирмы на Тайване, старались приспособиться к его специфике. Социокультурная трансформация прошлась по всему Тайваню. Можно сказать, что местные тайваньские менеджеры, состоящие в штате международных компаний, усвоили двойные стандарты поведения: они одеваются, разговаривают и действуют как их коллеги во всем мире. Деловой английский язык стал для них нормой, а английские имена – почти обязательной практикой. Они усвоили глобализованную модель образа жизни. Этот процесс начался, прежде всего, в больших городах Тайваня – Тайбэе, Гаюсюне и др.

Помимо интернационализации предпринимательской среды современный Тайвань, по мнению исследователей, – это общество, декорированное различными

типами глобализированной массовой культуры и образа жизни. СМИ выступили проводником глобальной инфраструктуры социокультурного пространства Тайваня. Здесь идут процессы американизации, европеизации, японизации тайваньского образа жизни. В связи с этим Тайвань вошел в число тех стран, которые составляют третью всемирную волну политической демократизации и развития нового представления о национальной идентичности. Абсолютно интересным для нас является вывод тайваньского исследователя Синь-Хуань Майкла Сяо: «Этот меняющийся политический ландшафт,– пишет он,– во многом способствовал культурной перестройке и возрождению Тайваня, позволив сделать ему еще один шаг на пути создания культурного основания, необходимого для нового национального строительства. Один из таких важных и типичных примеров за последнее десятилетие – написание и переосмысление истории Тайваня в политических и академических кругах. В них заметно стремление к «декитаизации» и «ретайванизации», что выражается в попытках по-новому взглянуть на последние четыреста лет тайваньской истории, когда китайцы из империи Хань впервые попали на Тайвань. В Academia Sinica, самом престижном академическом заведении Тайваня, в 1994 г. под большим «политически корректным» нажимом был создан институт истории Тайваня, несмотря на два уже существующие» [4, 67]. «По результатам опроса, проведенного Academia Sinica в 1994 г. по всему острову, отмечает Синь-Хуань Майкл Сяо, – 57 % респондентов считают, что все национальные культуры мира будут становиться все более и более похожими друг на друга. Это, несомненно, осознание глобальной однородности и гомогенности. Но в ходе того же самого опроса 65% ответили, что несмотря на всемирное сближение культур, Тайвань должен сохранять свои культурные особенности. Это, – заключает ученый, – свидетельствует о стремлении найти собственную культурную идентичность» [4, 67].

Нельзя не сказать о том, что на Тайване быстро развивается «международная клубная культура интеллектуалов». Процесс глобализации происходит в сфере идей, понятий, мыслей, в чем не последнюю роль сыграли интеллектуалы. С конца 1970-х годов начался «приток мозгов» на Тайвань, когда массы молодых и талантливых тайваньцев с учеными степенями, полученными в американских университетах, возвращались на родину и стали «переносчиками» и «локализаторами» многих западных и глобальных ценностей. Они сформировали «новый образовательный класс» в тайваньских академических учреждениях. В 1990-е годы тайваньские издательства публикуют самые популярные зарубежные бестселлеры. Наибольшее внимание привлекают такие темы, как проблема глобальной демократизации («Третья волна», «Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка», «Третий путь»), окружающая среда и устойчивое развитие («Доклады римского клуба», «Доклады по мониторингу событий в мире», «Явление Эль-Ниньо»), гендерное равенство (новый перевод «Второго пола»), современный капитализм («Кризис глобального капитализма», «Фальшивый рассвет», «Отечественность», «Что такое глобализация?»), проблемы постмодернизма («Теория постмодернизма», «Постмодернизм») и популярная психология (EQ, книги Chicken Soup, New Passages) [4, 69].

Нельзя забыть о том, какую огромную роль в интеграции Тайваня в глобальный социокультурный уровень сыграли тайваньские обществоведы. Достаточно сказать, то в 1970–80-е годы специалисты социальных наук тоже встали на путь самооткрытий, самокритики и призвали к дальнейшей «тайванизации» социальных наук, с целью того, чтобы население смогло ощутить гордость за свою культурно-интеллектуальную идентичность, не игнорируя социальных наук Запада и создания «национальной» социальной науки. Тайваньские обществоведы утверждали универсальность социальных наук, которые отвечали бы культурным национальным потребностям. По мнению тайваньских социологов начавшиеся с 1980-х годов взаимодействие глобализации и «тайванизации» способствовало культурной гетерогенности Тайваня в 1990-х годах. И этот процесс продолжается.

Изучение тайваньской социологической литературы показало нам, что есть еще один значительный маркер социокультурной трансформации в глобализационные процессы. Тайваньские социологи указывают на тот фактор, что к концу XX века религиозную сферу Тайваня стали именовать «витриной мировых религий». Сегодня на Тайване насчитывается около 300 религиозных сект. Они проникли из Индии, Японии, Вьетнама, Франции, Америки (New Age, Osho, Krishnamurti, Transcendental Meditation (Индия), Nicherin Shoshu, Soka Gakkai, Aum Shinrikyo (Япония), Suprime Ching Hai (Вьетнам), Raelian Religion (Франция), сайентология и ISKSON (США).

В целом можно сказать, что тайваньский пример культурного синтеза глобализации и локализации – это современное общество, открытое, плюралистическое, способное изменяться и адаптироваться.

Работа над японской социологической литературой позволила нам отметить некоторые аспекты глобализации в современной Японии. Их можно подразделить на четыре направления: «фаст-фудизация» повседневной жизни; глобализация с точки зрения распространения японского бизнеса за пределами страны; японское корпоративное управление; влияние глобализации на интеллектуальную элиту.

В послевоенный период Япония с повышенным интересом следила за достижениями западной Европы, США и стран Азии и старалась выработать свой способ усвоения их внешних достижений. Направление фаст-фудизации – это одна из серьезных сфер японской культуры и образа жизни этого народа. Культура питания в Японии – это культура жизни. Поэтому изменения в этой сфере могут быть критериальными в социокультурной трансформации этого народа. В общем, можем сказать, что народная культура питания в современной Японии определяется тремя принципами: дешево, быстро, вкусно», приведшие к «фаст-фудизации». Не последнюю роль в этом сыграл всем известный McDonald’s в Японии, основная стратегия которого состояла в том, чтобы сделать эту «новую западную культуру» модной. Японскую кухню, основанную на рисе и рыбе, стратеги Макдональдса заменили новой культурой питания, основанной на мясе и хлебе. В стратегию Макдональдса входила ориентация на малообеспеченные слои населения, выбор местоположения Макдональдса в центральных районах, где скапливается молодежь и

многообразие «фаст-фудизации» не только в сфере питания, но и в сфере одежды (футболки, джинсы). В целом явление «фаст-фудизации» в повседневной жизни явилось одним из аспектов глобализации.

Вторым вектором японской социокультурной трансформации на глобальные просторы является «распространение японского бизнеса за пределами страны». Структурно это направление выглядит как: а) проникновение японской массовой культуры и имиджа Японии в Азии: Suntory (экспансия Suntory, имидж Японии, маркетинг и общий опыт социальных перемен); б) глобализация путем культурного слияния: Shiseido (экспансия Shiseido, происхождение культуры Shiseido, создание нового корпоративного имиджа Японии, глобализация как слияние разных культур); в) японское корпоративное управление (система пожизненной занятости, продвижение по службе по принципу старшинства); г) влияние глобализации на интеллектуальную элиту (права человека, окружающая среда и феминизм, дискуссии об экономической глобализации в общественной науке).

В настоящее время проблема социокультурной трансформации поднята до уровня социально-философских проблем. Японский социолог Тамоцу Аоки в своей работе «Некоторые аспекты глобализации в современной Японии» экономическую глобализацию Японии относит к следующим категориям:

– глобализм: ослабление и отмена различных ограничений и большая свобода рыночным механизмам;

– регионализм: методология защиты регионального сообщества, выходящего за пределы национального государства, чтобы противодействовать власти рынка;

– национализм: приоритет национальных государств как основы индивидуальной идентичности, поддержание идеи национального государства, как силы, противостоящей рынку;

– локализм: подход, при котором многие функции государства стремятся передать местным организациям и возродить посредством децентрализации региональное сообщество [5, 95].

«Свидание с судьбой» – так назвала свой индийский вариант культурной глобализации индийский социолог Туласи Шринивас. Это выражение принадлежит первому индийскому премьер-министру Джавахарлал Неру по случаю освобождения Индии от 200-летнего британского колониализма. Индийская исследовательница склонна думать, что все происходящее в сегодняшней Индии – в плане экономической либерализации и культурной глобализации – фактически еще одно свидание Индии со своей судьбой, это шанс вступить в глобальную стадию развития и его нельзя упустить.

Современная Индия – это уже признанная великая держава на юге Азии, самая большая «единственная плюралистическая и дееспособная демократия» в Азиатском регионе. Задача социокультурной трансформации Индии заключается в том, чтобы превратить страну регионального значения в мировую державу, открыть страну для свободной торговли, при этом защищая собственное население.

Знакомство с индийской социологической литературой позволило нам увидеть три аспекта глобализации индийской культуры. Первое направление индийские социологи назвали «Усвоение глобализации». Как и в других восточных странах, этот вектор глобализации в Индии пролегает через индийскую пищевую промышленность. В целом сложность социокультурной глобализации Индии по данному вектору заключается в противостоянии внутренней и внешней пищевой промышленности. Дело в том, что бренды McDonald's или Pizza Hut не очень эффективны на пестром продовольственном рынке Индии. Задача этих американских компаний – стандартизация и предсказуемость. Однако индийский потребитель этой стандартизации продуктов питания не желает. Благодаря этнической пест роте в Индии не существует какой-то единой индийской кухни. В связи с этим, американские социологи P. Fuhrman и M. Schuman в журнале «Форбс» писали о том, что «пытаться стандартизировать и гомогенизировать эти продукты питания – значит неправильно понимать потребности индийского потребителя». Индийские и американские социологи определяют «священное потребление» как носителя культурного груза свободы, демократии, прав человека и т.д. Они даже полагают, что индийцы не видят культурной подоплеки той пищи, которую американцы транспортируют в Индию. Если рассматривать культурную глобализацию как линейный процесс, пишут социологи, то положительная культурная ценность, присвоенная американской и западной пище в качестве признака принадлежности к глобальной культуре, будет снижаться, чем дальше, тем больше.

Второй вектор социокультурной трансформации Индии социологи назвали «Глобальный Богочеловек: вовлечение, спасение, синкретизм». Речь идет об уникальном человеке в Индии – Шри Сатья Сан Баба, связанного с концепцией создания глобальной организации его последователей. По подсчетам социологов международное движение Сан Бабы насчитывает 70 млн. приверженцев и 2 тысячи центров в 137 странах, в 15 регионах мира. Такая популярность Сан Бабы связана с тем, что он способен материализовывать такие объекты, как кольца, ожерелья, святые мощи. Суть международного движения Сан Бабы в том, что он создал универсальную веру вне рамок какой-то отдельной религии. Те, кто разуверился в традиционных религиях, могут примкнуть к данному международному религиозному движению с тем, чтобы создать некий новый образ жизни. Философия этого глобального движения в следующих словах, приписываемых Сан Бабе: «Пусть существуют разные религии, пусть они процветают и воспевают величие Бога на всех языках и в сопровождении самых разных мелодий. Это и должно быть идеалом. Уважайте различия, существующие между религиями, и признавайте их истинными, пока они не погасят пламя единства». Космополитическое сознание Сан Бабы, естественно, вносит вклад в социокультурную трансформацию Индии. Кроме того, отмечают социологи, в накладе не остается и экономика Индии. В разных городах, и особенно в городе Путтапартхи – своеобразной Мекке – куда стекаются его последователи со всего света, растут рестораны, туристические бунгало, гостиницы и виллы, магазины

подарков, круглосуточные аптеки, спортзалы и т.п. Развивается инфраструктура тех городов, которые связаны с его именем.

Третье направление индийской социокультурной трансформации – это, конечно же, Силиконовая долина. Американский исследователь индийского феномена Gargan E. пишет о том, что «хотя индийская индустрия программного обеспечения составляет лишь 1% всего мирового производства в данном секторе экономики, она являет собой пример отдельной индустрии, приближающейся к международным стандартам и считающейся моделью, которая будет заимствована другими странами» [9, 4]. В целом индийские социологи считают, что культурная глобализация неизбежна, что необходимо регулировать отношения между глобальным и локальным, и что Индия с такой богатой и древней культурой потенциально способна к социокультурной трансформации и может солидно выглядеть в глобальном сообществе.

Все вышесказанное является объективной реальностью трансформирующихся стран современной юго-восточной Азии. На основании представленного материала, мы можем сделать ряд выводов: во-первых, юго-восточная Азия – один из ведущих регионов глобальной социокультурной трансформации современного человечества; во-вторых, разные страны по-разному адаптируются к мировым процессам, с учетом их социокультурной и национальной специфики; в-третьих, опыт социокультурных трансформаций всех стран мира – это ценная материальная база для развития всего человечества на его глобальном и локальном уровнях, в том числе и для Украины.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бергер П. Л. Культурная динамика глобализации / В сб. «Многоликая цивилизация. Культурное разнообразие в современном мире» / Под ред. П. Бергера, С. Хантингтона. – М. : Аспект Пресс, 2004. – С. 8–24.

2. Лукашевич В. М. Глобалистика [Учебное пособие] / В. М. Лукашевич. – Львов : Новий Світ-2000, 2006. – 539 с.

3. Многоликая цивилизация. Культурное разнообразие в современном мире» / Под ред. П. Бергера, С. Хантингтона. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 379 с.

4. Синь-Хуань Майкл Сяо. Существование и синтез. Культурная глобализация и локализация на современном Тайване / В сб. «Многоликая цивилизация. Культурное разнообразие в современном мире» / Под ред. П. Бергера, С. Хантингтона. – М. : Аспект Пресс, 2004. – С. 57–76.

5. Тамоцу Аоки. Некоторые аспекты глобализации современной Японии / В сб. «Многоликая цивилизация. Культурное разнообразие в современном мире» / Под ред. П. Бергера, С. Хантингтона. – М. : Аспект Пресс, 2004. – С.77–97.

6. Туласи Шринивас. «Свидание с судьбой». Индийский вариант культурной глобализации / В сб. «Многоликая цивилизация. Культурное разнообразие в современном мире» / Под ред. П. Бергера, С. Хантингтона. – М. : Аспект Пресс, 2004. – С. 98.

7. Шейко В. М., Богуцький Ю. П. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації / В. М. Шейко, Ю. П. Богуцький. – К. : Генеза, 2005. – 591 с.

8. Яньсянь Янь. Управляемая глобализация. Государственная власть и изменения в культуре Китая / В сб. «Многоликая цивилизация. Культурное разнообразие в современном мире» / Под ред. П. Бергера, С. Хантингтона. – М.: Аспект Пресс, 2004. – С. 27–56.

9. Gargan E. India among Leaders in Software for Computers // N.Y. Times, 1993. 29, December.

РЕЗЮМЕ

Г.А. Долгіх. Глобалізація і соціокультурна трансформація: досвід країн південно-східної Азії

В статті на емпіричному рівні розглядаються два світові процеси – глобалізації та соціокультурної трансформації. Аналіз цих процесів надано на прикладі країн південно-східної Азії: Китаю, Тайваню, Японії та Індії.

SUMMARY

A.A. Dolguikh. Globalization and Social and Cultural Transformation: Experience of South-eastern Countries of Asia

Two world processes of globalization and social and cultural transformation are considered at empiric level. Analysis of the processes is introduced by the example of the south-eastern countries of Asia: China, Taiwan, Japan and India.

Н.В. Кочубей
Сумской государственный педагогический
университет им. А.С. Макаренко

СИСТЕМЫ И СЕТИ: СХОДСТВО И РАЗЛИЧИЕ

В статье анализируются сети как сложные функциональные объекты, характерные для информационного общества. Исследуются перспективы и возможности применения синергетического подхода к познанию сетей.

Ключевые слова: система, системный подход, сеть, синергетический подход.

Современное общество называют постиндустриальным, информационным, компьютерным, обществом знаний. Все эти определения, несмотря на разницу в подходах и угле зрения, имеют общий момент: одной из существенных реалий современного общества стали сети. Сеть представляет собой сложную нелинейную самоорганизующуюся самореферентную изменяющуюся среду, в отличие то системы, где наличествует структура, уровни иерархии, некая качественная и пространственная определенность.

Примерами сетей могут быть и сети предприятий, и различные социальные сети, и сети коммуникаций. Необходимо отметить, что сети – это не только технические феномены. Известны также и природные сети как соединения многих взаимодействующих между собой единиц. Например, нейронные сети мозга, которые, как известно, усложнялись в процессе эволюции, а также колонии насекомых (муравьев), которые могут содержать сотни миллионов особей и создают сети коммуникаций между отдельными гнездами на расстоянии в десятки километров, что в миллионы раз больше размеров отдельного муравья [12, 25]. Среди известных сетей, безусловно, самой невероятной и впечатляющей является Интернет.

Жизнь современного человека невозможна без сети Интернет. Это новое средство связи ворвалось в нашу жизнь, сделало ее более мобильной, всколыхнуло дремавшие в каждой личности таланты, предоставило массу возможностей для самовыражения. Однако, Интернет не только средство связи. Это, прежде всего, сложнейший объект познания. Попробуем разобраться, что

отличает сеть от системы, может ли быть применен системный подход для понимания сети. Для этого проанализируем, что известно о различных сетях и как можно их классифицировать.

В словаре русского языка дано несколько значений того, что такое сеть. Для нашего случая подходит такое значение: «Сеть – совокупность каких-либо путей, каналов, линий связи и т.п., расположенных в различных направлениях на каком-либо пространстве» [13, 85]. Важный для нас момент – некая совокупность, расположенная на каком-либо пространстве в различных направлениях. Какие же объекты мы можем назвать сетью в современном понимании? Это могут быть предприятия, организации, а также среда коммуникаций, примером которой является Интернет. Задача любой сети – обеспечить взаимодействие (коммуникацию) между любыми двумя или несколькими узлами. Компьютерные сети предоставляют такой коммуникации новые возможности, а именно в процессе передачи информации появляется возможность её обработки.

Такой удивительный феномен не остался без внимания ученых, хотя изучение его еще только начинается. Здесь можно выделить несколько направлений исследования. Так, М. Кастельс и П. Химанен, исследовали информационное общество, прежде всего с точки зрения экономики и менеджмента. А. Бард и Я. Зодерквист рассмотрели эту проблему политологически, предположив, что бюрократия сменится нетократией, то есть людьми, владеющими информацией. Эти авторы, высоко оценивая научный анализ информационного общества, проделанный М. Кастельсом, считают, что он стоит на позициях старой парадигмы, и его интерпретация происходящего в рамках традиционных гуманистических воззрений утрачивает связь с реальностью [3, 14]. Воздействие информации на общество изучал Ф. Уэбстер, подвергнув критическому анализу теории З. Баумана, Д. Бэлла, М. Кастельса и др. Мегатренды – основные направления движения, изменений в обществе исследовал Дж. Нейсбит, выделяя при этом как наиболее важный переход «от индустриального общества к обществу, в основе которого лежит производство и распределение информации» [10, 8]. Эти и другие работы составляют необходимый контекст нашего исследования.

Интернет ведет своё начало с 1969 года, когда 3 компьютера в штате Калифорния и один в штате Юта были соединены единой сетью. На заре своего существования сеть предназначалась сначала для военных целей. В возможной войне с СССР необходимо было децентрализовать информацию. Затем сети стали использоваться ведущими университетами США и Европы для научных целей. Прообраз Интернета был изобретен не в США, а в Европе – в Швейцарии благодаря работам ученых европейского института исследований в области физики элементарных частиц. В 1989 году был изобретен принципиально новый способ свободного доступа в сеть – World Wide Web – то, что мы сегодня называем всемирной паутиной. В 1990 году Интернет включал в себя уже 3 тысячи активных сетей и более 200 тысяч компьютеров. В 1995 году Билл Гейтс объявил о том, что приоритетом его компании является развитие сетевых технологий.

Украина подсоединилась к сети в 1993 году. Через десять лет после возникновения Интернета функционировало более 2 млн. серверов и более 300 млн. пользователей. Это примерно 2 млрд. вебстраниц, причем 7 млн. 300 появлялось ежедневно. Ежегодный прирост информации составляет 1 300 000 терабайт в год без учета идентичного информационного материала [16, 373].

Сегодня продолжается лавинообразное расширение и усложнение сети. Исследователи Интернета отмечают, что им никто не управляет, он самозародился и продолжает развиваться как информационная коммуникационная среда, притягивающая к себе все большее и большее количество пользователей.

Здесь возникает проблема методологии. Как изучать информационное общество и лежащие в его основании сетевые образования, можно ли применить системный подход, или он оказывается недостаточным. Сеть может быть рассмотрена как сложная нелинейная самоорганизующаяся самореферентная среда. На наш взгляд, новые методологические подходы и возможности для изучения таких объектов представляет синергетика. Однако, остаётся вопрос о том, как соотносятся системы и сети, можно ли изучить сеть, каков уровень сложности этого объекта изучения.

Можно выделить несколько видов сетей. Например, сетями-предприятиями могут быть некие общности относительно независимых агентов, деятельность которых подчинена одной общей цели. Как указывает М. Кастельс: «Этот тип сетевой организации является промежуточной формой между вертикальной дезинтеграцией, через договоры о субподряде между крупной фирмой, и горизонтальной сетью мелких фирм. Это горизонтальная сеть, но основанная на совокупности отношений «центр-периферия», как со стороны предложения, так и со стороны спроса» [4, 166].

Коммуникационные и межорганизационные сети рассматривает Ричард Х. Холл. Коммуникационные сети в организациях создаются для лучшей координации между членами групп. Собственно, эти сети напоминают системы, поскольку в них обязательна иерархия, причем не важно какая модель коммуникации выбрана – горизонтальная или вертикальная. Более интересны для нашего исследования межорганизационные сети, поскольку они состоят из организаций и в них строятся и отыскиваются связи между всеми организациями в данном множестве. Особенно, когда база знаний обширна, то «инновации обнаруживаются скорее в сетях, чем в отдельных фирмах. Оказалось, что сети являются основой интеграционных соглашений, которые могут преодолеть экономические факторы в принятии решения. Эти результаты получены из анализа текстильной промышленности Нью-Йорка» [15, 354].

Сети-организации отличаются от сетей-предприятий преимущественно тем, что цель у них – не выпуск или продажа некоторой продукции, а иные социально значимые цели, причем в первую очередь для самих агентов. Именно такой сетью является Всемирная паутина. После 2005 года произошел переход программного обеспечения от Web1 к Web2. Как замечает один из разработчиков нового программного обеспечения Томас О'Рейли, в Web2 пользователь получает «Вместо запланированных релизов – постоянное

улучшение продукта. Вместо лицензирования и продаж – просто использование» [11].

В 90-х годах к Интернету относились как техническому приложению и рассматривали его с точки зрения еще продолжающейся информационной эпохи. Поэтому в то время считалось, что важным является публикация, презентация фирмой самой себя. Отсюда главными для владельцев серверов представлялись крупные рекламодатели, которые могли бы воспользоваться рекламными площадями, баннерами, а не отдельные пользователи и их сайты. Разработчики Web2 сделали ставку на маленькие сайты, которые в большом количестве могут представлять значительную силу. Поэтому предпочтительными оказались не баннеры и большие рекламные блоки, а ненавязчивые небольшие и дружелюбные к пользователю рекламы в виде коротких текстов.

Отдавая предпочтение сетям, в которых централизация минимальна или отсутствует, сеть проектируют так, чтобы каждый клиент мог стать сервером и тем самым способствовать росту всей сети. Причем, чем больше людей использует сервер, тем он автоматически становится лучше. Таким образом, сеть превращается в некую «партнерскую архитектуру» с имплицитно встроенной этикой кооперации, при которой сервис действует как разумный посредник, соединяющий края друг с другом и использующий для этого ресурсы самих пользователей. При этом программное обеспечение находится не на компьютере пользователя, а вне его, что позволяет задействовать различные web-приложения, совершать совместные действия, свободно обмениваться информацией.

Так создаются социальные сети, формируются новые социальные объединения, возникает сетевое сообщество как группа людей, которые поддерживают общение и ведут совместную деятельность при помощи сетевых компьютерных средств. В сетях происходит рост социального пространства за счет расширения сфер интенсивного баланса интересов. Это происходит потому, что и производители и потребители заинтересованы друг в друге и сосуществуют за счет удовлетворения интересов друг друга [6].

Как видим, в сети (будь то сеть нейронов головного мозга, Интернет или сеть предприятий) возникает нечто, что не тождественно самой сети, а является продуктом ее функционирования, зачастую случайным и непрогнозируемым. Это, как нам представляется, основное онтологическое свойство сети, её сущностное свойство в отличие от системы, которая онтологически привязана к некой определенности качества и соответствует носителям, объединенным в систему. В сетях важны не только и не столько сами участвующие агенты и их качественная определенность, а то, что порождается, становится, самоорганизуется благодаря их участию, взаимной коммуникации. Например, благодаря нейронам возникает мысль, благодаря Интернету – среда свободной коммуникации. В обществе возникают идеи, символы, традиции, которые не существуют на уровне отдельного индивида, известны также примеры коллективного бессознательного и т. д.

Продукты, порождаемые сетью, виртуальны, они могут существовать относительно самостоятельно, а свойства систем, порожденные единством и взаимодействием элементов, неотделимы от системы. В системе свойства частей детерминированы свойством целого. Как отмечает Е.Б. Агошкова: «Система отражает фундаментальное свойство мироздания порождать определенность качества путем объединения конечного числа проявлений… Исходно онтологически в «сращении многообразного» и порождении нового участвуют взаимодействия. Именно взаимодействия детерминируют свойства частей, которые мы затем включаем в представление объекта системой» [1, 67].

И системы, и сети являются основаниями появления нового. Но природа этого нового различна. В сети, как и в системе, в результате взаимодействия между элементами возникает нечто новое. Но в системе новое возникает как проявление целого через взаимодействие элементов, а в сети важна не столько целостность, полученная из элементов, а то, что они порождают в результате взаимодействия. Сеть порождает новый смысл иной природы, чем сами взаимодействующие акторы. Новые смыслы с акторами не просто взаимодействуют или коммуницируют, это, прежде всего референтные саморефлективные инактивированные взаимодействия.

Исходя из этого сущностного различия систем и сетей, проанализируем и иные отличия и общие моменты систем и сетей. Это необходимо, чтобы понять различия методологий, с помощью которых можно изучать системы и сети. Здесь необходимы совершенно разные методологические подходы и принципы. При всей неоднозначности того, что такое система, заметим, что в системе присутствуют, прежде всего, элементы, их связанность в структуру. У элементов, их совокупностей (подсистем), а также у всей системы есть определенные функции. (В данном случае нас интересуют сложные системы.) В сети тоже есть элементы и взаимосвязи между ними, но они другие. В системе чаще всего присутствует иерархия, подчинение элементов, уровней, подсистем. Сеть же существует как некая среда, в которой присутствуют и взаимодействуют некие акторы или пользователи. Эти пользователи могут по своему желанию соединяться в некие сообщества, которые, в свою очередь, некоторое время существуют в сети. Данные сообщества могут быть как научными (например, в проекте исследования генома человека участвовали более 1400 исследователей из 100 организаций, находящихся в различных странах мира), так и общением по интересам.

Система – вертикальна, но в ней могут присутствовать и горизонтальные связи. Сеть же преимущественно горизонтальна, в ней есть некие узлы притяжения. Система – это построенная либо сама по себе возникшая организованность, или организация, в которой элементы достаточно жестко встроены в структуру. В сети же присутствуют неформальные и (что важно!) преимущественно неиерархические образования, в которых по собственному волеизъявлению без какого-либо принуждения общаются агенты, осознающие свою свободу и необходимость такой свободной коммуникации.

Таким образом, система может быть рассмотрена как некий результат самоорганизации, ставшее или становящееся процессуальное целое, а сеть –

сообщество свободных коммуницирующих агентов, нечто постоянно становящееся, скорее процесс, чем результат. По мнению Н. Лумана: «коммуникация есть совершенно самостоятельный, автономный, самореферентно-закрытый процесс осуществления актов отбора, никогда не утрачивающих характера актов отбора. Она есть процесс непрерывного изменения формы смысловых материалов, преобразования свободы в свободу в меняющейся обусловленности» [7, 207].

Что же является более сложным? На наш взгляд, если человекомерные системы – очень сложные объекты, то сеть является суперсложным образованием, поскольку она процессуальна, в каждый момент иная, а также может включать в себя системы. Особенностью сети является невозможность её полного описания, поскольку сеть самореферентна и пользователи в ней принципиально неустранимы, то есть сеть существует только вместе с присутствующими в ней пользователями. Кроме того, сеть трансгрессивна, то есть происходит возникновение нового, порождение смысла, который как бы выходит за пределы самой сети.

Система – не сеть, хотя и может происходить «сетевизация систем» и «систематизация сетей». Поэтому системный подход не адекватен для исследования сетей. Большей адекватностью обладает синергетический подход, поскольку описывает возможностное пространство коммуникаций, многообразие внутреннего опыта, поиск и познание себя во множестве диалогов и полилогов. Взаимодействие в сети напоминает игру, карнавал, где каждый сам себя выстраивает и познает через взаимодействие с другим. Такие взаимодействия не могут описываться как система некоторых кирпичей-смыслов, взаимосвязанных и взаимозависимых. «Эпистемологическое пространство, в котором находит себя… субъект, видится (естественно, как некий желаемый идеализированный образ, как проект) как пространство возможных путей, обретения новых смыслов, открытий и диалогов» [2, 87].

В современной литературе есть несколько попыток дать определение сети, но познание сети как современного сложного объекта еще только начато. Например, А.В. Назарчук понимает сеть таким образом: «Сеть – полимагистральная структура, в которой две точки всегда связываются множеством магистралей, а каждая магистраль состоит из множества отрезков и путей» [9, 63]. В этом определении не понятно, почему речь идет о двух точках, когда в сети их множество. А вот полимагистральность действительно сети присуща. Несколько иначе к пониманию сети подходит К. Майнцер. По его мнению, «Сеть представляет собой собрание связанных элементов, выступающих в роли агентов, и ее можно наглядно изобразить сетью узлов и сетью ребер, связывающих пары узлов. Каждый элемент характеризуется одним выходом и несколькими входами от других элементов цепи. Кроме того, для каждого элемента действует правило, определяющее, какой должен быть выход при заданных входах» [8, 137].

Думается, что научное определение сети будет таким же неоднозначным и мировоззренчески нагруженным, как и определение системы. Это предельно широкие понятия. Можно наметить основные

характеристики сети: самореферентность, неиерархичность, сложность, возможностность, виртуальность, аттрактивность, трансгрессивность. Она существует как пространство коммуникаций, попав в которое актор становится другим, да и сам набор этих акторов случаен и непредсказуем. В сети коммуникации происходят в реальном времени и не зависят от пространства, расстояний. Вспомним Н. Лумана: «Однажды включившись в коммуникацию, уже не вернуться в рай простых душ (даже... с черного хода)» [7, 208]. Коммуникация в сети, однако, имеет свои особенности. Новые способы коммуникации состоят преимущественно не в форме прямого высказывания, а в виде взаимного наблюдения за сетевой деятельностью. То есть, сеть представляет собой новую среду общения, в которой значение непосредственного обмена сообщениями существенно снижается, но повышается значение уникального, привлекающего всеобщее внимание. То есть, для систем важна принадлежность, а для сетей – внимание и критическое отношение к информации. Сама по себе информация имеет ценность преимущественно тогда, когда она притягивает к себе внимание. Но поскольку информации становится много, то необходимо уметь не только избирать главную информацию, но и избегать ненужной информации, чтобы сконцентрироваться на том, что нужно.

Сеть – это пространство реализации «хакерской культуры», способствовавшей преобразованию сети в особую социальную среду, в которой люди могли бы свободно выражать свои мысли без опасности быть выслеженными. В сети реализуется принцип прозрачности информации, согласно которому доступ к любой информации должен быть открыт для всех. При этом хакеры сделали сеть открытой для инноваций и распространения знаний, а также свободной от давления менеджеров. Сам по себе этос хакеров – отдельная проблема, изучение которой еще только начато. В частности, обращается внимание на два стереотипа восприятия хакинга – как негативного процесса, связанного с нарушением авторских прав и установок этики информационной безопасности, и как позитивного процесса, прежде всего для самого хакерского сообщества [5].

На принципах сетевого общества построена экономика Финляндии и известной фирмы «Nokia», где ключевым принципом управления стала «меритократия» – власть умных, когда «людей, обладающих знаниями в той или иной сфере, включают в процесс принятия решений независимо от формального статуса, который эти люди имеют в организации» [14, 47].

Жестко организованным системам, системному подходу соответствует иерархическое бюрократическое общество, зачастую подменяющее демократию автократией. Для сетей, сетевого общества как общества знаний, характерна свобода, пространство свободного самовыражения, полилогичность общения, свободный выбор того, кто интересен и знает больше в качестве собеседника или друга.

Таким образом, и сложные самоорганизующиеся человекомерные системы, и сети являются современными объектами научного познания, каждый их них имеет свою качественную определенность. Для изучения этих

объектов наиболее применимым является синергетический подход, рассматривающий их как сложные нелинейные возможностные явления, находящиеся в процессе становления, самореференции и интерактивности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агошкова Е. Б. Категория «система» в современном мышлении / Е. Б. Агошкова // Вопросы философии. – 2009. – № 4. – С. 57–71.

2. Аршинов В. И. Синергетика как сетевое мышление / В. И. Аршинов // Синергетика на рубеже XX–XXI вв. – М.: ИНИОН, 2006. – С. 74–96.

3. Бард А., Зодерквист Я. Netократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / Александр Бард, Ян Зодерквист. – СПб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 253 с.

4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

5. Коваль Е. В. Этос хакеров / Е. В. Коваль // Практична философия. – 2008. – №4. – С.13–15.

6. Кувшинов С. В. Человек в оцифрованном мире / С. В. Кувшинов, Е. И. Ярославцева // Философские науки. – 2009. – № 6. – С. 120–138.

7. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории.– СПб. : Наука. – 643 с.

8. Майнцер К. Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез. / Клаус Майнцер. – М. : ЛИБРОКОМ, 2009. – 464 с.

9. Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление / А. В. Назарчук. // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 61–75.

10. Нейсбит Д. Мегатренды. / Д. Нейсбит. – М. : АСТ. – 380 с.

11. О'Рейли Т. Что такое Веб 2.0? // Режим доступа http:// offline.computerra.ru / 2005 / 609, 610

12. Пригожин И. Р. Сетевое общество / И. Р. Пригожин. // Социс. – 2008. – №1. – С. 24–27.

13. Словарь русского языка: В 4-х т. – М.: Русский язык, 1984. – Т. 4. С-Я. – С. 85–86

14. Химанен П. Кастельс М. Информационное общество и общество благосостояния. Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс. – М.: Логос, 2002. – 224 с.

15. Холл Х. Р. Организации: структуры, процессы, результаты / Ричард Х. Холл. – СПб., 2001. – 509 с.

16. Шауер Т. Информационные технологии и проблемы устойчивого развития / Т. Шауер, Германия // Социально-экономические проблемы информационного общества. – Сумы, ИТД «Университетская книга», 2005. – С. 358–380.

РЕЗЮМЕ

Н.В. Кочубей. Мережі та системи: подібність та відмінність.

В статті аналізуються мережі як складні функціональні об'єкти, характерні для інформаційного суспільства. Досліджуються перспективи та можливості застосування синергетичного підходу до пізнання мереж.

SUMMARY

N.V. Kochubey. Networks and Systems: similarity and difference.

Networks are analyzed as complex functional objects of investigation, which are characteristic of the informational society. The perspectives and possibilities of synergetic approach applicability for cognition of networks are investigated .

Т.О. Кравченко
Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С. Макаренка

СТАНОВЛЕННЯ МЕРЕЖЕВОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

У статті автор аналізує сутність і зміст понять «мережа» та «інформаційне мережеве суспільство», визначає їх особливості, дає розгорнуту характеристику нетократії як нової правлячої еліти мережевого суспільства.

Ключові слова: мережа, мережеве суспільство, нетократія, інформація, інформаційне суспільство.

Сучасний етап розвитку світового суспільства характеризується багаточисельними зрушеннями і змінами. Тому науковці були змушені по-новому розглянути і оцінити можливості та потреби науки відносно її впливу на розвиток суспільства в цілому і розглянути суспільство в усіх його проявах, адже останнім часом виникає все більше трактувань сучасного «постіндустріального» суспільства. Деякі науковці вважають цей термін неповним і недосконалим. Тому виникають нові терміни і концепції, які прагнуть пояснити особливості постіндустріальної епохи – «інформаційне суспільство» (Д. Белл, М. Кастельс, Е. Масуда, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма та ін.), «технотронне суспільство» (З. Бжезинський), «суспільство знань» (В.А. Колпаков, Всесвітня організація ЮНЕСКО), «суспільство не-знання» (В. Горохов), «мережеве суспільство» (О. Бард, Я. Зодеквіст, М. Кастельс), «суспільство ризику» (У. Бек, Е. Гідденс, К. Лау, Н. Луман та ін.) та як найвищий етап розвитку світового суспільства – «наносуспільство» (А.А. Давидов, В.С. Лук'янець та ін.), яке досліджене не досить детально. Але все ж таки всі ці назви є неоднократним і багатогранним проявом сучасного інформаційного суспільства.

Метою статті є аналіз сучасного інформаційного етапу розвитку постіндустріального суспільства та його перехід на рівень мережевого з новою правлячою елітою – нетократією.

Актуальність статті полягає в тому, що сьогодні все частіше вживаються поняття «мережа», «мережеве суспільство», які ще не досить досконало досліджені і багато вчених покладають надії і сподівання на формування нового глобального мережевого суспільства, яке в майбутньому можливо і вирішить проблеми усього людства.

Вступ людства в XXI сторіччя ознаменоване двома факторами, які мають всесвітньо-історичне значення. Першим з них є *глобалізація* – як «процес універсалізації, становлення єдиних для всієї планети Земля структур, зв'язків і стосунків в різних сферах життя суспільства» [4, 163] та як процес становлення єдиного взаємопов'язаного світу, в якому народи не відокремлені один від одного звичними протекціоністськими бар'єрами та межами, які одночасно і перешкоджають їх спілкуванню, і захищають їх від невпорядкованих зовнішніх впливів.

Другим фактором є *інформатизація* – «процес оволодіння інформацією як ресурсом управління і розвитку за допомогою засобів інформатики з метою

підвищення інтелектуального потенціалу суспільства, його членів, який забезпечує подальший прогрес цивілізації» [15, 24], або ж як назвав цей процес М. Кастельс – «інформаціоналізм», як новий спосіб розвитку. Його специфіка полягає в формуванні нового джерела креативності в сучасній цивілізації, яке заключається в «технології генерування знань, обробці інформації та символічній комунікації» [8, 39].

Саме завдяки інформатизації сучасного суспільства та постнекласичної науки, інформація, в сучасних умовах акселерантного розповсюдження електронних засобів зв'язку, становиться структуроутворюючою основою розвитку суспільства нового типу – інформаційного. Саме інформація сприяє появі певних знань, а знання, як відомо, сприяють виникненню і розробці нової інформації та нових знань. Як зазначає В.Г. Буданов «наукове знання має реального, активного носія – конкретних людей, наукові співтовариства з їх науковою та культурною традиціями виховання стилю мислення, інтелектуальною інерцією і ментальними прихильностями до пануючих парадигм» [3, 77], отже люди прагнуть до нової інформації, нових знань, нових звершень, тому і впливають на загальний розвиток суспільства, сприяючи його інформатизації та вдосконаленню.

Отже, за таких умов постіндустріальний стан розвитку цивілізації соціальні теоретики пов'язали з поняттям «інформаційного суспільства», яке в кінці XX сторіччя і стало заміною поняттю «постіндустріальне суспільство». В філософії та соціологічних науках поняття «*інформаційне суспільство*» розвивалося в якості концепції нового, відмінного від попереднього, соціального порядку досить швидко. Ця концепція знайшла своє вираження в працях Д. Белла, З. Бжезинського, Е. Масуди, Е. Тоффлера, Ф. Фукуями та інших мислителів.

Загальноприйнятим є поняття «інформаційного суспільства», як «суспільства, в якому більшість працюючого населення зайняті виробництвом, зберіганням, переробкою та реалізацією інформації, особливо її найвищої форми – знань» [13, 267]. В такому суспільстві інформація є найголовнішим ресурсом, а провідними технологіями є інформаційно-телекомунікаційні.

Думки та дії людей є похідними наявної інформації. Інформація створює цивілізації, а, отже, і нова історична парадигма виникає як наслідок нової інформаційної технології. Розвиток інформаційних технологій відбувався за лінією «слово – писемність – книгодрукування – глобальні цифрові мережі» [6, 7]. Писемність інформаційно забезпечила феодалізм. Всі великі імперії старовини зародилися та існували завдяки писемності. Книгодрукування створило інформаційну базу капіталізму, але інкубаційний період тривав майже 300 років, і лише тоді стала очевидною революційність друкарського верстата. Цифрові мережі створюють інформаційно-технологічну основу мережевого інформаційного суспільства, період зародження якого почався з кінця 1960-х – початку 1970-х років. Революційний вплив мережевих технологій найвиразніше виявляється завдяки комерціалізації Інтернету і посилюється за рахунок історичного резонансу, що створюється такими процесами, як інтернаціоналізація,

глобалізація і інтеграція світової економіки. Інтернет-технології становляться речовою основою нового, «мережевого» суспільного устрою.

Кінець XX – поч. XXI ст. характеризується стрімким стрибком суспільства на стадію високих технологій і швидкістю їх освоєння, що неминуче призводить до змін у соціально-економічній сфері життя суспільства. Сутність техніки, її місце та роль у суспільстві стали об'єктом пильної уваги філософської науки [2, 28]. Наука, як особливий вид пізнавальної діяльності, спрямований на вироблення об'єктивних, істинних, системно організованих і обґрунтованих знань про оточуючий світ і суспільство, досягла значного розвитку.

Становлення інформаційного суспільства призвело до всезагальної комп'ютеризації і введення інформаційно-телекомунікаційних технологій в усі сфери життя. В даному суспільстві знання та інформація відіграють неабияку роль, а отже і специфіка інформаціонального способу розвитку в тому, що головним джерелом виробництва в даному випадку є «вплив знання на саме знання» [8, 39]. Але в той же час незважаючи на широке використання в політиці, філософії, соціології такого терміна, фахівці досі не мають єдиного розуміння його змісту. Переважно вважається, що це суспільство, де забезпечуватиметься «легкий і вільний доступ до інформації з усього світу» [17, 2]. Однак поки що ніхто цілком не уявляє як цього досягти в умовах суверенних держав.

Поступово наукове співтовариство почало звертати увагу на нові виклики і проблеми, які несе бурхливий економічний і технологічний розвиток інформаційного суспільства. Було встановлено, що збільшення об'єму інформації не обов'язково призведе до приросту знань. Усе більш очевидним ставав той факт, що таке суспільство не гарантує якості і безпеки життя своїх громадян. «Усвідомлюючи глибокі протиріччя і загрози в розвитку інформаційного суспільства, мислителі стали активно здійснювати дослідження інших вимірів нового соціального порядку. Наслідком такого пошуку стало формування на рубежі століть *концепції суспільства знань*» [14, 32]. І хоча сьогодні ще немає досить аргументованої теорії, яка б пояснювала всебічні аспекти нового історичного феномена, але все більше країн прагнуть розвиватися інноваційною дорогою, яка веде до суспільства знань. Даному суспільству, як і інформаційному, притаманна «залежність від наукового знання і технологічних інновацій, від розвитку нових комп'ютерних та інформаційних технологій, які мають велике значення для розуміння природи цього суспільства» [9, 27]. Суспільство знань та інформації панує в світі і сьогодні. Але і на цьому етапі вивчення суспільства вчені не зупиняються.

Виникає новий тип суспільства – *мережеве суспільство,* в якому поєднуються особливості попередніх двох суспільств і яке є соціальною структурою, що характеризує інформаційну епоху розвитку суспільства. Його генезис в значній мірі обумовлений ходом історії, а особливо тим, що на початку 70-х років XX сторіччя у світі паралельно відбувалися 3 незалежних один від одного процеси: інформаційно-технологічна революція; культурні та

соціальні рухи 60–70-х років; кризи, що призвели до перебудови двох існуючих соціально-економічних систем – капіталізму та етатизму.

На сьогодні нова соціальна структура у вигляді мережевого суспільства, характерна для більшої частини планети та заснована на новій економіці. Ця економіка капіталістична, але мова йде про новий вид капіталізму – інформаційний та глобальний. Іншими словами, знання і інформація стають ключовими джерелами продуктивності і конкурентоспроможності цих двох вирішальних чинників будь-якої економіки. Генерування знання і інформаційні технології залежать від доступу до відповідної технологічної інфраструктури, а також від якості людських ресурсів, від їх здатності управляти новітніми інформаційними системами. Глобалізація пов'язала воєдино всі центри економічної активності у всіх країнах, навіть якщо більшість видів діяльності, робочих місць і людей все ще залишаються національними і локальними. Але що ж таке «мережа» та «мережеве суспільство»? У чому їх сутність?

Про мережі вже написано багато книг – про торгівельні мережі, терористичні, комп'ютерні та ін. Але чим більше ми стикаємося з поняттям «мережа» тим більш фундаментально не розуміємо його сутності.

М. Кастельс визначає мережу як «сукупність пов'язаних між собою вузлів» [7, 13]. Мережа – напівпрозора система, а, отже, вона є демократичною і надає людям рівні можливості. Як зазначають О. Бард та Я. Зодерквіст, принцип прозорості виявляється в тому, що усі учасники Мережі мають доступ до всієї необхідної інформації і в будь-який момент можуть зробити власний внесок [1, 196]. Мережа дозволяє моментально і майже без зайвих витрат часу, сил та енергії встановити велику кількість прямих контактів і цим полегшує виявлення партнерів, тому знайти людей з необхідними якостями в умовах Мережі набагато простіше, ніж при використанні будь-якої іншої форми взаємодії.

Мережі бувають найрізноманітнішими. Це може бути і торгівельна мережа, і розвідувальна, релігійна, мережа агентів впливу або інформаційна, а також Інтернет, який є втіленням всезагальної мережі. Не дарма його називають WorldWideWeb, тобто розповсюджене на весь світ павутиння. Але Інтернет далеко не єдина велика мережа. Існують також політичні мережі, сектантські, терористичні – усі вони функціонують по іншому принципу.

На наш погляд, мережа повинна розглядатися як система. Отже, вона буває двох видів:

1. *Комунікаційна мережа*. Як у будь-якої мережі, основна властивість комунікаційної мережі – багатоканальність, висока щільність логістичних шляхів переміщення інформації. Якщо якась ланка випадає з мережі, комунікація легко знаходить інші шляхи, альтернативні ланцюжки комунікаційних ланок. Тим самим релятивізується поняття комунікаційної магістралі, яке сходить до вінерівської моделі комунікації. Мережа – полімагістральна структура, в якій два об'єкти завжди зв'язуються безліччю магістралей, а кожна магістраль складається з безлічі відрізків і доріг.

Людина – це індивід, який може існувати в нестійкому комунікативному середовищі, постійно утворюючи адекватні форми самореалізації. Тому, як вважають С.В. Кувшинов та Е.І. Ярославцева, «найбільш популярними стануть ті сервіси, які будуть сприяти навчанню і самонавчанню, особливо актуальному в сучасній ситуації розширених освітніх комунікацій, дистанційного використання учбової та навчальної інформації» [11, 137].

2. *Соціальні мережі* ніколи не зводяться лише до комунікаційних мереж, до переміщення наявної інформації. Комунікаційним вузлом тут є який-небудь соціальний суб'єкт, здатний, подібно до ЕОМ в комп'ютерних мережах, обробляти і нагромаджувати, створювати нову інформацію, більш того, бути суб'єктом вільного волевиявлення і дії. Це може бути мережева структура індивідів (наприклад, революціонерів або терористів), мережа філій, мережа організацій, мережа інститутів. Кожна ланка здатна не лише клонувати материнську ланку, але і реалізовувати індивідуальне начало [12, 63].

Перспектива розширення соціальних мереж перш за все пов'язана із задоволенням різноманітних людських потреб, особливо – навчанням людини реалізовувати свої потреби, використовуючи віртуальний мультимедійний простір Інтернет та його інструменти. Це і об'єднує людей в мережі і сприяє формуванню власне мережевого суспільства.

Поняття мережевого суспільства все частіше фігурує в працях філософів та соціологів, присвячених сучасній постіндустріальній епосі (П. Бурдьє, Ж. Дельоз, М. Кастельс). Тим не менш, звернення до поняття мережі викликає багато труднощів для дослідників і вони змушені заглиблюватися в складну і маловідому галузь інформації та комунікації, адже мережа, як зазначав А.В. Назарчук, «є технічним феноменом інформації та комунікації… в основі концепції мережевого суспільства лежить уявлення про інформацію як знання, яке породжує зміни в системі» [12, 61]. Провідні науковці Інституту розвитку інформаційного суспільства визначили власне мережеве суспільство як «суспільство, в якому значна частина інформаційних взаємодій відбувається за допомогою електронних мереж» [16]. За М. Кастельсом, «мережеве суспільство – тип інформаціонального суспільства, відмінною рисою якого є мережева логіка його базової структури» [8, 42].

Розглянемо основні характеристики та особливості мережевого суспільства:

1) мережі є найбільш успішними та конкурентоспроможними проектами в економіці, фінансах, культурі. Вони все частіше заявляють по себе в політиці, витісняючи вимираючі ієрархічні структури – партії;

2) знання та інформація є головними джерелами конкурентоспроможності;

3) в мережі головною діючою особою є активна особистість, довкола якої формуються союзи та коаліції;

4) не лише мережі об'єднують соціальних суб'єктів, але і ці суб'єкти, включаючись в різні мережі, здатні сполучати їх. Сучасні мережі здатні

розгортатися і стискатися, відкриватися і закриватися, утворювати найхимернішу геометрію обхвату, оперативно включати нових учасників і звільняти їх;

5) ієрархія в мережі децентралізована (аж до феномену «розщепленого лідерства»), тому існують декілька лідерів;

6) неформальні відносини іноді важливіші за формальні;

7) мережева організація не має структурних підрозділів усередині себе, оскільки є єдиною цілісністю;

8) структури в мережевому суспільстві мінливі, існують недовго, тобто, якщо змінюються завдання, то руйнуються вчорашні союзи та виникають нові;

9) структури підпорядковуються їх творцю, який вирішує чи виникати їм, чи розпадатися;

10) праця стає більш індивідуальною, відбувається децентралізація робочих місць;

11) інформаційні технології створюють зв'язки, які породжують нелінійності і викликають багато нових можливостей у формі біфуркацій;

12) стало можливим широке розповсюдження ГРІД-технологій – новітніх, інформаційно-обчислювальних технологій, які мають реальну перспективу найширшого застосування в різноманітних галузях науки, освіти, економіки та гуманітарній сфері. С. Красюк відзначає, що основною ідеєю ГРІДу є «колективне використання географічно розподілених комп'ютерних ресурсів великої потужності, об'єднаних швидкісними каналами зв'язку й організованих таким чином, що для окремого користувача ця мережа сприймається як один гігантський комп'ютер» [10, 3]. Сьогодні становлення ГРІД-технологій за темпами розвитку випереджає Інтернет, адже наявність національної ГРІД-інфраструктури є потужним інтегруючим чинником, що відіграє ключову роль для налагодження більш тісних і плідних взаємостосунків у науці, культурі та бізнесі.

Необхідно зазначити, що Мережа виступає більш ефективним, ніж держава, організатором взаємодії, а отже – і кращим гарантом вже існуючих свобод особистості, і, в той же час, надаючи їй нові. А. Давидов зазначив, що «Мережа – це суспільство суверенних особистостей, а не суспільство громадян» [5], а отже, і найголовнішим у Мережі – є захист суверенітету особистості, захист від посягань на неї, адже тут головною діючою особою є активна особистість, навколо якої формуються коаліції та союзи, які виникають та розпадаються за бажанням їх творця, який належить до *нетократії*.

Нетократія – нова правляча еліта інформаційного мережевого суспільства, яка «прекрасно усвідомила різницю між інформацією та знанням і особливу цінність ексклюзивного знання» [6]. Власне мережева монополія на ексклюзивне знання перетворює нетократію на правлячий, домінуючий клас інформаційного мережевого суспільства, адже ексклюзивна інформація, необхідна для формування знання, присутня, в основному, в нетократичних мережах найвищого рівня.

Походження нетократії пов'язане з «четвертим станом», що складався з інтелектуальних кліриків, лихварів, «алхіміків», суддів і т.д. Вони стосувалися важелів влади після всіх соціальних революцій, але були відсторонені

прагматичнішими класами. Тепер настає їх час, час людей, керівників сенсами і кодами соціального буття. Завдяки мережам вищого рангу нетократія виділяється ексклюзивним інформаційним багатством, що забезпечує цьому класу і ексклюзивне споживання всіх видів ресурсів.

Первинне ядро нетократії, судячи з американського досвіду, формується з інтелектуальної еліти середнього класу, яка проходить багатократне просіювання через «сито» мережевої уваги. Фактично формування нетократії як вищого класу відбувається за генетичною ознакою – необхідні якості генетично зумовлені, виступають як рідкісний ресурс і лише в незначному ступені шліфуються і виявляються освітою. В майбутньому, ймовірно, відбір кандидатів для нетократії здійснюватиметься за допомогою генетичного аналізу ще в дитячому віці – так може виникнути інструментальна генократія. У медицині і фармацевтичній промисловості подібні методи набувають широкого поширення у вигляді розвитку етногеноміки. Нерівність в суспільстві при цьому буде природною, динамічно оновлюваною, але непереборною, тобто набагато визначенішою і жорсткішою, ніж при капіталізмі.

Термінологія страт, класів мережевого інформаційного суспільства ще не встановилася. А.Г. Зуєв та Л.А. Мясникова пропонують використовувати термінологію та розподіл на класи Шведської економічної школи [6]:

1. Вищий клас представлений нетократією, що складається з кураторів мереж, мислителів-етерналістів (від англ. *eternal* – «вічність», термін покликаний підкреслити нескінченність процесу становлення) і нексіалістів (від латів. *nexus* – «зв'язок», «з'єднання»). З одного боку, нетократія розділена конкуруючими за ексклюзивні знання і інформацію мережами, які очолюють і контролюють куратори, а з іншої – об'єднана мережею єдиного кураторіату, що здійснює мережеве управління світом і поліцейський контроль. У російській літературі представники креативної мережевої еліти іноді називаються «люди повітря», сама ця еліта – «ефірократія», а мережеві конгломерати людей повітря – «амбітні корпорації (АК)». Етерналісти-аналітики покликані формулювати стратегії та знання (філософія суспільства), які куратори використовують в практичній діяльності. Нексиалісти, базуючись на досягненнях етерналістів, здійснюють внутрішню і міжмережеву підприємницьку діяльність на користь нетократії.

2. Нижчий клас, існування якого нетократія заперечує таким же утопічним чином, як буржуазія заперечувала існування пролетаріату, представлений консьюмтаріатом (від англ. *consumer proletariat* – «пролетаріат споживачів»). До складу цього ж класу фактично потрапляють і капіталісти, зайняті традиційним виробництвом – розподілом.

Нижчий клас (консьюмитаріат і буржуазія) в мережах, що дісталися їм від пізнього капіталізму, забезпечує традиційне виробництво-споживання ресурсів з малою інформаційною доданою вартістю і споживання інформації, що втратила ексклюзивність, і «скинутої» з мереж вищого рангу – така інформація втрачає інтерес для нетократії і продається. У мережах нижчого рангу відтворюються відносини власності, що забезпечує масове споживання

як основну їх діяльність. Управління мережами нижчого класу здійснює кураторіат. Він же піклується і про відбір «гідних» кандидатів з цього класу для нетократії, перш за все можливих «ватажків» (здатних створювати символічний капітал) протестних рухів. Без таких ватажків останні носять випадковий, сліпий, безладний характер. Крім того, сам об'єкт протесту відрізняється невизначеністю і «невиразністю», розподіленою в мережах. Нетократичні принципи нової парадигми, що приходять на зміну этатизму, роблять прямий соціальний протест, включаючи революції, безглуздим.

Мережеве інформаційне суспільство не знає рівності, але її нерівність має природну генетичну природу. Нетократія неприступна – вона ні у кого нічого не відняла, її владні позиції побудовані на умінні адаптуватися до екосистеми, породженої інформаційними технологіями. Новий нижчий клас вже не викликає пафосної вимоги справедливості – його положення обумовлене недоліком соціального інтелекту, норми якого природно встановлюються розвитком суспільства. В той же час двері в нетократію ні для кого не закриті, але нерівність не можна подолати перерозподілом.

Класова (цивільна) війна в мережевому суспільстві стане можливою, якщо за ідеологічними міркуваннями буде розколена нетократична єдність. У такому випадку зрадники класу нетократів об'єднаються з бунтарями-споживачами класу консьюмтаріату, утворивши антинетократичні мережі, подібні до комуністичної єресі епохи модерніті. Ідеологія нетократичного конфлікту спочатку закладена в інтелектуальному капіталі і способах його захисту. Добре відомі криваві конфлікти в боротьбі за фізичний капітал, і немає підстав вважати, що класова боротьба в мережевому суспільстві буде спокійнішою і мирною. Вона може набути характеру і власне релігійних війн.

Отже, сьогодні світ побудований як мережа. Цим від докорінно відрізняється від індустріальної епохи, де царював принцип ієрархічної піраміди, але тепер вона не актуальна. Правлячою в житті людства становиться мережева організація, адже мережа охопила найголовніші сфери суспільства – економіку, політику та культуру і продовжує займати панівне становище в світі. Люди і самі намагаються об'єднатися в мережі і тим самим полегшити собі on-line-життя, але що з цього вийде ми вже побачимо в недалекому майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бард А., Зодерквист Я. Netократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / Александр Бард, Ян Зодерквист. – СПб. : Стокгольмская школа экономики в СПб., 2004. – 252 с.

2. Бейлін М. В. Техніка і технології: сутнісні характеристики / М. В. Бейлін // Практична філософія. – 2008. – № 2 (28). – С. 28–32.

3. Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании / В. Г. Буданов. – М.: ЛИБРОКОМ, 2009. – 240 с.

4. Глобализация // Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь / Гл. ред.: И.И. Мазур, А.Н. Чумаков. – М. – СПб. – Н.-Й. : ИЦ «ЕЛИМА», ИД «Питер», 2006. – С. 163.

5. Давыдов А. О некоторых социально-политических последствиях становления сетевой структуры общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://news.students.ru/2007/11/25/aleksandr_davydov_o_nekotorykh_socialnopoliticheskikh_posledstvijakh_stanovlenija_setevojj_struktury_obshhestva.html

6. Зуев А. Г., Мясникова Л. А. Нетократия. Стратовые противоречия сетевого информационного общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.postindustrial.net/doc/free/Netokratia%209_2005.DOC

7. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе: [пер. с англ.] / Мануэль Кастельс. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004. – 328 с.

8. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: [пер. с англ.] / Мануэль Кастельс. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

9. Колпаков В. А. Общество знания. Опыт философско-методологического анализа / В. А. Колпаков // Вопросы философии. – 2008. – № 4. – С. 26–38.

10. Красюк С. ГРІД-технології: сьогодення і перспективи / Сергій Красюк // Науковий світ. – 2009. – № 7. – С. 2–3.

11. Кувшинов С. В., Ярославцева Е. И. Человек в оцифрованном мире / С. В. Кувшинов, Е. И. Ярославцева // Философские науки. – 2009. – № 6. – С. 120–138.

12. Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление / А. В. Назарчук // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 61–75.

13. Наумкина Е. А. Информационное общество и модернизация образования / Е. А. Наумкина / Наука и образование: современные трансформации: Монография / Ин-т философии им. Г.С. Сковороды НАН Украины. – К.: ПАРАПАН, 2008. – С. 267–280.

14. Наумкина Е. А. От информационного общества к обществу знаний: образовательный аспект / Е. А. Наумкина / Філософські науки: Збірник наукових праць. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – С. 30–37.

15. Негодаев И. А. Информатизация культуры / И. А. Негодаев. – Ростов н/Д, 2003. – 320 с.

16. Сетевое общество [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.iis.ru/glossary/networksociety.ru.html

17. Соснін О. Гуманістичний вимір інформатизації / Олександр Соснін // Науковий світ. – 2008. – № 1. – С. 2–4.

РЕЗЮМЕ

Т.А. Кравченко. Становление сетевого общества в условиях современности.

В статье автор анализирует сущность и содержание понятий «сеть» и «информационное сетевое общество», определяет их особенности, дает развернутую характеристику нетократии как новой правящей элиты сетевого общества.

SUMMARY

T.A. Kravchenko. Becoming of Network Society in the Conditions of Contemporaneity.

An author analyses the essence and maintenance of concepts «network» and «informative network society», determines their features, gives the unfolded description of netocracy as a new ruling elite of network society.

И.А. Снегирёв
Сумской государственный педагогический
университет им. А.С. Макаренко

ТЕОРИИ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ: АНАЛИЗ ГЕНЕЗИСА

В статье автор с позиций нелинейности раскрывает сущность генезиса социальных теорий, а также противоречия, возникшие в результате существования двух моделей общества: физической (термодинамики) и биологической (дарвинизма).

Ключевые слова: нелинейность, генезис социальных теорий, модель общества, противоречие.

История философской мысли полна попыток найти, описать и воплотить в жизнь социальные модели альтернативного характера, объясняющие функционирование и развитие социальных систем. Перед философами стоит непростой вопрос, требующий ответа: существуют ли объективные законы, по которым развивается общество, откуда мы пришли, есть ли у истории цель и высший смысл?

В античной философии и древних космологиях преобладало убеждение, что всё в мироздании, включая и законы развития общества, подвержено чередованию порядка и хаоса и поэтому могут происходить лишь циклические изменения. В такой интерпретации «именно природа становится моделью для развития общества, а не развитие общества – моделью для природы» [3, 85].

Понимание временной поступательности и необратимости отсутствовало и в глагольных системах ряда древних городов-государств. Но и наличие таковых не меняло сути дела решающим образом. Так у греков «время лишено гомогенности и исторической последовательности и, подобно пространству, не стало ещё абстракцией. Мир воспринимается и переживается древними греками не в категориях изменения и развития, а как пребывание в покое или вращение в великом кругу, события, происходящие в мире не уникальны. Сменяющие одна другую эпохи повторяются, и некогда существовавшие люди и события вновь возвращаются по истечении «великого года – пифагорейской эры» [1, 115]. Отсюда принципиальный аисторизм античной философии, на которую обращал внимание А.Ф. Лосев [2, 35].

Позднеримские историки в отличии от греческих и раннеримских были более восприимчивы к линейному течению времени, что в значительной мере связано с влиянием христианской идеологии, которая, в свою очередь, унаследовала эту парадигму от иудаизма. У иудеев такие образы то ли имели оригинальное происхождение, то ли были заимствованы у Заратуштры. Вероятно, великий перс, первый пророк Осевого времени, провозвестник индивидуального человеческого выбора и личной ответственности, стал вместе с тем и первым мыслителем, отразившим в своём учении восходящую линию развития к окончательной победе Бога над Дьяволом. В этом смысле, с большим количеством оговорок, его можно было бы назвать предтечей идеи прогресса.

Против греко-римских теорий круговорота и цикличности развития общества резко выступили отцы христианской церкви, которые выдвинули, во-

первых, идею провиденциализма, во-вторых, представление о линейном курсе развития Вселенной, осуществляемом божьим промыслом. И первая целостная теоретическая модель развития общества в историческом контексте была разработана в лоне христианской теологии. Речь идёт, в первую очередь, о теоретических построениях Августина Блаженного, создавшего модель «божественного государства», в которой общество – проявление божественной эманации. В его концепции исторический процесс предстаёт как типичный пример линейной модели развития, которая распрямляет временной цикл в сравнении с греко-римскими теориями циклического развития. Такое понимание исторического процесса является, чуть ли не первой попыткой в истории философской мысли выдвинуть идею прогресса. Основа и смысл истории в идеалистических концепциях средневековья – божественное Провидение, предопределяющее порядок и направленность развития общества и исторического процесса. Несмотря на прогрессивность таких построений для своего времени, всё же подобные теории пытаются объяснить историю как процесс, детерминированный некими высшими силами.

Для эпохи Возрождения характерна ориентация не на движение вперёд, а на возврат к прошлому – от тысячелетней тьмы к светлому миру античности. И здесь циклизм, по-прежнему выступает на фоне убеждения в стационарности мироздания. Не случайно впоследствии Г. Галилей противопоставил аристотелевскому тезису об абсолютной неизменности неба тезис об абсолютной неизменности земной природы. Идеи о повторяемости и цикличности мы встречаем у Н. Макиавелли. Однако он говорит о циклах в смене государственного управления и самих государств. Он сформулировал идею о смене беспорядка порядком: «Переживая непрерывные превращения, все государства обычно из состояния упорядоченности переходят к беспорядку, а затем от беспорядка к новому порядку» [7, 25].

Лишь в XVII в. теоретические построения философии истории совершают прорыв за идейные рамки идеалистических общественных моделей благодаря работам Д. Вико, Ш. Монтескье, И. Гердера и др. Помимо теологических концепций возникают метафизические и натуралистические. Движущие силы истории в метафизической модели – судьба или трансцендентальная закономерность, в натуралистической – естественная природа человека со всеми его потребностями, развитие которого обусловлено различными факторами. Так, в рамках этого подхода географическая школа брала за основу общественного развития географическую среду и её отдельные компоненты (климат, ландшафт и другие). Демографическая школа акцентировала внимание на росте народонаселения, как доминирующем факторе. Органическая школа трактовала общественные процессы по аналогии с процессами, происходящими в организме, а социальную расчленённость общества толковала как подобное разделение функций между различными органами. Но всё это многообразие прочно фундировалось на ньютоновской модели, которая впоследствии послужила основой для формирования классической картины мира.

Классическая картина мира с её господством механистического детерминизма и «рождённой по его образу и подобию» моделью Вселенной, как неодушевлённого, пассивного автомата, привели к культу рациональности в науке, где Разуму, лишенному всех личностных характеристик, прощалось всё, в силу того, что он единственное творение, претендующее на главенствующую роль в мироздании. Наука того времени не брала во внимание внутренние тенденции, присущие природным системам, расценивая из проявления как сопротивление и вызов правлению Человека.

Примером переноса естественнонаучной картины мира на общественные теории может служить монстр-государство Левиафан Т. Гоббса. Эта теория отразила научные настроения, и идеи того времени. Кратко перечислим основные постулаты его концепции. Социальный порядок в понимании Т. Гоббса не эволюционирует, в нём отсутствует осмысление исторического процесса в динамике. Его модель – идеально-математическое построение, что соответствует духу ньютоновской парадигмы, которая также возвела в абсолют универсальность математического языка для описания явлений и процессов самой различной природы. Для качественного прорыва в раскрытии сущности законов социального упорядочения понадобилось время и теоретические наработки в области проблем динамики физических процессов и биологической эволюции, что и нашло своё отражение в термодинамике и дарвинизме. Но прежде чем перейти к анализу этих теорий, необходимо заметить, что возникновение данных моделей стало возможным в контексте классической картины мира, суть которой содержится в следующих положениях:

1) науку интересует общее, повторяющееся. Случайность не принимается во внимание. Она воспринимается как нечто второстепенное, как симптом недостаточного знания о том или ином процессе. А так как личность в социальном контексте является носителем случая, следовательно, отрицается и влияние личности на макросоциальные процессы;

2) основные положения науки должны иметь черты точного, математически выраженного знания, что влечёт за собой доминирование количественных и экспериментальных подходов. Прежде всего, это проявляется в объяснении целого как суммы частей;

3) неравновесность и неустойчивость – явления негативные, влекущие за собой разрушительные последствия из чего следует вывод, что наука должна стремиться открывать законы устойчивого и равновесного развития систем различной природы, в том числе и общества. Отсюда – абсолютизация причинно-следственных связей, нарушение которых трактовалось как что-то второстепенное, выходящее за рамки научных исследований;

4) происходящие процессы обратимы во времени. Предшествующая их судьба, как и дальнейшее развитие, предсказуемы на неограниченно большие промежутки времени;

5) развитие систем носит линейный характер и описывается как поступательное, без альтернатив. Если же отклонения от линейной модели и

наблюдаются, то они поглощаются магистральным потоком событий. В этом контексте возникают линейные модели управления системами, которые описываются по схеме: управляющее воздействие – результат;

6) из жёсткого детерминизма классической механики вытекает возможность прогноза в развитии систем на длительное время, а, следовательно, системам можно навязывать пути их развития.

Мы перечислили основные черты классической науки, но как отразились данные паттерны мышления на осмыслении социума в контексте исторического процесса? Каковы основные постулаты классической модели в её проецировании на общество и философию истории? Они таковы:

– *постулат рациональности*: в мире господствует разумное начало (при этом не имеет значения, как этот постулат трактуется в рамках того или иного подхода: дано ли разумное начало от Бога, разлито ли оно в бытии как его подоснова или есть естественное свойство человека);

– *постулат прогрессивного развития*: благодаря разумному началу и внутренней активности человек способен к безграничному индивидуальному и социальному прогрессу, обеспечивая тем самым постоянное совершенствование всех общественных отношений и институтов;

– *постулат антропоцентризма*: по своей природе человек не только постоянно прогрессирующее разумное существо, но и является вершиной творения, венцом природы, выступает носителем свободы и средоточием духовности.

Возникновение в XIX веке термодинамики и дарвинизма способствовало тому, что появилась качественно новая модель мироупорядочения: от понимания Универсума «сложного как машина» к осмыслению сложности идентичной организму. В потенциальной форме подобная перестановка мировоззренческих акцентов содержит в себе методологические основания для появления современной постнеклассической картины мира. В дальнейшем обозначилось основное противоречие между физической (термодинамикой) и биологической (дарвинизмом) моделями развития. В физической модели принцип Карно-Клаузиуса предсказывает неизбежную дезорганизацию, распад изначальной структуры системы. В этой концепции различают четыре разновидности систем в соответствии с ограничениями, которые на них накладываются:

– изолированные системы, через границы которых не происходит перенос вещества и энергии;

– адиабатически изолированные системы, для которых перенос тепла и вещества запрещён, но разрешён перенос других видов энергии;

– закрытые или замкнутые системы, в которых ограничения ещё слабее и запрещен только перенос вещества;

– открытые системы, через границы которых допускается перенос энергии, а также молекул некоторых химических веществ.

Необходимо заметить, что «в случае открытых систем понятие «тепло» следует использовать с большой осторожностью, поскольку при переносе вещества через границу системы вместе с ним переносится и энергия» [4, 43]. Говоря о взаимодействии систем разных типов сложности со средой, нельзя не

упомянуть о таком понятии как «энтропия». Сокращенная формулировка второго начала термодинамики гласит, что энтропия системы может только возрастать или оставаться постоянной. Таким образом, рост деиерархизации структуры характеризовал состояние закрытой системы, предоставленной самой себе. Если исходить из этой точки зрения, то без подпитки энергией (теплом) извне, рано или поздно, наступит тепловая смерть любой структуры, включая и вселенную. Статистический подход Больцмана к энтропийным процессам показал, что с точки зрения вероятности порядок в системе тем выше, чем меньшим числом способов он достижим [4, 38]. Рост энтропии, и связанное с ним увеличение хаотичности достигается большим числом способов, следовательно, энтропия указывала на большую вероятность деградации в развитии закрытых систем.

Важнейшей характеристикой становления таких систем является процесс деиерархизации – распада высокоорганизованных структур на менее сложные в сторону однородности. Стремление систем к усложнению (в ходе иерархизации) или упрощению (в процессе деиерархизации) обусловлено стремлением «к достижению максимальной устойчивости по отношению к возможным флуктуациям внешней среды» [9, 7]. Процесс деиерархизации происходит в силу истощения энергии структуры, в результате чего ослабевает способность системы поддерживать свою упорядоченность. А так как наличие неоднородностей, разнообразия ассоциируется с порядком, то рост энтропии ведёт к сглаживанию неоднородностей, нивелированию разнообразия, что влечёт за собой однородное состояние структуры, гомеостатическое равновесие. Если рассматривать вселенную как закрытую систему (что и делала классическая наука), то она развивается, как уже было сказано, в направлении тепловой смерти – своего, как тогда считалось, неизбежного исхода.

Дарвинизм со своей эволюционной теорией предсказывал мирозданию совершенно иную судьбу: ход эволюции происходит от простого к сложному, от низших форм жизни к более высоким, от недифференцированных структур к дифференцированным. Подобная динамика обусловлена способностью биологической среды адаптироваться к окружению, по отношению к которому она всегда открыта. Рост сложности организации в дарвиновской модели не имеет конца. Таким образом, в науке обозначилось ярко выраженное противоречие: между физической (термодинамика) и биологической (дарвинизм) картинами мира. Первая парадигма пророчила всему неизбежный распад, вторая, напротив, бесконечное усложнение.

Из сферы естествознания обратимся в область социально-гуманитарных наук и попытаемся проанализировать влияние этих моделей на общественные теории.

Научное знание об обществе изначально формировалось как знание о принципах социального порядка, общественной динамики, оптимального миропорядка. Такое направление социальным и историческим теориям было задано эволюционной проблематикой. О. Конт, который считается «отцом» социологии, назвал свою программу социальной физикой, позаимствовав свой термин у А. Сен-Симона. Подобная формулировка была обусловлена отказом от попытки описать социальные законы с помощью философии, а использовать

общенаучную методологию. Другими словами, О. Конт положил в основу своей теории научный факт, игнорируя трансцендентные причины. Тем не менее, мыслители, стоявшие у истоков научной социологии, не смогли в своих исследованиях избежать противоречия в направленности социальной эволюции, сложившегося в полемике между дарвинизмом и термодинамикой. Методологическая модель биологической эволюции в работах Конта, Дюркгейма, Спенсера лежит в основе развития социума, которая рассматривает социальную структуру как организм. Это является прогрессивным явлением по сравнению с моделью Т. Гоббса, который придавал социуму сугубо механистические черты.

Так, Дюркгейм выделяет типы обществ согласно особенностям тех взаимодействий, которые создают структурную кооперативность внутри социальной системы. Примитивному типу соответствует механическая солидарность, классическому обществу свойственна органическая солидарность, в основе которой разделение труда, взаимодействие и взаимодополняемость большого разнообразия ролей и занятий.

К. Маркс с идеей общественно-экономических формаций, основанной на принципе стадиального усложнения и поступательного эволюционного развития, рассматривал развитие общества как процесс усложнения, дифференциации, перехода от статики к динамике. Традиционная теория (диалектическая концепция Г. Гегеля и К. Маркса) рассматривает развитие как процесс перехода от одного порядка к другому, тогда как «любой процесс развития неповторим. Он и только он является истинной реальностью, а схемы описывающие смену формаций, – лишь отображение некоторых идей, верных применительно к отдельным случаям и ошибочных в применении к другим» [7, 25]. Необходимо подчеркнуть, что концепциям социальной эволюции имманентно присуще стремление к гомеостазу, а также, несмотря на отказ от идеализма, описание конечного состояния, к которому эволюционирует общество, которое напоминает рай. Разумеется, что по достижении этого состояния термин «развитие» теряет свою динамику и значение. «Марксистское обществоведение пыталось преодолеть фатализм и лапласовский детерминизм в объяснении общественных явлений и закономерностей, поднимая это объяснение до признания более сложной, вероятностно-статистической их природы» [1, 60]. Последовательно эта задача не была решена: марксистская концепция закона содержит в себе внутреннее противоречие, которое и определило её судьбу.

Итак, развитие в концепциях сторонников классической парадигмы заканчивается неким устойчивым состоянием социума, которое можно расценивать как идеальное. Подобное видение финала мироупорядочения является наложением термодинамической модели на общественные явления. В чём же конкретно заключается проявления «термодинамического итога» эволюции общества в классическом обществоведении?

Наиболее ярко, целостно и последовательно концепция «термодинамического равновесия» выражена у Г. Спенсера. Для него структура общества, по своей природе, аналогична организму, отсюда

следует и способность социального организма к адаптации (как у биологических систем). Весь социогенез, для Спенсера, – серия таких прогрессивных адаптаций с внешним миром посредством изменений во внутренней структуре общественной системы через увеличение разнообразия. Но, удачно приспособившись к влиянию извне, система, в принципе, становится замкнутой в своём пике «благополучного» состояния. Как ни парадоксально, но система в том числе и цивилизации при достижении своего расцвета обречена на сглаживание внутреннего разнообразия, затем на распад и деградацию, так как общество – открытая система и длительное время без обмена с внешней средой энергией, веществом, информацией свою стабильность и устойчивость сохранять не может.

В дальнейшем идеи социологического эволюционизма Г. Спенсера были положены в основу теоретико-методологического синтеза социального знания, разработанного Т. Парсонсом. Он также выдвигает на первый план способность системы к адаптации, но наиболее общим и фундаментальным свойством этой системы он определяет взаимозависимость частей и переменных. Для Парсонса, взаимозависимость компонентов структуры выступает как порядок, противостоящий случаю и нестабильности. Таким образом, принцип равновесия в концепции Парсонса выступает как основной в функциональной природе общества и рассматривается им как самоподпитывающийся порядок.

Одним из направлений, продолжающим разрабатывать тему конечного гомеостатического идеального состояния общества в социологии XIX века, стал так называемый сциентистский утопизм. Это разновидность социальной утопии была вызвана к жизни верой в то, что именно научный прогресс способен и должен вывести социогенез на некий суператтрактор.

Такое понимание эволюции общества оправдывает давно известную поговорку «цель оправдывает средства», то есть для достижения конечной точки пути стоит идти вперёд, не взирая на сложности и средства, коими эти трудности преодолеваются. Пример тому – утопическая идея коммунизма и то, что было принесено в жертву для достижения этого идеального состояния. Исторический прогресс в толковании прогрессистов представляется как бессмысленный процесс, так как «сколько верёвочке не виться», а конец всё равно – светлое Будущее, торжество Прогресса, где воплощаются мечты людей о вечной жизни в Раю, созданном человеческим Гением (представления Кондорсе).

Эволюционные теории выдвигают на первый план социального порядка Утопии три принципа: равновесность, стабильность, изолированность от негативных влияний извне благодаря достижению оптимальной сбалансированности между структурой и окружающим миром. Дифференциация в доходах, разделение труда, равный уровень жизни, ведут к тому, что структура системы становится однородной и как следствие, – такое общество упирается в эволюционный тупик. Оно существует только во имя самосохранения, то есть сохранения полной самотождественности, абсолютного гомеостаза. Это общество, где доминирует статическая мораль,

с жёстко ограниченной автономией членов общества, из которых оно состоит, что неизбежно влечёт за собой дегуманизацию личности в её историческом контексте («винтик» в гигантском механизме). Организм также ограничивает индивидуальную креативность тех компонентов, благодаря которым поддерживается его функционирование, поскольку в этом и есть их назначение. Но организмы и человеческие сообщества – очень разные типы систем. «Фашистские сообщества по режиму своего функционирования ближе к организмам и поэтому нельзя считать совпадением, что диктаторы любили использовать метафору общества как живого организма» [2, 134]. Становится понятно, что социальному прогрессизму не удалось избежать «термодинамических ловушек». Термодинамика, описывая финал вселенной, далека от идеализма социальных утопистов. Физическая модель XIX века называла конечное состояние не раем, «тепловой смертью».

Сциентистский утопизм подчинил своему влиянию всю научную социологию того времени, что, конечно же, отразилось на идеологии. Сам родоначальник позитивизма О. Конт, к концу жизни, разочаровавшись в возможности преобразовании общества посредством науки, обращается к теологии и вводит новый принцип, именуемый «социолатрией», что означает культ всего человечества, как единого организма, состоящего из всех поколений людей: когда-либо живущих, и будущих жить.

Описывая прогресс социальных систем в категориях «равновесность», «стабильность», «гомеостаз», социологам XIX – н. XX века так и не удалось изложить последовательно в своих учениях ни одну из двух моделей эволюционного развития (физическую и биологическую). Другими словами, ими не был найден выход из логического тупика, создавшегося в результате существования термодинамики и дарвинизма. Но в то же время, представления о взаимопереходах порядка и хаоса, равновесия – неравновесности, стабильности – нестабильности в той или иной степени были представлены в основных концепциях, отображающих состояние научного знания того времени о природе социума.

На наш взгляд, в теориях прогрессивных эволюционистов содержится интуитивное предчувствие возможности совмещения и взаимодополнения биологической и физической моделей эволюции мироздания. В свете сказанного прежние теории общественного развития требуют серьёзного пересмотра и трансформации по крайнеё мере в двух отношениях: во-первых, следует отказаться от идеи долговременной детерминации в историческом процессе и не возводить в абсолют историческую неизбежность, закономерность; во-вторых, необходимо переосмыслить принцип линейного развития социальный систем и исторического процесса вообще.

Термодинамика и дарвинизм подготовили почву для возникновения спустя несколько десятилетий нового направления – синергетики, которое научным путём доказало возможность и необходимость синтеза биологической и физической картин мира, в рамках которого возникает качественно новый подход к пониманию проблемы социального развития, представляющий исторический процесс в неразрывном единстве с

эволюцией вселенной, а само развитие, как чередование процессов иерархизации и деиерархизации, смены периодов стабильности и нестабильности. В контексте синергетического понимания реальности вселенная, самоорганизуясь, непрерывно рождается и гибнет, становясь при этом всё более живой. Синергетический подход применительно к историческому процессу доказывает, что каждая эпоха является не только «ступенькой» к будущим, более совершенным состояниям бытия, но и абсолютная самоценность, так как является неповторимой социокультурной целостностью, самозамкнутым социальным и духовным интервалом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Актуальные проблемы философии науки. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – 344 с.
2. Бранский В. П. Социальная синергетика и теория наций. Основы этнологической акмеологии. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургской Акмеологической Академии, 2000. – 108 с.
3. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации). – Санкт-Петербург: Лань, 1999. – 480 с.
4. Денбиг К. К вопросу об энтропии, беспорядке и дезорганизации / К. Денбиг // Знание – сила. – 1995. – № 9. – С. 44–51.
5. Аршинов В. И., Лебедев М. В. Европейская субъективность и виртуальный субъект постнеклассической науки / В.И. Аршинов, М.В. Лебедев // Вопросы искусственного интеллекта. – 2008. – № 1. – С. 27–42.
6. Ильин В. Н. Основная проблема теории познания / В. Н. Ильин // Вопросы философии. – 2009. – № 7. – С. 123–134.
7. Кемеров В. Е. Социальная обусловленность познания: динамика проблемы / В. Е. Кемеров // Вопросы философии. – 2008. – № 10. – С. 20–33.
8. Моисеев Н. Н. Системная организация биосферы и концепция коэволюции / Н. Н. Моисеев // Общественные науки и современность. – 2000. – № 2. – С. 123–130.
9. Назаретян А. П. Смыслообразование как глобальная проблема современности: синергетический взгляд / А. П. Назаретян // Вопросы философии. – 2009. – № 5. – С. 3–19.

РЕЗЮМЕ

І.О. Снегірьов. Теорії соціального розвитку: аналіз генезису.

Автор з позицій нелінійності розкриває сутність генезису основних соціальних теорій, а також протиріччя, що склалися в результаті існування двух моделей еволюції суспільства: фізичної та біологічної.

SUMMARY

I.O. Snegirov. Theories of Social Development: Analysis of Genesis.

The author reveals from the position of non-linearity the essence of genesis of social theories, and also contradiction, which arised up as a result of existence of two models of society: physical (thermodynamics) and biological (darwinism).

С.В. Кондратенко
Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С. Макаренка

ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФСЬКОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НАУКОЄМНОСТІ У ПОСТНЕКЛАСИЦІ

У статті проаналізовані особливості наукоємності як інтегральної характеристики буття планетарної цивілізації на сучасному, постнекласичному, етапі розвитку науки.

Ключові слова: інтерпретація, наукоємність, постнекласична, планетарна цивілізація.

Техногенез є атрибутом розвитку планетарної цивілізації на сучасному етапі. Науковий потенціал соціуму та його здатність до виробництва сучасних наукоємних технологій є основним детермінуючим чинником його розвитку. Діалог наукоємних технологій і суспільного виробництва є умовою побудови сценаріїв майбутнього планетарної цивілізації. Дослідження особливостей розвитку фундаментальної науки і індустрії наукоємних технологій виступає найважливішою проблемою сучасного філософського дискурсу.

Проблема аналізу динаміки наукового знання та його впливу на еволюцію соціуму стала однією з центральних у працях І. Добронравової, В. Ільїна, М. Кайку, М. Кисельова, Н. Кобаясі, С. Кримського, В. Лук'янця, М. Марчука, О. Мороза, М. Поповича, В. Стьопіна, Ф. Фукуями, В. Чуйко і ряду інших філософів. Проте, проблема наукоємності в постнекласиці не була об'єктом спеціального вивчення.

Метою статті є аналіз особливостей наукоємності як інтегральної характеристики буття планетарної цивілізації на постнекласичному етапі розвитку науки.

З'ясуємо, що таке наука і які особливості її історичного розвитку. Наука – це форма духовної діяльності людей, спрямована на виробництво істинних знань про природу, суспільство і саму людину, що має безпосередньою метою відкриття об'єктивних законів на основі узагальнення реальних фактів в їх взаємозв'язку.

Наука як цілісний феномен виникає в Новий час унаслідок відділення теоретичного знання від емпіричного і проходить в своєму розвитку три етапи: класичний, некласичний і постнекласичний. Ключова ознака цієї типології – корелятивний зв'язок між типом системних об'єктів і відповідними характеристиками суб'єкта, що пізнає, який може освоювати об'єкт [10, 15]. На кожному з цих етапів розробляється відповідна гносеологічна парадигма. У чому її суть на кожному етапі розвитку науки?

Історично першим етапом розвитку науки був *класичний етап* (XVII –XIX ст.). Становлення і розповсюдження науки були пов'язані з досягненнями класичної механіки. Класична наука, досліджуючи свої об'єкти, прагнула при їх описі і теоретичному поясненні елімінувати все, що відноситься до суб'єкта, засобів, прийомів і операцій його діяльності. На цьому етапі домінує механічний детермінізм. Закони механіки були зведені в абсолют, і це послужило найважливішим чинником створення картини світу, згідно якої весь Всесвіт є замкнутою механічною системою. Елементи даної системи рухаються за законами класичної механіки.

Некласична наука (перша половина XX ст.), початковий етап якої пов'язаний з розробкою релятивістської і квантової теорії, осмислює зв'язки між знаннями про об'єкт і характером засобів і операцій діяльності. Предметом пізнання стає не реальність в «чистому вигляді», як вона фіксується живим спогляданням, а певний її зріз, заданий через призму прийнятих теоретичних, операціональних засобів і способів її освоєння суб'єктом. Широкого поширення набув імовірнісний детермінізм у зв'язку з дослідженням руху елементарних частинок і газових молекул. Розвиток системи розуміється як направлений, але її стан в кожен момент часу не детермінований. Абсолют істинності поступився місцем розумінню її відносності. Значно було розширено поле досліджуваних об'єктів за рахунок поступового освоєння складних систем, які саморегулюються.

Провідною ознакою сучасної *постнекласичної науки* (друга половина XX ст.) є включеність суб'єктивної діяльності в «тіло знання». Вона враховує співвідношення характеру одержаних знань про об'єкт з особливістю засобів і операцій діяльності суб'єкта. Виділимо такі особливості постнекласичної науки:

1. Зміцнення парадигми цілісності, тобто усвідомлення необхідності глобального всестороннього погляду на світ. «Прийняття діалектики цілісності, включеності людини в систему – одне з найбільших наукових досягнень сучасного природознавства і цивілізації в цілому» [7, 67]. Ця парадигма виявляється:

а) у цілісності суспільства, біосфери, ноосфери і всесвіту;

б) у посиленні ролі міждисциплінарних комплексних підходів у вивченні об'єкту дослідження і тенденції до конвергенції двох культур – науково-технічної і гуманітарно-художньої, науки і мистецтва. Важливе значення має посилення ролі позараціонального компоненту в науці;

в) у виході окремих наук за межі, поставлені класичною культурою Заходу, зверненні до традицій східного мислення і його методів. Методологічний плюралізм. Розповсюджується думка про обмеженість європейського раціоналізму і його методів.

2. Все більш широке розповсюдження ідеї розвитку, впровадження часу у всі науки. Ідею «конструктивної ролі часу», його «входження» у всі області і сфери спеціально-наукового пізнання розвиває І. Пригожин: «Час проник не тільки в біологію, геологію і соціальні науки, але і на ті два рівні, з яких його традиційно виключали: макроскопічний і космічний. Не тільки життя, але і Всесвіт в цілому має історію, і ця обставина спричиняє важливі наслідки» [9, 277]. Один з них – необхідність переходу до вищої форми мислення – діалектики як логіки і теорії пізнання.

3. Прагнення побудувати загальнонаукову картину світу на основі принципів універсального еволюціонізму, який:

– характеризує взаємозв'язок систем різного ступеня складності, що самоорганізуються, і пояснює генезис нових структур;

– розглядає в діалектичному взаємозв'язку соціальну, живу і неживу матерію;

– створює основу для розгляду людини як об'єкту космічної еволюції,

закономірного і природного етапу в розвитку нашого Всесвіту, відповідального за стан світу, в який він «занурений»;

– є основою синтезу знань в сучасній, постнекласичній науці; служить найважливішим принципом дослідження нових типів об'єктів – цілісних систем, що саморозвиваються, що стають все більше «людиновимірними» [11, 74].

Реалізація принципу коеволюції – зв'язаної, взаємообумовленої зміни систем або частин усередині цілого. Це поняття охоплює узагальнену картину всіх можливих еволюційних процесів, – це і є глобальний еволюціонізм.

4. Достатньо динамічне розповсюдження ідей і методів синергетики – теорії самоорганізації і розвитку складних систем будь-якої природи. Необхідність появи нової методології пізнання була обумовлена все більшою зацікавленістю дослідників в системах, що характеризуються відвертістю і саморозвитком.

Вказані характеристики постнекласичної науки мають важливе світоглядне значення для орієнтації в суспільстві знання, вони повинні складати фундамент змісту всіх наукових дисциплін, які вивчаються в учбових закладах.

Таким чином, виділення трьох вищезгаданих періодів розвитку науки дозволяє прослідкувати фундаментальні тенденції її трансформації. Це також дає можливість стратегічного позиціонування науки і філософії науки і постановки конкретних цілей, що стає особливо актуальним в умовах формування планетарної цивілізації і її наукоємного майбутнього.

У постнекласичній філософській рефлексії об'єкти розуміються як такі, що самоорганізуються. У цьому контексті і діяльність суб'єкта розглядається як наукоємна, а наукоємність виступає провідним детермінуючим чинником майбутнього планетарної цивілізації. Що ж являє собою наукоємність? В даний час наукоємність перетворилася на інтегральну характеристику буття соціуму. Цей процес був ініційований глобальними трансформаціями світоглядної парадигми Заходу, пов'язаними з могутнім сплеском науково-технічної революції, коли два потоки – технічний і науковий розвиток злилися в єдиний науково-технічний потік.

В результаті були створені технології XXI ст. такі, як молекулярна нанотехнологія, молекулярна біотехнологія і комп'ютерна технологія. О.Я. Мороз констатує, що ці технології репрезентують три структурні рівні організації матерії: молекулярна нанотехнологія – атомний; молекулярна біотехнологія – біологічний (життя); комп'ютерна технологія – мисленнєвий (розум) [8, 104]. Ці технології стали базою для розробки і практичної реалізації мегапроектов: «Геном людини», «Нанотех», «Біотех», «Штучний суперінтелект» і інших. Термін «супертехнології» (уживається як синонім високих наукоємних технологій) позначає сукупність наукоємких технологій, що розвиваються на базі досягнень фундаментальних наук. Створення даних технологій пов'язане з використанням знань про фундаментальні першооснови різних структурних рівнів матерії.

В.С. Лук'янець зазначає, що науково-світоглядною базою розвитку індустрії супертехнологій є трансдисциплінарна теорія динаміки складних систем [6, 11]. Образ світу, що формується творцями даної теорії, відрізняється від образу часів мультидисциплінарного світогляду. Тепер це мультиверсум

складних динамічних систем. «Ясно, що якщо не виходити з припущення про те, ніби природа внутрішньо розділена на окремі відсіки, то навряд чи слід наполягати на тому, щоб дослідження природи неодмінно повинні проводитися на основі окремих наукових дисциплін, розділених непроникливими перегородками» [4, 82].

На тлі загального впровадження науки в систему продуктивних сил (предмети і засоби праці, свідомість людини) в даний час сформувалася особлива категорія технологій, які іменуються наукоємними. У чому їх суть? Суть будь-якої технології полягає в можливості управляти технологічним процесом на будь-якому етапі. Результатом такого процесу обов'язково є отримання якісно нового продукту із заздалегідь заданими властивостями, такого, що володіє потенціалом отримання прибутку при реалізації на ринку. Що ж таке високі наукоємні технології? У науковій літературі немає поки єдиного визначення. Наведемо деякі з них:

– високі технології – сукупність інформації, знань, досвіду, матеріальних засобів при розробці, створенні і виробництві нової продукції і процесів у будь-якій галузі економіки, що мають характеристики вищого світового рівня [1];

– до високих технологій відносять технології, засновані на високоабстрактних наукових теоріях та такі, що використовують наукові знання про глибинні властивості речовини, енергії й інформації, а техніку називають сучасною не по даті випуску, а по ступеню її наукоємності і приналежності до світу високих технологій;

– термін «високі технології» украй відносний і в даний час часто вживається для принципово нових технологій, особливо в області електроніки, ракетно-космічних досліджень, атомних виробництв, літакобудування і тому подібне [3, 40].

Як бачимо, в цих визначеннях немає чіткого критерію, за яким ці технології виділяються в окрему групу. Найбільш прийнятним, на наш погляд, буде таке визначення: *високі наукоємкі технології – це абстрактні, фундаментальні теорії, що розкривають закономірності мікро-, макро- і мегасвіту, матеріалізовані в сучасній техніці, використання якої сприяє прогресу соціуму у всіх сферах, чинить значний вплив на соціокультурний простір у всій його тотальності.* Наукоємність є одним з показників, який відображає ступінь зв'язку технології з розвитком фундаментальної науки, науковими дослідженнями і розробками, що ініціюються ними.

Можна виділити деякі особливості, що відрізняють наукоємні технології від інших технологій:

а) висока швидкість впровадження, значне зменшення часового інтервалу між науковим відкриттям і його впровадженням в технологію;

б) високий ступінь впливу на соціокультурну дійсність, що приводить до швидких системних змін останньої в умовах неможливості однозначного прогнозування результатів цих ефектів;

в) потреба в тому, щоб продукти наукоємних технологій ставали ланкою іншого процесу виробництва високих технологій.

Значить, більшістю high-tech технологій є синтез науки, мистецтва і технологічного знання, оскільки часто вони унікальні. Високі наукоємні технології не просто володіють саморегуляцією, вони включають технології, різні стадії яких складаються з технологій, що самоорганізуються.

Темпи впровадження high-tech технологій в різні сфери життєдіяльності планетарної цивілізації постійно прискорюються, а це стає одним з найважливіших детермінуючих чинників її розвитку. У індустрії наукоємних технологій XXI ст. можна виділити два відносно самостійних напрями: технології, направлені на трансформації природи, – high-tech і технології, за допомогою яких стають можливими різного роду маніпуляції індивідуальною і масовою свідомістю, – high-hume. Поступово ці дві категорії технологій створили єдину систему, яка інтегрувала і інші технології. Цей факт став важливим детермінуючим моментом прискорення розвитку технологій теперішнього часу.

Системоутворюючими технологіями феномену високих наукоємних технологій є нанотехнології, біотехнології, інформаційно-комунікаційні технології. У чому полягають їх сутнісні риси?

Однією з провідних галузей індустрії наукоємних технологій на сьогоднішній день є *нанотехнологія*. «Одні розглядають її як галузь технології, при цьому підкреслюючи її спрямованість на проектування наносистем, інші – як науку, що досліджує загальні закономірності функціонування, створення, вдосконалення і використання наносистем, що вимагають системного підходу до завдань їх аналізу і синтезу» [2, 70]. При цьому більшість дослідників солідарна в тому, що проблеми нанонауки і нанотехнології є комплексними і знаходяться на стику ряду наукових і технічних дисциплін, що вона дозволяє усунути розрив між дослідженням і проектуванням.

Нанонаука – це вивчення фундаментальних принципів молекул і структур, щонайменше, один розмір якого дорівнює від 1 до 100 нанометрів (префікс «нано» означає одну мільярдну метра). Дані елементи називаються наноструктурами. Нанонауку можна назвати також наукою про синергетичне конструювання і управління квантовою реальністю. Принцип активного управління подіями мікросвіту – це один з ключових методологічних принципів нанонауки. У цьому контексті очевидною стає трансдисциплінарна паралель нанонауки з синергетикою, особливо якщо розглядати трансдисциплінарність як постнекласичну емпірію в її трансформативному вимірі.

Нанотехнологія – міждисциплінарна область науки, в якій вивчаються закономірності фізико-хімічних процесів у просторових областях нанометрових розмірів з метою управління окремими атомами, молекулами, молекулярними системами при створенні нових молекул, наноструктур, нанопристроїв і матеріалів із спеціальними фізичними, хімічними і біологічними властивостями. Тому перехід від «мікро» до «нано» – це вже якісний перехід від маніпуляції речовиною до маніпуляції окремими атомами. Створюючи всю більшу кількість неприродних молекулярних машин, людина сподівається з їх допомогою виробляти всі ресурси, необхідні для самовідтворення планетарної цивілізації. Метою нанотехнології є також

конструювання соціальної реальності, наслідки якого носять подвійний (конструктивний та деструктивний) характер. Серед основних сфер життєдіяльності соціуму, де застосовуються дані технології слід виділити військову, інформаційну сфери, екологію, медицину, енергетику.

Отже, нанотехнології слід розуміти як якісно нову трансдисциплінарну і транстехнологічну сферу креативно-конструктивної діяльності людства в планетарному масштабі. В епоху цих технологій людство вступає в синергетичну «коеволюцію» з самим собою. Внаслідок цього особливої актуальності набуває філософська рефлексія наслідків розвитку нанотехнологій.

Один з напрямів наукоємних технологій – це *біотехнологія*, перетворилася з науки, що пізнає світ живого, в науку, що активно створює засоби зміни цього світу на користь людини. На сучасному етапі вчені мають можливість не тільки використовувати процеси життєдіяльності для практичних цілей, але і управляти ними, а також створювати перспективні в практичному відношенні нові системи, що не існують в природі. Біотехнологія в цілому є системою прийомів направленого використання процесів життєдіяльності живих організмів для отримання промисловим способом цінних продуктів.

Один з головних напрямів біотехнології – генна інженерія – розділ біотехнології, пов'язаний з цілеспрямованим конструюванням нових комбінацій генетичного матеріалу, здатного розмножуватися в клітці і синтезувати певний продукт. Одним з напрямів генної і ембріогенетичної інженерії є отримання трансгенних тварин і рослин. Трансгеноз – це експериментальне перенесення генів, виділених з певної ділянки ДНК в геном тваринного або рослинного організму. Тварини, в геном яких інтегрують чужорідні гени, називаються трансгенними.

Однією з найважливіших сфер є геном людини. Головними мега-проектами цієї сфери є «Геном людини» і «Протеом людини». Вони є спробою людини зануритися у фундаментальні основи життя з метою їх зміни і конструювання сурогатного фізичного середовища і біологічної природи практично всіх живих істот. Проте, комплекс екзистенціальних, світоглядних, аксіологічних проблем, які породжуються даними практиками, поки не вирішений.

На наш погляд, неправомірним є протиставлення цілей наукового пошуку і можливих застосувань його результатів. Значить, повинен бути встановлений соціальний контроль за використанням наукоємних технологій. Для цього необхідно виробити новий образ мислення і дій, духовною (або ідеологічною) основою якого може стати космо-гумано-центристський світогляд людей, які починають усвідомлювати солідарну відповідальність за життя на Землі.

Сучасний етап розвитку планетарної цивілізації характеризується входженням в її життя *інформаційно-комунікаційних технологій*, які якісно змінили життя суспільства, висунувши на передній план інформаційну діяльність, тобто діяльність, пов'язану з виробництвом, споживанням, трансляцією і зберіганням інформації. Інформаційні технології (ІТ) – широкий клас дисциплін і областей діяльності, що відносяться до технологій управління і обробки даних, зокрема, із застосуванням обчислювальної техніки.

Інформаційно-комунікаційні технології – це сукупність методів, виробничих процесів і програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збору, обробки, зберігання, розповсюдження, відображення і використання інформації на користь її користувачів.

Стрімкий розвиток електроніки, кібернетики і інформатики став головною причиною зростання рівня інформатизації всіх сфер життєдіяльності глобального суспільства. Інформатизація суспільства розуміється як глобальний соціальний процес виробництва і використання інформації як одного з головних стратегічних ресурсів суспільства, який забезпечує зростання рівня економічного розвитку, прискорення інноваційних процесів, демократизацію і інтелектуалізацію суспільства.

Інформаційні технології мають інтегруючу властивість по відношенню як до наукового знання в цілому, так і до решти всіх технологій. Важливо також підкреслити, що вони сприяли підвищенню рівня наукоємності економіки і зробили істотний вплив на її структурну перебудову. Саме інформаційні технології є найважливішим детермінуючим чинником процесів глобалізації. Інформаційні технології перестають бути феноменом, що належить тільки світу техніки, тому елімінувати їх із загального світоглядного контексту вже практично неможливо.

Активне використання індустрії наукоємних технологій в процесі глобальних перетворень навколишнього середовища, соціуму і людини в її різних проявах дає підставу ученим виділяти сучасний період еволюції планетарної цивілізації як технологічну фазу еволюції, яка іменується також епохою експоненціального зростання наукоємності людської практики. Остання все більш радикально змінює спосіб життя мільйонів людей, природу, соціум, планетарний комунікативний праксис, людську суб'єктивність у всій її тотальності [5, 24].

Солідарізіруясь з думкою В.С. Лук'янца, підкреслимо, що наукоємними стають не тільки практика суб'єкта історичних дій, нинішній стан цивілізації. От чому таким же стає і майбутнє планетарного соціуму, який еволюціонує. Підставою для виділення сучасного етапу еволюції планетарної цивілізації як чергової її фази є якісна відмінність цього етапу від попередніх, що полягає в кардинальній трансформації основ буття людства. Адже завдяки розробці і активному впровадженню наукоємних технологій створюється нова онтологія, яка розуміється нами як надприродна, штучна, не задана спочатку з моменту виникнення Всесвіту і планети Земля (Наприклад, Великий Адронний Коллайдер).

Отже, на сьогоднішній день планетарна цивілізація – це «цивілізація наукоємних технологій». У ній провідна роль належить складним «людиновимірним системам», які самоорганізуються, новітнім супертехнологіям, які проникають у всі сфери життєдіяльності планетарного соціуму. Стратегічною метою при цьому повинне стати їх служіння на благо людства. Високі наукоємні технології стають сьогодні одним з провідних детермінуючих чинників становлення планетарної цивілізації.

У статті неможливо висвітлити всі аспекти такої багатогранної характеристики сучасного етапу цивілізаційного розвитку людства як

наукоємність. Необхідний комплексний аналіз тенденцій розвитку сучасного світу. Тому подальші дослідження в цьому напрямі є вельми перспективними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Высокая технология [Электронный ресурс] – Режим доступа: http:// www.glossary.ru

2. Горохов В. Г., Сидоренко А. С. Роль фундаментальных исследований в развитии новейших технологий / В. Г. Горохов, А. С. Сидоренко // Вопросы философии. – 2009. – № 3. – С. 67–76.

3. Жукова Е. А. Проблема классификации высоких технологий / Е. А. Жукова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2008. – № 1. – С. 34–46.

4. Ласло Э. Основания трансдисциплинарной единой теории / Э. Ласло // Вопросы философии. – 1997. – № 3 – С. 80–84.

5. Лукьянец В. С. Наукоёмкое будущее. Философия нанотехнологии. Загадка Silentium universi / В. С. Лукьянец // Практична філософія. – 2003. – № 3. – С. 10–27.

6. Лук'янець В. Фундаментальна наука і науковий світогляд у перспективі XXI сторіччя / В. С. Лук'янець // Філософська думка. – 2006. – № 3. – С. 3–21.

7. Моисеев Н. Н. Естественнонаучное знание и гуманитарное мышление / Н. Н. Моисеев // Общественные науки и современность. – 1993. – № 2. – С. 63–75.

8. Мороз О. Я. Исторические судьбы Homo Sapiens в контексте развития искусственного интеллекта, эволюции сингулярных технологий // Наука и образование: современные трансформации: Монография / Ин-т философии им. Г.С. Сковороды НАН Украины. – К.: Изд. ПАРАПАН**,** 2008. – С. 89–112.

9. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.

10. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2003. – № 8. – С. 5–17.

11. Цикін В. О., Наумкіна О. А. Філософія освіти: постнекласичний підхід: Монографія / В. О. Цикін, О. А. Наумкіна. – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 232 с.

РЕЗЮМЕ

С.В. Кондратенко. Особенности философской интерпретации наукоемкости в постнеклассике.

В статье проанализированы особенности наукоемкости как интегральной характеристики бытия планетарной цивилизации на современном, постнеклассическом, этапе развития науки.

SUMMARY

S.V. Kondratenko. The Features of Philosophical Interpretation of High Technology in Postnonclassical Stage of Development of Science.

The features of high technology as integral description of life of planetary civilization on modern postnoclassical stage of development of science are analyzed.

Т.В. Глєбова
Київський національний економічний
університет ім. В. Гетьмана

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ МОДЕЛЕЙ І ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ

В статті зроблений методологічний аналіз сучасних моделей і технологій навчання, розглянуті теоретико-методологічні проблеми та парадокси творчості для професійної підготовки майбутніх фахівців, зроблений аналіз теоретичних підходів і протиріч, що існують у теперішній системі освіти.

Ключові слова: технології навчання, парадокс творчості, система освіти, універсалізація навчання.

Засновником педагогічної праксеології був американський філософ і педагог, прихильник прагматизму і інструменталізму *Д. Дьюї* (1859–1952 рр.) [1, 198]. Саме йому належить ідея універсалізації навчання, згідно з якою треба навчати не стільки змісту предмету, скільки вмінню жити, здобувати самостійно знання і користуватись ними та власним досвідом. У своїй інструментальній логіці він виділяє 5 етапів методу розумності: 1) відчуття скрутності стану; 2) визначення змісту і меж проблеми; 3) створення можливої гіпотези розв'язання проблеми; 4) критичний висновок наслідків; 5) спостереження, котрі приводять до відхилення або прийняття гіпотези.

У процесі навчання завжди виникають суперечності між творчими (евристичними) і нетворчими (алгоритмізованими) методами навчання. Ці протиріччя виглядають як парадокси. Вперше *парадокси творчості* були сформульовані Є.С. Жариковим у праці «Методологический анализ возможности оптимизации научного творчества» [2, 93].

Парадокс *«логічність-алогічність»*. Сутність його у тому, що результати творчої діяльності повинні бути логічно оформленими, а процес отримання цих результатів знаходиться поза внутрішньою логікою теорії сталої галузі наукового знання. В зв'язку з цим виникає питання: чи потрібна логіка у творчій діяльності та в процесі навчання творчості?

Парадокс *«навчання творчості»*. Сутність його у тому, що процес навчання творчості повинний спиратися на алгоритмізовані результати розв'язання творчих задач, а алгоритмізація трансформує творчі результати у нетворчі, рутинні. У зв'язку з цим виникає питання, чи можна в принципі навчати творчості?

Парадокс *«сприяння творчості»*. Його сутність у тому, що не існує прямої залежності результатів творчої діяльності від сприятливих або несприятливих умов для неї, а також для підготовки творчих особистостей. Тобто є багато прикладів результативної творчої праці як в сприятливих, так і несприятливих умовах. У зв'язку з цим виникає питання, які умови є сприятливими для виховання творчої особистості: ідеальні або погані?

Парадокс *«дилетант – ерудит»*. Сутність його полягає у тому, що найбільш революційні наукові відкриття зроблені не «ерудитами» (тобто не фахівцями даної галузі знання), а «дилетантами» (фахівцями з суміжних галузей знання). Виникає

питання, чи потрібні «ерудити» для розв'язання творчих задач; кого треба готувати в навчальних закладах «ерудитів» чи «дилетантів»?

Парадокс *«інформація – шум»*. Сутність його полягає в тому, що в інформаційному забезпеченні творчої діяльності неможливо відрізнити корисну інформацію від «шуму», тобто некорисної інформації. Причина такої трудності у тому, що принципово неможливо визначити параметри релевантної інформації для отримання нового знання. У зв'язку з цим виникає питання про принципову неможливість апріорної оцінки наукової інформації за ознакою необхідності і безвідносну до споживача переробку інформації для пізнавальних задач.

Парадокс *«актуалізації проблематики»* пов'язаний з постійним зростанням кола проблем, з числа яких треба обрати приоритетну. Правильна відповідь на це питання принципово неможлива саме тому, що проблема фіксує міру нашого незнання, а чим більше ми знаємо, тим ширше стає коло проблем, що фіксує сферу поки ще непізнанного. Перевага, яка може бути надана певній з цих проблем, не гарантує вірність нашого вибору.

Парадокс *«батьки – діти»* або *«учитель – учень»*. Його сутність у тому, що моральне виховання нових генерацій творців здійснюється їх попередниками. Тобто задача виховання з учнів кращого, ніж попереднє покоління, молодих спеціалістів виконується людьми (батьками, учителями), яки навантажені помилками і негативними рисами свого часу. У зв'язку з цим виникає питання про принципову неможливість захистити нове покоління від негативних впливів минулого.

Парадокс *«стимул – антистимул»*. Його сутність полягає у тому, що шлях до науки і мотивації наукової діяльності у різних учених різний: що для одних з них є стимулом, для інших виглядає як антистимул. Хтось приходить до науки, щоб забезпечити себе безбідне існування – хтось, щоб стати знаменитим, хтось – заради «спортивного інтересу», а хтось не уявляє своє існування без можливості творити. Питання в тому, що не можна визначити універсальні стимули для всіх, хто обирає наукову діяльність сферою своїх інтересів.

Лінгвістичний парадокс. Сутність його в тому, що нове знання формулюється у термінах старої теорії. Але, як правило, стара термінологія не може адекватно охопити зміст і обсяг нових знань. Прикладом прояву цього парадоксу є спроба використання термінів класичної механіки (простір, час, рух, швидкість, дискретність, речовина тощо) у квантовій теорії і теорії відносності.

Щоб подолати ці парадокси, треба дотримуватися наступних вимог щодо здійснення творчого навчання:

Навчання повинне імітувати процес дослідження. Щоб заняття навчали творчості, необхідно починати їх з постановки проблем і закінчувати висновками. Між «початком» і «кінцем» необхідно формулювати гіпотези, перевіряти їх і доводити.

Навчати треба, перш за все, способам самостійного пошуку знань. Цей принцип виник на базі переносу досвіду інформаційного пошуку для досліджень на навчальний процес. Дослідник повинен знати правила збирання,

класифікації і використання інформації з будь-яких джерел. Навчати готовим знанням менш ефективно, ніж навчати способам їх здобування.

Інформаційний обсяг занять не повинен визначатися лише потребою передавання знання. Перевага більш насиченого інформацією знання стає реальною, як тільки задача обмежується лише «передаванням» знань від учителя до учня. У випадку навчання творчості оцінка занять за критерієм інформаційної повноти не є головною. Іноді необхідно приносити у жертву інформаційну повноту теми заняття, щоб дати можливість учням або студентам самостійно розв'язати яку-небудь задачу.

Процес навчання повинен здійснюватися за типом гри. Гра привчає того, хто навчається, міркувати, бачити перепони, навіть придумувати різні хитрощі для швидкого розв'язання завдань. Схильність до гри це не тільки прерогатива дитини. Доросла людина теж надовго зберігає інтерес до гри. Цей інтерес має природні підстави.

Навчання повинне бути випереджаючим. Тобто вчити треба знанням з переднього краю науки. А таке знання завжди є проблемним. Тому воно потребує навчати вмінню розв'язувати проблеми на базі наукових принципів і законів. Як казав з цього приводу Песталоцці: «Учень не посудина, яку слід заповнити, а факел, якій треба запалити».

Навчання повинне відповідати принципу нерівномірності. Монотонія, рівномірне дозування обсягу і періодичності занять навчає дисципліні, але не може подолати процесу згасання отриманого знання за експоненціальною кривою. Закон згасання знань перестає діяти, як тільки вони перестають бути одиницями інформації і перетворюються у систему. Тому на початку вивчення будь-якої дисципліни заняття повинні бути більш інтенсивними, щоб швидше з головних одиниць інформації склалися контури системи. На пізніших етапах навчання ці контури можна заповнювати більш поміркованими дозами інформації [3, 201].

Процес навчання повинен здійснюватися у відповідності з індивідуальними можливостями суб'єкта навчання. Тобто темпи навчання, обсяги матеріалу для засвоєння, способи навчання повинні бути індивідуалізовані. Образно про це дуже точно висловився Г.С. Сковорода [4, 223–224]. За його думками, знання можна уподобити Богові, а Бога – багатому фонтану. На фонтані напис: «Нерівна усім рівність». Доступ до фонтану знань у всіх рівний, але можливості взяти з нього воду обмежені власними силами людини, розміром посудини, з якою він прийшов до нього.

Моделі навчання повинні бути різноманітними. Можна запропонувати такі його основні моделі: 1) *результативну* (дає знання результатів досліджень); 2) *імітаційну* (імітує процес отримання знання); 3) *детективну* або інтригуючу (є результат, спробуйте знайти шлях до нього); 4) *історичну* (сканує всі етапи розвитку знання від архаїчних його форм до сучасних); 5) *ретроспективну* або зворотну (одразу навчає сучасному рівню знання, а попередні знання розглядає у вигляді окремих випадків більш загальної системи). Різні дисципліни і різні теми в межах однієї дисципліни можна викладати з допомогою придатних для цього моделей.

Творче навчання можуть здійснювати тільки творчі люди (викладачі). Вміння «Учителя» творчо викладати свою дисципліну необхідно перевіряти скрізь призму таких питань: 1) Яку мету він ставить, тобто що хоче отримати на «виході»? 2) Що він робить для здійснення цієї мети? 3) Які результати він отримує, чи відповідають вони критеріям соціального замовлення? На «виході» можна отримати як «нульовий результат» так і різні рівні засвоєння дисципліни. Перший (елементарний з цих рівнів – це *знання-узнавання*; другий рівень більш глибокий – це *знання-розуміння*; третій рівень (прагматичний) – це *знання-вміння*; четвертий найвищий рівень – це *знання-трансформація*. Саме досягнення четвертого рівня є метою творчого навчання, саме на цьому рівні студент може з базових знань самостійно отримувати нові знання для розв'язання завдань як теорії, так й практики.

Оцінювання знань повинне спиратися на більш точну і широку шкалу оцінок, ніж традиційна. Стобальна шкала оцінок дозволяє точно і аргументовано виявити рівень знань студентів. Треба лише так визначити критерії оцінювання, щоб оцінка 100 балів була так саме рідкою, як вища оцінка на змаганнях зі спортивної гімнастики. Ця шкала повинна бути універсальною не тільки у європейському освітньому просторі, а й освітньому просторі України. Важко зрозуміти в цьому плані, як сталося, що під одним «дахом» Міністерства освіти і науки України майже одночасно були впроваджені дві різні шкали оцінювання знань: у середній школі – дванадцятибальна, а у вищій школі – стобальна.

Основні моделі навчання утворюються на основі узагальнень цілісної картини спільної діяльності як суб'єкта (викладача) так і об'єкта (школяра, студента, аспіранта, магістранта) навчання. Вони враховують не тільки мету і логіку змісту дисципліни, що викладається, а й послідовність етапів навчання, характер взаємодії суб'єкта і об'єкта навчально-пізнавальної діяльності, можливі реакції тих, хто навчається, на запрограмовані і спонтанні проблемні та інші ситуації, очікувані результати навчального процесу.

До найбільш відомих моделей навчання належать: 1) контурно-репродуктивна; 2) системно-репродуктивна; 3) імітаційно-продуктивна; 4) пошуково-продуктивна. Перша з цих моделей має за мету сформувати елементну базу дисципліни, уявлення про її контури у першому наближенні; друга – сформувати цілісний образ дисципліни як системи понять, законів, методів, функцій; третя – навчити використовувати цю систему знань для розв'язання імітованих проблем і ситуацій науки і практики; четверта – для трансформації отриманого системного знання на реальні проблеми науки і практики.

СПІВВІДНОШЕННЯ «ТВОРЧИХ» І «НЕТВОРЧИХ» МОДЕЛЕЙ НАВЧАННЯ

Моделі навчання	Контурно-репродуктивна	Системно-репродуктивна	Імітаційно-продуктивна	Продуктивна
Мета навчання	Вміння орієнтуватися у потоці навчальної і довідкової інформації	Вміння розв'язувати навчальні задачі за стандартними алгоритмами	Вміння розв'язувати навчальні проблемні ситуації як за новими, так і стандартними алгоритмами	Вміння самостійно розв'язувати реальні проблеми теорії і практики

Зміст навчання	Контури та елементна база дисципліни	Цілісна система дисципліни	Методи використання систематизованого знання для навчально-пошукової діяльності	Методологічний інструментарій для наукового пошуку, дослідницької діяльності
Тип мислення	Пасивно-репродуктивний	Активно-репродуктивний	Алгоритмічно-плідний	Плідний
Засоби, методи і форми активізації навчання	Наочно-ілюстративні (наочні зразки, тести на вибір правильної відповіді, виключення зайвих елементів, складання словників базових термінів пошук необхідної інформації у навчальній і довідковій літературі, інтранеті та Інтернеті тощо).	Логіко-схематичні, системні (структурно-логічні схеми, опорні конспекти, тести на доповнення елементної бази структури певного блоку або модулю, заповнення пустографів, визначення термінів за формально-логічними правилами тощо).	Імітаційно-проблемні («ділова гра», кейс-метод), «мозковий штурм», імітаційне моделювання, аналіз конкретних ситуації, тести на вміння ставити і формулювати навчальні проблеми, застосовувати для їх розв’язання певні алгоритми, методи, засоби, підходи тощо)	Проблемно-концептуальні (дипломне і курсове проектування, залучення до участі у НДР кафедр та інших наукових і виробничих підрозділів і установ, наукових конференціях, конкурсах тощо)
Результат навчання	Знання-узнавання	Знання-розуміння	Знання-вміння	Знання-трансформації

Кожна з цих моделей для досягнення своєї мети застосовує відповідні методи, форми, засоби навчання. Крім того, кожна модель спрямована на активізацію певних типів розумової діяльності: пасивно-репродуктивного, активно-репродуктивного, алгоритмічно-плідного, дослідницько-плідного. В результаті застосування цих моделей можна отримати знання різної якості: знання-узнавання, знання-розуміння, знання-вміння, знання-трансформації (див табл.).

Будь-яка гра або тренінг є моделями аргументації, котрі у понятійній формі репрезентують ділове спілкування, виражають предмет обговорення у відповідних структурах знання. У залежності від характеру гри акцент робиться на тих чи інших моментах всіх складових навчально-пізнавальної діяльності.

«Кейс стаді» – метод, створений у 1944 р. в США і широко розповсюджений в різних школах державного управління багатьох країн. Об’єктом його вивчення служать окремі події, явища, ситуації (як реальні, так й змодельовані, «штучні»): розробка нормативного акту, плану міського будівництва, звільнення з посади, технологія розглядання скарг. У вітчизняній науці державного управління він більше відомий як метод аналізу конкретних ситуацій.

Безпосереднє спостереження. На першій його стадії застосовують *екстенсивні* методи безпосереднього спостереження за вибірковою сукупністю

(береться яке-небудь одне міністерство або група службовців, а виборка корегується системою квот. Проводиться їх опитування за допомогою анкет з різними типами питань (відкритими та закритими). При цьому враховується специфіка управлінського підрозділу: таємність, традиції, психологічні особливості тощо. На другій стадії використовують *інтенсивні* методи безпосереднього спостереження: інтерв'ю, тестування, заміри, включене спостереження, психодрами тощо.

Метод вивчення документів. Йдеться про письмові документи (тексти нормативних актів, статистичні матеріали, фінансові звіти, технічні документи, біографії тощо). Аналіз документів може проводиться як класичними методами, так і за допомогою кількісних показників, що дозволяють звернути увагу на постійно діючі фактори. В багатьох країнах цей метод важко використати з причин наявності жорсткого режиму таємності.

Ділова гра (ДГ) – це відтворення діяльності суб'єктів господарчої діяльності, та управлінців різного рівня. Під ДГ розуміється процес розробки і прийняття рішень в умовах поетапного багатокрокового уточнення необхідних факторів, аналізу інформації, що додатково поступає по ходу гри. На відміну від інших традиційних методів навчання ДГ дозволяє більш точно моделювати управлінську діяльність, виявляти проблеми і причини їх виникнення, розробляти варіанти рішень проблеми, оцінювати кожний з них, находити механізми здійснення.

Ролева гра (РГ) моделює суто управлінську діяльність. Тобто, акцент в неї робиться на вмінні управляти людьми. Метою такої гри є виробка у студентів наступних вмінь: *спілкуватися* на формальній і неформальній основах, ефективно взаємодіяти з колегами; проявляти якості лідера у спілкуванні з підлеглими; *орієнтуватися* у конфліктних ситуаціях, правильно їх розв'язувати; отримувати і переробляти необхідну інформацію, оцінювати, порівнювати і засвоювати її; *приймати рішення* у невизначених ситуаціях; *розпоряджатися своїм часом*, *розподіляти роботу* між підлеглими, давати їм необхідні повноваження, оперативно приймати організаційні рішення; проявляти ділові якості підприємця (ставити перспективні цілі, використовувати сприятливі умови, своєчасно змінювати організаційну структуру підприємства; *критично оцінювати* імовірні наслідки своїх рішень, вчитися на своїх і чужих помилках. Для формування цих якостей у процесі навчання моделюються відповідні ситуації, котрі вимагають прийняття того чи іншого рішення. Потім проводиться аналіз гри, визначаються правильні і неправильні кроки. Характерними особливостями РГ є наявність управлінської системи, розподіл ролей, їх взаємодія, формування ігрової команди.

Організаційно-діяльна гра (ОДГ), як правило, використовується для відпрацювання навичок для прийняття рішень по складним соціально-економічним і соціально-виробничим проблемам. Така гра звичайно носить комплексний характер і потребує сумісних зусиль фахівців різного профілю. Вона базується на вихідній інформації про стан соціально-економічної системи, що надається гравцям. Оскільки наданої інформації, як правило, не вистачає, гравці навчаються самостійно поповнювати її, а лише

потім приймати рішення. За допомогою ОДГ розглядаються кризові для системи ситуації. Вони включають декілька етапів:

– передігрова підготовка (діагностика стану системи, визначення кола проблем, стратегії гри, склади ігрових груп, пріоритети і болючі місця);

– початок гри (введення гравців у гру, їх спрямування на конкретні цілі і задачі);

– формування загальної ігрової концепції з допомогою «мозкового штурму» або дискусії, розбору попередніх результатів;

– узагальнення отриманих результатів.

Основні риси ОДГ: по перше, в ній моделюється діяльність спеціалістів при рішенні складних комплексних проблем управління; по-друге, у процесі гри гравці можуть мінятися ролями; по-третє, загальною метою гравців є виробка оптимальних рішень висунутої проблеми (в цьому бере участь весь колектив гравців); по-четверте, рішення приймаються на багатоальтернативній основі.

Розумово-діяльна гра (РДГ) є різновидом організаційно-діяльних ігор. Вона є новою соціокультурною формою колективної роботи, колективного мислення, колективної діяльності. Її автор – відомий спеціаліст з методології системного аналізу Г.П. Щедровіцький [5, 78]. Він назвав цю гру СМД-методологією (російською мовою ця абревіатура розшифровується як «системомыследеятельностная методология»). Гра за його думкою є синтетичною формою життя, мислення і діяльності. Це життя змодельоване «у пробірці», але певною мірою є вільним життям, що спонукає до творчої ініціативи. Якщо людина включається у таку гру, то вона навіть «у пробірці» стає вільною людиною. А якщо вона знає «смак» вільного творчого пошуку, то вже ані за що і не при яких обставинах не буде цуратися творчості, тобто залишиться вільною і надалі у будь-яких умовах. Воля тут трактується як творча, нічим не обмежена думка. Саме в межах РДГ формується і розвивається творче мислення.

Функціонально-ролева гра (ФРГ) включає до себе елементи всіх раніше розглянутих ігор. Вона здійснює імітацію ситуацій, розробки рішень, індивідуальної та колективної діяльності. Гра будується за командним принципом. Її функціональна фабула, як правило, заключається у суперництві команд, виконанні кожним гравцем певної ролі. У залежності від типу завдання команди шукають спосіб розв’язання конфліктної ситуації або з метою перемоги, або досягнення консенсусу, або знаходження оптимального рішення.

Всі різновиди ДГ поділяються за призначенням на навчальні ділові ігри (НДГ) і виробничі ділові ігри (ВДГ). Перші з них використовуються для навчання керівників, спеціалістів, робітників з метою розвитку практичних навичок і вмінь при виконанні службових обов’язків, а другі – для відпрацювання системи управління реальним підприємством, розробки організаційного механізму втілення нових методів господарювання, прогнозування розвитку та ін.

Істотним недоліком нашої вищої школи є надмірне захоплення фундаментальною підготовкою фахівців. З одного боку — це дуже добре, але ми досі не навчилися ці фундаментальні знання трансформувати в технології, щоб збільшити продукування якісних товарів та послуг. Базова підготовка повинна суттєво доповнити технологічну. В університеті дається занадто багато вузькоспеціалізованих знань, які студент може знайти в книжках і довідниках. А ось навчити його нестандартно мислити університетові поки що вдається слабко. Можливо тому, що навчання завжди було важкою працею. Інформація, як відомо, легше засвоюється під час жвавого діалогу, а в деяких університетах, що працюють по-старому, студент марнує безліч часу на написання конспектів, курсових робіт і рефератів. Багато студентів під тиском системи втрачають інтерес до навчання і прагнуть лише одержати залік, а по закінченні ВУЗу — диплом, який служить візитною карткою при влаштуванні на роботу не за фахом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дьюї Д. Демократія і освіта: пер. з англ. Джон Д'юї. – Л.: Літопис, 2003. – 294 с.
2. Жариков Е. С. Методологический анализ возможностей оптимизации научного творчества / Евгений Семенович Жариков. – К., 1968. – 170 с.
3. Жариков Е. С. Как приблизить час открытий: Введение в психологию научного труда / Е. С. Жариков, А. Б. Зотов – Кишинев: Штиинца, 1990. – 334 с.
4. Сковорода Г. С. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. / Григорій Савович Сковорода – К.: Наукова думка, 1983. – 480 с.
5. Щедровицкий Г. П. Игровая педагогика (система педагогических работ школы Г. П. Щедровицкого) / Г. П. Щедровицкий, А. П. Зинченко. Игровая педагогика (система педагогических работ школы Г. П. Щедровицкого) / Международная академия бизнеса и банковского дела – Тольятти, 2000. – 184 с.

РЕЗЮМЕ

Т.В. Глебова. Методологический анализ современных моделей и технологий обучения.

В статье сделан методологический анализ современных моделей и технологий обучения, рассмотрены теоретико-методологические проблемы и парадоксы творчества для профессиональной подготовки будущих специалистов, сделан анализ теоретических подходов и противоречий, которые существуют в современной системе образования.

SUMMARY

T.V. Glebova. Methodological analysis of modern models and technologies of training.

The methodological analysis of modern models and technologies of training is done in the article, the theoretic-methodological problems and paradoxes of creativity aimed at professional training of the future specialists are reviewed, and the analysis of theoretical approaches and contradictions which exist in the present education system is made.

А.А. Борисенко
Сумской государственный университет

К ВОПРОСУ О СУЩНОСТИ ИНФОРМАЦИИ

Исследовано ряд вопросов, относящихся к сущности понятия информации. Среди них определение информации, семантический аспект, связи информации и мысли, взаимодействие физической и кибернетической информации. Отдельно рассматривается принцип унитарности, как основополагающий аспект рассматриваемого подхода в данной работе.

Ключевые слова: информация, принцип унитарности, семиотика, теория систем, информатика.

Одно из заметных достижений XX века – это создание К. Шенноном в 1947–1948 годах XX столетия современной теории информации, которая начала свое практическое вхождение в жизнь человека через теорию связи, а затем пришла практически во все сферы его деятельности, в том числе и в философские науки. Однако сегодня о сущности информации известно примерно столько же, сколько и во времена Платона и Аристотеля. Например, до сегодняшнего дня не закончена дискуссия, которая ведется вот уже несколько десятилетий, о наличии информации в неживой природе. Одна сторона утверждает, что информация появилась только при возникновении кибернетических систем, другая – что информация существует в природе изначально, и будет существовать, пока существует наш мир.

Появление и развитие теории систем и соответствующей литературы, посвященной ей, привело к дальнейшему повышению интереса к информации. И это не случайно, так как на сегодня информация относится к фундаментальным понятиям, на которых основываются свойства различных систем – как природных, так и искусственных. Особенно возросла роль теории информации с появлением вычислительной техники и основанной на ней новой науки – информатики. Однако только шенноновский подход к теории информации, основывающийся на вероятностно-статистических представлениях, на сегодня во многих случаях оказывается недостаточным для анализа сложных информационных процессов и систем, и поэтому требует дальнейшего развития. Прежде всего, он недостаточен для полного описания взаимодействующих (как по горизонтали, так и по вертикали) естественных систем и, в частности, самоорганизующихся.

Для того, чтобы расширить или изменить этот подход прежде всего необходимо исследовать сущностные аспекты феномена информации на качественном новом уровне и решить вопрос более современного определения информации, который до настоящего времени не нашел удовлетворительного решения. Обратимся с этой целью к Философскому энциклопедическому словарю: «Информация – это (information – лат.) разъяснение, изложение, истолкование, сообщение, осведомление» [1]. До начала 40-х годов XX в. информацию понимали только как передачу сведений от одного человека к другому или группе людей с помощью устной или письменной речи, непосредственно или с помощью специальных устройств. Другое распространенное определение информации: *информация – это отображенное разнообразие* [2]. Иными словами – информация существует там, где есть

отображение (отражение) разнообразия одного объекта в другой в результате их взаимодействия. Если данные объекты не имеют отличий, то они не обладают по отношению друг к другу и информацией. Еще одно определение информации предполагает, что *информация является свойством материальных объектов* [3]. Очевидно, что все эти определения не проясняют сущность информации.

Важный шаг в качественном понимании информации сделал К. Шеннон, сведя её к некому *свойству источника, позволяющему снимать у приемника неопределенность нахождения исходного объекта среди заданного числа возможных объектов* [4]. Если неопределенности нет, то приемник имеет полную определенность об объекте, о котором идет речь, и тогда информация в переданном от источника сообщении отсутствует. В противном случае информацию надо передать приемнику в количестве, позволяющему ему однозначно идентифицировать искомый объект.

Любая информация, поступившая в приемник об искомом объекте, уменьшает величину его неопределенности. Поэтому разность неопределенностей до получения информации и после представляет собой величину полученной приемником информации. Этот тезис составил основу шенноновской теории информации и всех остальных основанных на ней теорий информации. Мера *степени неопределенности* искомого объекта была названа К. Шенноном *энтропией*. Сам термин энтропия был позаимствован Шенноном из термодинамики на основе скрытых аналогий, и только впоследствии выяснилось, что между шенноновской и термодинамической энтропией существует глубокая связь. Понятие энтропии и соответствующего ей антипода – информации (негэнтропии) оказались после работ Шеннона среди наиболее используемых в кибернетической литературе понятий. Оно перешло также в философские, гуманитарные, технические и естественные науки. Это лишний раз подтверждает общенаучный и общезначимый смысл этих понятий. Существенным для теории информации является то, что Шеннону впервые удалось поставить понятие информации на солидную количественную основу, выразив его через энтропию и логарифмическую меру информации, которая первоначально была предложена американским ученым Хартли в 1928 году для равновероятных сообщений. Однако эта мера требует дополнительных исследований, так как она была введена Хартли и Шенноном аксиоматически.

Так как рост определенности всегда связан с ростом порядка и организованности материи, то можно сделать вывод, что *информация есть сущность, упорядочивающая и организующая материю*. Недостаток данного определения информации состоит в том, что понятие порядка и организации также не достаточно ясны, как и понятие информации, и поэтому являются интуитивными. Однако легко заметить, что любой порядок, так или иначе, связан с ограничениями. В то же время отсутствие ограничений приводит к хаосу и беспорядку, так как ограничения уменьшают свободу поведения систем. Следовательно, информация связана с ограничениями, которые можно считать органически ей присущими. В соответствии с вышесказанным определим информацию *как сущность, проявляющуюся в ограничениях.* Это определение информации возьмем за основу всех дальнейших рассуждений. Из

него следует, что появление в искусственной или природной системе ограничений является признаком наличия в ней информации. Увеличение количества информации и соответствующих ей ограничений приводит к уменьшению энтропии системы и, обратно, уменьшение информации и соответственно ограничений увеличивает ее энтропию.

Для систем любой природы У. Эшби выделил два основных параметра – конечное целое число состояний или степеней свободы (разнообразие) M и конечное целое число $N-M$ запрещенных состояний (ограничение разнообразия), где N – число возможных степеней свободы при отсутствии в системе ограничений [2]. Естественно, что такой подход к анализу систем является упрощенным и реализует довольно грубую их модель, однако в ней при этом все же сохраняются наиболее существенные свойства реальных систем, в том числе и самоорганизующихся, способных самостоятельно адаптироваться к условиям внешней среды с целью наиболее эффективного на нее воздействия. При этом под состоянием системы понимается совокупность значений всех исследуемых её параметров таких, например, как температура, давление, объем и т.д. Эти состояния обычно предполагаются четко различимыми между собой и пронумерованными целыми числами 1, 2, …, M. Выполнение указанных выше условий соответствует требованию *принципа унитарности* для информационных систем [5]. Этот принцип хотя и огрубляет реальные системы, но делает их доступными для моделирования с помощью дискретных математических средств и ЭВМ.

При наличии ограничений разнообразие системы $M < N$ и соответственно для рассматриваемой модели M изменяется в пределах от 1 до N. В первом случае, когда $M = 1$, в системе отсутствует какая-либо свобода изменения состояний, а во втором, при значении $M = N$, ограничения на эту свободу сняты. Соответственно в первом случае система обладает крайней неустойчивостью по отношению к возмущающим воздействиям окружающей среды, а во втором практически неуязвима для них. Однако в первом случае система способна к эффективному влиянию на внешние объекты, а во втором не способна к каким-либо существенным воздействиям на них, то есть является максимально неэффективной. Очевидно, что должно существовать определенное соотношение между разнообразием системы M и её ограничением $N-M$, при котором система будет оптимальной. Как показано в [6], такое оптимальное соотношение определяется максимальным количеством содержащейся в системе структурной информации. Именно в этом положении система с одной стороны наиболее эффективно воздействует на окружающую среду, а с другой – является достаточно устойчивой по отношению к ней. Данная модель показывает, что величины N и M являются конечными, а сами системы детерминированными. Поэтому шенноновская статистическая теория информации в данном случае не дает должного эффекта, а более результативной будет структурная теория информации, основанная на модели, предложенной Хартли, и затем развитой У. Эшби.

Особенность структурной теории информации проявляется в том, что она исследует равновероятные сообщения конечной длины. Именно такая теория наиболее близка к современным проблемам информатики – эффективному кодированию и задачам искусственного интеллекта. В основу этой теории положена процедура поиска объекта, находящегося среди N возможных объектов. Она состоит в последовательном разбиении исходного множества из N объектов на число k классов эквивалентности и их тестировании до тех пор, пока не будет найден класс, состоящий из одного искомого объекта. Эта модель в теоретическом отношении не противоречит статистической, однако при этом использует вероятности сообщений, а не их частоты, и описывает детерминированные, а не статистические процессы. В итоге появляется возможность получить новые результаты и дать им качественно другое объяснение, которое трудно или невозможно получить в рамках статистической теории информации.

Мерой информации в структурной теории информации является число последовательных разбиений множества из N объектов на число k классов эквивалентности (обычно $k=2$), содержащих равное количество объектов, в том числе и нецелое, до тех пор, пока не будет получен класс эквивалентности, содержащий один объект. Это число есть результат вычисления логарифма N и соответственно основывается на мере информации, предложенной в свое время Хартли для любых рациональных значений N.

Рассмотрим систему, обладающую N разрешенными состояниями. В соответствии с логарифмической мерой информации каждое состояние этой системы содержит

$$i = \log_2 N \tag{1}$$

единиц информации и соответственно суммарная величина информации, определяющая все состояния системы,

$$I = Ni = N \log_2 N . \tag{2}$$

Информация i позволяет отличать некоторое одно состояние системы от остальных, что необходимо в соответствии с принципом унитарности. При этом каждое состояние появляется в системе равновероятно и независимо от остальных, так как это, например, происходит с состояниями вращающейся стрелки на игральном столе. При этом незначительные отклонения от центра выпавшего номера игнорируется и тем самым удовлетворяется принцип унитарности. Такой подход упрощает анализ работы реальных систем и одновременно обобщает их структуры.

В качестве примера рассмотрим систему, имеющую $N=16$ состояний. Тогда количество информации, необходимое для выделения одного состояния системы $i=\log_2 16=4$ битам, а, в общем, количество информации, требуемое для идентификации всех её 16 состояний, потребуется $I=16\log_2 16=16\cdot 4=64$ бита. Этой информации вполне достаточно, чтобы различать состояния системы (положение стрелки в примере), что и подтверждает имеющаяся практика.

Рассматриваемую систему с N различными возможными состояниями можно представить в виде черного ящика, на выходе которого в каждый фиксированный момент времени с равной вероятностью появляется одно состояние из N возможных состояний. Такая система обладает максимальным разнообразием (свободой) поведения, так как у нее нет каких-либо ограничений, которые запрещали бы ей переходить из состояния, в котором она находится, в любое возможное другое. Поэтому назовем её *простейшей*. Отсутствие ограничений в простейшей системе приводит к отсутствию в ней структуры. В результате эта система является наиболее простой из всех возможных, которые могут быть построены на основе её элементов.

Важной особенностью простейшей системы является то, что она находится в постоянном движении, проявляющемся в изменении состояний системы. При этом в соответствии с принципом унитарности в каждый фиксированный момент времени система должна находиться в *одном* и только *одном* из N возможных состояний. Для этого на движение системы должно быть наложено ограничение, которое бы запрещало одновременное появление на её выходе больше одного состояния. Действительно, если бы на выходе простейшей системы одновременно появлялись все или какая-то часть ее состояний, то у приемника существовала бы неопределенность о передаваемом ему состоянии, и получить всю информацию о нем было бы невозможно. Поэтому полная передача информации осуществима только при соблюдении принципа унитарности. Следует допустить, что этот принцип существует не только как воображаемая модель системы, а и объективно, и, по крайней мере, для макромира он является *основополагающим*, так как иначе невозможен был бы обмен информацией между различными искусственными и природными системами.

Информацию будем делить на информацию *физическую* и *кибернетическую.*

Любое отражение одной физической системы в другую, например, в виде следа на песке, представляет собой *физическую* информацию. Как правило, физическое взаимодействие присуще системам с относительно простой структурой, имеющейся в неживой природе. Обмен информацией в этом случае осуществляется только при непосредственном взаимодействии объектов, и сопровождается выполнением *работы*. Определить в данном случае, где приемник, а где источник информации не всегда удается, так как сила воздействия одного объекта обычно уравновешивается силой противодействия другого. Однако именно эти силы, являясь ограничениями для каждого из объектов, порождаются информацией, содержащейся в каждом из этих объектов. Разрушение или более сильная деформация одного из них свидетельствует о более слабых ограничениях, содержащихся в нем и соответственно более сильных следах взаимодействия. Тем самым именно этот объект следует считать приемником информации. Так окаменелый след ноги древнего человека несет в себе информацию о взаимодействии более прочной структуры объекта – ноги человека, являющейся источником информации, и приемника информации – структуры материала, в котором запечатлелся след

ноги человека. Этот след со временем приобрел дополнительные ограничения, позволившие сохранить его в течение тысячелетий.

Взаимодействие между объектами в неживой природе наблюдалось всегда и повсеместно. Оно происходит и сейчас. При этом возникали взаимодействующие пары типа объект – субъект и соответственно обмен информацией происходил в неживой природе постоянно. Особенность такого взаимодействия состоит в том, что информационные процессы сопровождаются в нем выделением большого количества тепла, т.е. неуправляемого хаотичного движения, свидетельствующего о больших энергетических затратах при обмене информацией. Однако дальнейшее развитие неживой природы, происходившее за счет постоянного обмена информацией её объектов, постепенно привело к их усложнению, которое в конечном итоге создало предбиологические системы. Обмен информацией в них происходил значительно сложнее и с меньшими энергозатратами.

Кибернетические системы появились при возникновении биологических объектов и в конечном итоге человека и созданных им управляющих систем и устройств. Характерной чертой обмена информации в кибернетических системах является наличие в них четко определенных источника и приемника информации, первый из которых представляет собой *объект* передачи информации, а второй – *субъект*. Кибернетический приемник информации должен заранее «знать» все возможные N состояния источника, которые могут придти к нему в виде сигналов и уметь их распознать (дешифровать). Для этого он должен обладать достаточно развитой памятью и системой дешифрации (распознавания) входных сигналов. Если же на его вход приходит неизвестный сигнал, то приемник должен запомнить его и включить в систему уже известных ему сигналов источника, чтобы в дальнейшем иметь возможность распознавать данный сигнал. Таким образом, приемник кибернетической информации должен обладать значительно большей сложностью, чем порождающий эту информацию источник.

Кибернетическая информация возникает при взаимодействии сложных систем, обладающих целевым поведением и решающих задачи управления. Это наиболее высокоорганизованные системы, которые используют кодирование своих состояний и специфическое взаимодействие между собой. Взаимодействие этих систем кроме кибернетического уровня всегда сопровождается обменом информацией на физическом уровне, который является основой для появления кибернетической информации. Поэтому исследования процессов информационного обмена на физическом уровне является предпосылкой их более глубокого понимания на кибернетическом уровне.

Основная цель работы источника информации в кибернетических системах заставить приемник изменять свои состояния синхронно с источником. Смысл такого изменения состоит в том, что при переходе в какое-либо состояние источника информации приемник должен найти соответствующее ему состояние и перейти в него. При знании приемником вероятностей появления тех или иных состояний источника, величина получаемой им информации будет определяться с помощью формулы для вычисления величины энтропии, предложенной Шенноном [4].

Принципиальной особенностью кибернетической информации является превалирование в ней информационного аспекта над энергетическим. Затраты энергии при передаче кибернетической информации могут быть чрезвычайно малыми и несравнимыми по величине с затратами энергии при информационном обмене в физических системах. Поэтому кибернетические системы часто называют *информационными системами*, а физические системы – *энергетическими*. Хотя в тех и других системах присутствуют как информационные, так и энергетические процессы. Это значит, что информация в природных системах неотделима от энергии.

Одним из аспектов кибернетической информации - это наличие в ней семантического (смыслового) аспекта. С точки зрения рассматриваемого подхода к определению понятия информации различия между семантическим уровнем информации и более низким синтаксическим не носит принципиального отличия, а представляет иерархию ограничений на множестве из N элементов. Синтаксический уровень информации это первые исходные ограничения на заданном множестве элементов, образующие начальную наименее организованную структуру кибернетической системы из этих элементов. Очевидно, что при этом число исходных N разрешенных состояний системы уменьшается до M состояний, а в системе появляется структурная информация, содержащаяся в связях системы.

Новые ограничения на имеющиеся M состояний в системе при определенных условиях приведут к появлению и новой информации, которая представляет собой семантическую информацию по отношению к предыдущему уровню информации. Введение очередных ограничений позволяет получить еще более высокий уровень семантической информации, по отношению к которому предшествующий уровень можно считать синтаксическим и т. д. Однако такое введение развитой иерархии ограничений, а значит и новых связей, рано или поздно столкнется с тем, что получение новой семантической информации на базе предшествующих структур станет из-за ограниченного значения N невозможным, и поэтому произойдет переход к другому начальному множеству из $N' > N$ элементов.

На практике в биологии этот процесс расширения исходного множества состояний выразился в увеличении объема мозга и, как следствие, появление новых более организованных живых существ, а в вычислительной технике в росте памяти и разрядности обрабатываемых чисел. Наивысший семантический уровень в живых существах был достигнут в виде человеческой мысли, которая вырабатывается наиболее тонкой и наиболее насыщенной информацией материей с наименьшими относительными энергетическими затратами к единице информации – мозгом. Сама мысль появляется как результат работы *иерархического набора* сложнейших *ограничений* и поэтому подчиняется тем же общим правилам, что и любая другая природная система. Без ограничений, как и энергии, мысль не может существовать в принципе. Это значит, что мозг должен рассматриваться как физическая система. Последовательно изучая в мозге ограничения все более высоких уровней можно все выше подниматься к

существу мысли, то есть к её смыслу, хотя, конечно, в настоящее время в силу необычной сложности мозга и протекающих в нем процессов, понять смысл мысли до конца нереально. Однако важно другое, что существующая синтаксическая теория информации без каких-либо существенных изменений способна, анализируя все более и более высокие уровни ограничений, в принципе описать работу человеческой мысли и тем самым «понять» её смысл, так как смысл – это *информация*, находящаяся на *наивысшем* уровне иерархически организованных ограничений.

Таким образом, информация, проявляя себя в ограничениях естественных и искусственных систем, образует все разнообразия окружающего мира. Она является основным участником процессов взаимодействия различных систем, переходя при этом от одних систем к другим. Информация существовала всегда. Однако её накопление изменяло природные системы в сторону их усложнения – от наиболее простых систем до наиболее сложных систем. При этом создавалась иерархия ограничений, в которых ограничения более высоких уровней образовывали семантику более низких. Тем самым природой была создана такая особая форма существования информации как мысль.

ЛИТЕРАТУРА

1. Философский энциклопедический словарь. – М.: Инфра, 2001. – 576 с.
2. Эшби У. Р. Введение в кибернетику [Пер. с англ.] / У. Р. Эшби. – М. : Изд. иностр. лит., 1959 – 430 с.
3. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – М. : Наука., 1975 – 717 с.
4. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике [Пер. с англ.] / К. Шеннон. – М.: Изд. иностр. лит., 1963 – 830 с.
5. Борисенко А. А. Принцип унитарности и его приложение к теории информации / А. А. Борисенко // Вісник СумДУ, 2001. – № 24–25. – С. 154–160.
6. Борисенко А. А. О некоторых аспектах современной теории информации / А. А. Борисенко // Вісник СумДУ, 1994. – № 1. – С. 93–96.

РЕЗЮМЕ

А.А. Борисенко. До питання про сутність інформації.

Досліджені питання, що відносяться до сутності інформації. Серед них визначення інформації, її семантичний аспект, зв'язок інформації і думки, взаємодія фізичної і кібернетичної інформації. Окремо розглядається принцип унітарності, як базовий аспект до підходу, що розглядається в даній роботі.

SUMMARY

A.A. Borisenko. To the Question About the Essence of Information

The series of problems, concerning to essence of information concept is explored in the paper. They are determination of information, semantic aspect, connection between information and idea, interaction of physical and cybernetic information The principle of unitarity as base aspect of the considerable approach is under review separately.

І.Ю. Клевец
Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С. Макаренка

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ОСМИСЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ

В статті розглядається теоретико-методологічний потенціал системно-інформаційної та лінгвосоціологічної моделей інформаційного підходу в осмисленні соціального конфлікту. Проаналізовано методологічний потенціал інформаційного підходу в інтерпретації, управлінні та регулюванні соціальних конфліктів.

Ключові слова: соціальний конфлікт, інформаційний підхід, соціальна трансформація, соціальний стереотип, конфліктна взаємодія.

В центрі нашої уваги явище соціальної реальності – соціальний конфлікт. Тема соціального конфлікту представлена дослідженнями в близько одинадцяти галузях соціогуманітарного знання, що свідчить про міждисциплінарність проблеми конфлікту. В свою чергу міждисциплінарність може бути розглянута як результат посилення ролі конфліктних процесів в кожній зі сфер соціального буття, котрі досліджуються цими галузями науки. Відомі дослідники Р. Льюїс та Х. Райфа розпочинають монографію «Гра та рішення» думкою про те, що в світовій літературі зіткнення інтересів займає одне з центральних місць, котре можна порівняти за увагою лише з темами Бога та кохання [8, 5–9].

Одночасно з поширенням конфліктних тенденцій в процесі суспільного розвитку зростає значення процесів інформатизації та інтектуалізації соціального середовища. В сучасних умовах інформація та знання стають вагомим фактором розвитку. Вони активно сприяють трансформаціям не тільки в таких традиційних сферах суспільства як економічна, політична та соціальна, а й в науковій, культурній, етичній, ідеологічній та комунікативній сферах суспільного буття. Досить ґрунтовно зазначені процеси проаналізовані в працях Д. Белла, Л. Іоніна, М. Кастельса, В. Костюка, Д. Лайона, Дж. Мартіна, І. Масуда, Н. Моісеєва, А. Урсула, А. Тоффлера, Ф. Фуккуями, Ф. Хайєка, та ін.

Відповідно постає питання про взаємозалежність соціальних конфліктів та поширення елементів інформаційного суспільства. Даний зв'язок амбівалентний. З однієї сторони, процеси інформатизації та комп’ютеризації, що змінюють традиційні форми людської діяльності в економічній, політичній та ін. суспільних сферах, нерідко виступають конфліктогенними чинниками. З іншої сторони, кожний конфлікт неможливий без інформаційного обміну, він забезпечує взаємодію конфліктних сторін, динамічність конфліктного процесу. Перший аспект взаємодії можна класифікувати як загальнонауковий по відношенню до проблеми соціальних конфліктів, а другий – як методологічний. Саме методологічна сторона взаємодії постає в центрі нашого осмислення. Метою нашої статті є необхідність визначення методологічного потенціалу інформаційного підходу в осмисленні соціальних конфліктів, моделі якого розроблені в рамках конфліктології, соціології.

В рамках конфліктології сформувалась системно-інформаційна модель визначення ролі інформації в зародженні та трансформації конфліктного

процесу займався. Значний внесок в розробку системно-інформаційної моделі зробив російський конфліктолог А.Я. Анцупов. Системно-інфрмаційний аналіз соціальних конфліктів здійснений А.Я. Анцуповим на рівні індивідуальних та міжособистісних конфліктів. В основу осмислення покладені психологічні механізми сприйняття інформації та побудови конфліктної поведінки опонентів. Системність аналізу інформаційної складової конфліктів полягає у діагностуванні закономірностей інформаційного обміну між структурними елементами конфлікту, між конфліктом та соціальною середовищем.

На сьогодні системно-інформаційна модель надає оновлену методологічну базу для аналізу наступних напрямів дослідження соціальних конфліктів, в кожній з них застосування даної моделі має свої особливості:

1. Конструювання інформаційної моделі реальних соціальних конфліктів.
2. Вивчення впливу стереотипів поведінки в конфліктних ситуаціях, що формуються в процесі попереднього інформаційного впливу на людину.
3. Виявлення особливостей інформаційного впливу третьої сторони на перебіг конфлікту, з метою її конструктивного вирішення.
4. Викривлення інформаційного потоку в процесі конфліктної комунікації.

Реальні соціальні конфлікти можливо проаналізувати з позицій системно-інформаційних уявлень. Базовий теоретичний конструкт системно-інформаційного аналізу конфліктів складається з ряду принципових положень. Ядро конфлікту складає його об’єкт, що інтерпретується певним набором характеристик. Кожний учасник конфліктної взаємодії формує свої суб’єктивні уявлення про об’єкт конфлікту. На основі цих уявлень формується інтерпретаційна модель об’єкта конфлікту, що є результатом інформаційного впливу. Учасники конфлікту вибудовують свою тактику поведінки виходячи не з реального об’єкта конфлікту, а на основі інформаційної інтерпретаційної моделі. Під час конфлікту сформована модель визначає мотиви та можливі дії конфліктних сторін, уявлення сторонніх про конфлікт[1, 282].

Сам процес конфліктної взаємодії за своєю суттю є обміном інформацією, між основними та другорядними учасниками конфлікту. Виходячи з цієї конфліктної аксіоми стає можливим здійснення корекційного інформаційного впливу на того чи іншого учасника конфлікту за необхідністю. Дані положення утворюють методологічну основу для дослідження інформаційного середовища конфлікту, що в свою чергу дає можливість розкрити інформаційний аспект розуміння закономірностей виникнення, розвитку та завершення реальних соціальних конфліктів [1, 283].

Сучасна людина виробила негативне апріорне ставлення до стереотипів, в тому числі й соціальних. Стереотипна соціальна поведінка це шаблонна поведінка людини в повторюваних ситуаціях соціальної інтеракції. В соціальному житті людина, нерідко, навіть не замислюючись, поводиться стереотипно в тій чи іншій ситуації. В конфліктних ситуаціях наша поведінка в більшій мірі стереотипізована. Така поведінка в рамках конфлікту має ряд позитивних моментів. В умовах конфлікту потрібно швидко реагувати на

швидкозмінні події, стереотипи дозволяють оперативно пристосовуватись за рахунок спрощення вибору та схематизації поведінкових реакцій. Однак необхідно чітко усвідомити, що стереотипна реакція в певній ситуації може виявитися абсолютно неадекватною реальній ситуації. Тож для уникнення помилок у виборі тактики конфліктної поведінки детальніше розглянемо особливості та феномени стереотипної поведінки в рамках конфлікту.

Стереотипну поведінку учасників конфлікту слід розглядати з позиції двох компонентів:

• емоційний аспект – підозрілість, недовіра, страх, ярко виражені емоції, посилене почуття ворожості по відношенню до опонентної сторони;

• когнітивний аспект – спрощене сприйняття інформації, схематичний аналіз фактів та посилена вибірковість сприйняття конфліктної інформації [7].

В рамках конфліктної взаємодії сприйняття характеризується рядом феноменів. Один з них назвемо як «образ диявольського противника». Сутність якого полягає, в тому що протилежна конфліктна сторона вже a priori наділена диявольськими якостями, від якої очікують всього найгіршого, а свої дії сприймаються завжди як праведні. При цьому всі добрі діяння супротивника сприймаються як тактичний випад для досягнення своєї мети, а всі негативні діяння своїх прибічників просто залишаються непоміченими. В рамках гострих конфліктів відбувається дегуманізація відносин, неприпустимим стає співчуття. Ця тенденція інколи поширюється і не пом'якшується в умовах стихійних лих та техногенних катастроф.

Другий феномен полягає в гіпертрофічному сприйнятті. Звичайна ситуація конфлікту сприймається як надзвичайно актуальною, що загрожує існуванню базовим інтересам та цінностям конфліктних сторін. А незначні події можуть розглядатися як критичні в рамках всього конфлікту. Так, тимчасове заволодіння і контроль прикордонної території певної країни може розцінюватися як небезпека для цілісності всієї країни, навіть в тому випадку коли подальша інтервенція абсолютно неможлива. В деяких випадках реакція на ескалацію конфлікту може виражатися в абсолютній впевненості ненападу [7].

Феномен «дзеркальні образи» неодноразово спостерігався в період «холодної війни». Сутність якого полягає в діаметрально протилежних оцінках однакових подій. Так, загально відомі в історії події 1962 року на Кубі. Розміщення радянських ядерних ракет на Кубі радянської стороною обумовлювалися цілями безпеки у відповідь на багаторазові аналогічні дії США. Натомість США оцінили ці події як агресію та початок нового етапу «холодної війни». Наслідками цього феномену постають поглиблення суперечливих інтересів, відкидання будь-яких варіантів дружніх відносин, посилення ворожнечі [7].

В конфліктній ситуації виникає феномен групової ідентифікації та згуртування. Кожна з конфліктуючих сторін стає єдиним монолітом на основі спільних емоційних реакцій, суджень та цінностей. В групі складаються тісні психологічні зв'язки. Нівелюються внутрішньогрупові бар'єри: розподіл на соціальні верстви, підпорядкування підлеглих по відношенню до лідерів. Всі члени групи пов'язані відчуттям «братерства» і «рівності». На рівні

конкретного індивіда виникає почуття вдоволеності від знаходження серед подібних собі, так як кожен член групи сприймає та оцінює себе з позиції групових норм і цінностей. Зростає рівень самооцінки та почуття вагомості, авторитетності для оточуючих, формується почуття захищеності. Як наслідок феномену формується почуття легкості у прийнятті певних рішень, спокусливість ризикувати. Цікавою особливістю в рамках феномену є розпорошення індивідуальної відповідальності за свої дії серед інших членів групи. В результаті феномену групової ідентифікації та згуртованості постає друга особливість – представник групи схильний оцінювати дії своєї групи більш позитивно, ніж складається реальна ситуація. Позитивні дії протилежної конфліктної сторони фактично ігноруються. Генеральним, сукупним результатом феномену є посилення негативних рис супротивника, зростання полярності в дихотономії «ми-вони», що в свою чергу мобілізує та націлює членів групи на позитивний результат конфлікту для своєї групи [7].

Резюмуючи висвітлення проблеми афеляції(впливу) стеоретипів на перебіг соціальних конфліктів зазначимо ряд теоретичних тез без яких згадані феномени стереотипної поведінки в рамках конфлікту залишаються безсистемним та недієвими як в теоретичному, так практичному значенні. По-перше, дані феномени за своєю природою інформаційні, оскільки, їх виникнення та подальша життєздатність завдячує постійній циркуляції інформації, в ендогенному (внутрішньогруповому) та екзогенному (міжгруповому) інформаційному середовищах. По-друге, в конфлікті, що виникає природнім способом, тобто детермінованому соціальним життям більшість феноменів запускаються автоматично, з глибин підсвідомого рівня психіки людини, де і зосереджуються стереотипи, в тому числі й соціальні. Проте, в процесі інтеракції в рамках організованого конфлікту феномени, що вже стартували постійно підтримуються керівниками спротиву, шляхом посилення диявольського образу опонентів та посилення віри в справедливість своїх діянь. По-третє, в сучасних умовах засоби масової стають вагомим інформаційним агентом, котрий здатний посилити чи зменшити негативність певного феномену і дію стереотипів загалом. На сьогодні ми повинні констатувати підтримку негативних тенденцій афіляції стереотипів на розвиток конфлікту. Цьому активно сприяють сцени насилля(фізичного, морального та психічного характеру), приклади швидкої наживи за рахунок інших, заради якої «не гріх» здійснити вбивство. Загрозливим є той факт, що з цих пороків прагнуть сформувати модний образ, котрий активно наслідує молодь. Більш повна картина негативної ролі ЗМІ як інформаційного агенту в суспільстві подана в публікаціях[4, 5, 9]. По-четверте, тривала підтримка дії даних феноменів забезпечує стабільну структурно-функціональну життєдіяльність конфліктної групи. По-п’яте, посилення негативної дії феноменів призводить до ескалації та перешкоджає швидкому вирішенню сутнісних проблем конфлікту.

Інформаційний підхід розкриває нові теоретико-методологічні горизонти в осмисленні впливу третьої сторони в конфлікті. Вплив третьої сторони на перебіг конфліктної взаємодії з метою його конструктивного вирішення носить інформаційний характер. Залучення, поява третьої сторони може

обумовлюватись багатьма факторами. В одних випадках третя сторона стає каталізатором затяжного конфлікту та інформаційним агентом, що створює необхідне середовище комунікації. В інших випадках, третя сторона маючи свою прагматичні цілі підтримує одного з опонентів. Функції третьої сторони полягають в формуванні інформаційно-комунікативного поля між конфліктуючими сторонами. Ця функція може ефективно використовуватись при вирішенні та попередженні конфліктів. Ефективність управління конфліктами підвищується коли ми володіємо потрібною інформацією про конфлікт і в потрібний час, в необхідній формі та певному учаснику конфлікту доносимо потрібну інформацію для корекції його поведінки [1, 284]. Даний напрямок конфліктології з інформаційного управління конфліктами виник досить недавно і активно розвивається.

Четвертий теоретико-методологічний блок застосування інформаційного підходу в осмисленні соціальних конфліктів стосується втрат та викривленнь інформаційного потоку під час конфліктної взаємодії. Викривлення інформації в момент комунікації опонентів звичайна справа, що нерідко додатково породжує конфлікти. Однак даний конфліктогенний фактор зазвичай не породжує гострі соціальні конфлікти, а спричиняє їх ескалацію та поглиблення. Викривлення інформаційного потоку в рамках конфліктної комунікації ґрунтується на засадах специфічного сприйняття конкретною людиною оточуючого світу. Кожен з нас досить вибірково сприймає інформацію. Вибірковість сприйняття, інформаційний фільтр базується на особистісних цінностях, інтересах, цілях, мотивах кожного індивіда, що в свою чергу залежать від світогляду, освітченості, професіоналізму, моральності, життєвого досвіду [1, 284–286]. Таким чином людина вже мільйони років «фільтрує» та аналізує інформацію про навколишній світ, що забезпечує виживання людини в бурхливому, швидкозмінному світі.

Одну й ту саму подію двоє спостерігачів проінтерпретують по-різному. При тому кожен зі спостерігачів буде аргументовано відстоювати свою позицію. Проблема взаємопорозуміння між людьми ускладнюється й тим, що частина інформації в процесі комунікації завжди втрачається або спотворюється. Видається можливим сформулювати ряд причин такої комунікативної ситуації:

1. Значна частина інформації про певний об’єкт чи явище залишається на рівні несвідомого і не може бути виражена вербально.

2. Та частина інформації, котра може виразитись вербально не висловлюється через ненасичений словниковий запас та незначний комунікативний досвід учасників конфліктної інтеракції. Збіднілий словниковий запас викликає проблеми вираження, передачі сенсу словесного послання. Відповідно протилежна сторона комунікації схильна сприймати послання виходячи з власних стереотипів та упереджень, тобто неадекватність амбівалентна.

3. Культурні цінності та норми утворюють потужний інформаційний фільтр у сприйнятті людиною інформації. Так, ситуація конфлікту різними народами сприймається по-різному. Християнська релігія хоча і не має чіткої

позиції стосовно конфліктів, проте десять заповідей закликають до покори і смиренності. Натомість дзен-будисти вважають конфлікт корисним для самопізнання та саморозвитку. Розглядаючи конфлікт як метод розкриття сутності проблеми, котрий дозволяє очистити ситуацію непорозуміння [2, 29]. Проблема взаємозв'язку елементів культури, релігійних цінностей та соціальних конфліктів в сучасних умовах соціального розвитку актуальна та має значні перспективи теоретичного оновлення. Однак в рамках нашої статті обмежимось констатацією взаємозв'язку елементів культури та соціальних конфліктів, котрий потребує детальнішого аналізу виходячи з оновлених теоретико-методологічних принципів.

Дослідження «мови конфлікту» можна розглядати як лінгвосоціологічну модель методологічного використання інформаційного підходу в осмисленні соціальних конфліктів. Особливо актуалізується дана теоретична проблема в умовах ірраціоналізації, посилення ролі міжособистісної комунікації та переговорів в конфліктних процесах.

Теоретична проблема дослідження «мови конфлікту» міждисциплінарна за своєю суттю. Вона розвивається на перетині лінгвосоціології, соціолінгвістики та конфліктології. Зародившись соціолінгвістика була ближче до лінгвістики, ніж до соціології. В процесі її становлення розвивалися ряд проблем та ідей кореляції мови та суспільних проблем в рамках соціологічної традиції Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Г. Тарда, А. Шюца, І. Гофмана, Г. Гарфінкеля. та ін. Однак вже в 60-х роках XX ст., Р. Белл, Р. Гроссе, А. Нойберт, Л. Нікольський почали наголошувати на необхідності розділення соціолінгвістики та лінгвосоціології. Л. Нікольський зазначає, що різниця між ними в тому, що соціолінгвістика досліджує відображення в мові певних соціальних процесів та явищ, а лінгвосоціологія розглядає мову як один з активних факторів соціального розвитку. Проте, А. Швейцер вважає що їх розділення посилить методологічний бар'єр при аналізі ряду соціальних проблем, тому відстоював здійснення гармонійного синтезу теоретико-методологічних основ лінгвістики та соціології [3, 90].

Саме при дослідженні «мови конфлікту» відбувається цей гармонійний синтез. Лінгвосоціологія розкриває особливості лінгвістичного конструювання соціальних конфліктів. Лінгвістичне конструювання передбачає аналіз ситуації провокування конфліктів, протестної поведінки, формування певного образу опонента, зміни ціннісних інтерпретацій соціально важливих подій. Лінгвосоціологія застосовує лінгвістичні конструкти для моделювання соціальних інтеракцій, при цьому залишається спеціальною соціологічною теорією, що базується на соціологічній методології. Соціолінгвістика в методологічну плані є лінгвістикою, яка осмислює соціальні процеси, явища та соціальні детермінанти розвитку з позицій мовознавства. Конфліктологія, в свою чергу, привносить в дану проблематику понятійно-категоріальний апарат, основні теоретичні уявлення стосовно структури, динаміки, способів урегулювання, проведення переговорів. Натомість проблема соціальних конфліктів за методологічної підтримки лінгвосоціології доповнюється лінгвістичним конструюванням.

Одночасний аналіз конфліктності на рівні повсякденних практик та впливу інституалізованих структур є вагомою методологічною перевагою теоретичної проблеми «мови конфлікту». Особливої актуальності дана методологічна перевага набуває в умовах суперечливих тенденцій. З однієї сторони, зберігається стійке стереотипне негативне ставлення до конфліктних процесів на рівні повсякденних практик та домінує прагнення до безконфліктного стану соціальної системи. З другої сторони, на рівні повсякденних практик під інформаційним впливом ЗМІ відбувається легітимізація стрімких соціальних змін, через включення певних міфів, образів, символів та ідей в суспільну свідомість. Ситуація конфлікту загострює сприйняття, підвищує інтерес до подій. Цю характеристику конфліктів нерідко використовують для акцентування уваги на певних подіях. «Мова конфлікту» в цій ситуації розглядається як один із засобів легітимізації відповідних соціальних міфів та ідей. В підсумку таке функціональне використання конфлікту на рівні повсякденних практик підвищує рівень соціальної конфліктності.

«Мова конфлікту» – це семіотична система, що здатна передавати рівень конфліктного потенціалу за шкалою «конфлікт-згода». Мова конфлікту наповнюється набором соціальних норм, цінностей, котрі безпосередньо взаємопов’язані з цінностями та нормами соціальної системи в межах якої здійснюється конфлікт. Співставлення лінгвістичних та аксіологічних параметрів конфлікту складають аксіоконфліктні індикатори. Аналізуючи конфліктні комунікативні процеси стикаємося з рядом лексичних підсистем, що відображають два полюси – мову агресії, спротиву, революції та мову компромісу, консенсуса, солідарності. За наявністю певних лексичних підсистем маємо змогу діагностувати рівень довіри, готовність йти на компроміс, визначити гостроту конфлікту, тенденції його подальшого розвитку та завершення. А співставлення аксіоконфліктних індикаторів та загальносоціальних цінностей дає змогу спрогнозувати майбутні перспективи розвитку даної соціальної системи [3, 92].

Не зважаючи на «молодість» інформаційного підходу в осмисленні конфліктних соціальних процесів самим соціальним буттям доводиться його актуальність в умовах комп’ютеризації, інформатизації та інтелектуалізації соціального життя. Нами проаналізовано теоретико-методологічний потенціал двох моделей інформаційного підходу в дії – системно-інформаційний та лінгвосоціологічний. Перша розкриває роль інформації під час інтерпретації та управлінні реальними конфліктними процесами, вплив соціальних стереотипів на конфліктне сприйняття та поведінку в конфліктах, інформаційний вплив третьої сторони на завершення конфлікту, втрати та викривлення інформаційного потоку під час конфліктної комунікації. Системно-інформаційна модель «багата» на психологічні аспекти сприйняття та інтерпретації інформаційного потоку в рамках конфліктної інтеракцій, але все таки системність, котра інтерпретується як необхідність аналізу інформаційної складової функціонування всіх елементів конфлікту не знаходить ґрунтовного теоретичного обґрунтування та застосування. Друга, лінгвосоціологічна модель, демонструє інтерпретаційні можливості, особливості діагностики конфлікту на основі співставлення лінгвістичних та аксіологічних характеристик конфлікту, а також формування прогнозів можливих

шляхів завершення конфлікту. Актуалізація лінгвістичної складової в складі соціальних конфліктів є одночасно для лінгвосоціологічної моделі її перевагою і обмеженістю. На нашу думку обмеженість полягає в тому, що не завжди можливо виділити несформовані лінгвістичні елементи в межах конфліктної взаємодії. Майбутні теоретичні напрацювання в рамках цієї теми мають бути спрямовані на означення теоретико-методологічного потенціалу синергетичної моделі інформаційного підходу. Крізь призму синергетичних принципів(нелінійності, інваріативності, незворотності розвитку, когерентності та ін.) якісно по-новому інтерпретується системність. Завдяки врахуванню рівня ентропійності, переходів від атрактивного до біфуркаційного розвитку соціальної системи видається можливим прослідкувати «народження» конфлікту з необхідності та детермінації самим соціальним буттям, його перебіг та виплив на соціальну систему. Синергетична модель надає методологічну можливість розглядати в конфлікті самоорганізаційні та організаційні механізми, які за своєю суттю інформаційні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцупов А. Я. Эволюционномеждисциплинарная теория конфликтов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/hrest_konfliktologiya/01.aspx

2. Бородкин Ф. М. Социальный конфликт сквозь призму культуры / Ф. М. Бородкин // Мир России. – 1999 – Т.VIII. – №1–2. – С. 21–58.

3. Даниленко О. Язык конфликта как объект лингвосоциологии / О. Даниленко // Социологические исследования. – 2006. – №4. – С. 89–98.

4. Иванов Д. В. Феномен компютеризации как социологическая проблема // Проблемы теоретической социологии. Вып. 3. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербурского университета, 2000. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.soc.pu.ru/publications/pts/divanov.shtml

5. Коротникова Н. В. Интернет как средство производства сетевых комуникаций в условиях виртуализации общества / Н. В. Коротникова // Социологические исследования. – 2007. – №2. – С. 85–93.

6. Кожевникова Г. Язык вражды в предвыборной агатиции и вне ее: моніторинг-пресс / Г. Кожевникова. – М. : РОО «Центр «Сова», 2004. – 103 с.

7. Лебедева М. М. Особенности восприятия при конфликте и кризисе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www/gumer.info/Bibliotek_ Buks/Psicol/Konflikt/15php.

8. Льюс Д., Райфа Г. Игры и решения: Введение и критический обзор [Пер. с англ.] / Д. Льюс, Г. Райфа.– М. : Издательство иностранной литературы, 1961. – 644 с.

9. Мальковская И. А. Социологический профиль информационно-комуникативного общества / И. А. Мальковская // Социологические исследования. – 2007. – №2. – С. 63–85.

10. Семенков О. И. Философский словарь. [Електронный ресурс]. – Режим доступа: http://mirslovarei.com/content_fil/INFORMACIJA-13401.html

РЕЗЮМЕ

И.Ю. Клевец. Информационный подход как методологическая основа осмысления социального конфликта.

В статье рассматривается теоретико-методологический потенциал конфликтологического и социологического вариантов информационного подхода в осмыслении социального конфликта. Проанализировано методологический потенциал информационного подхода в интерпретации, управлении и урегулировании социальных конфликтов.

SUMMARY

I.Yu. Klevets. The Informative Approach as the Methodological Basis of Social Conflict Comprehension.

In the article the theoretical-methodological potential of conflict and social variants of informative approach are considered in the comprehension of social conflict. The methodological potential of informative approach in interpretation, management and settlement of social conflicts is analised.

А.С. Десятков
Донецкий национальный медицинский
университет им. М. Горького

ГЛОБАЛЬНАЯ КОМПЬЮТЕРИЗАЦИЯ И НОВОЕ МИРОПОНИМАНИЕ: ПРОБЛЕМЫ РИСКА

В статье рассматривается сложность современной компьютеризации, многообразие ее последствий во всех сферах жизни самых разных стран мира и в связи с этим появление нового миропонимания. Анализируются методологические подходы к исследованию этих явлений и возможные риски глобального и локального уровней.

Ключевые слова: компьютеризация, миропонимание, риск, научно-техническая революция, глобальная информатизация.

Современный мир характеризуется нарастанием глобального кризиса с возможным появлением нового информационного оружия. Усиливается борьба между странами за свое место в мире. Страны, не поспевающие в своем развитии, оказываются в зоне риска. Именно современное состояние мира актуализирует исследование данной проблематики. В связи с этим цель работы – изучить возможные риски с учетом общего глобального состояния мира.

Прежде всего, надо сказать о том, что человечество испытывает нарастающий кризис, а с учетом грядущей информационной эпохи, по мнению отечественных и западных социологов, в современном мире стала формироваться «империя зла». Все это факторы, формирующие риски для существования самого человечества.

Структурно нарастающий глобальный кризис выразился в кризисе среды обитания (окружающая среда, материальная среда, ноосфера), в глобальном социальном кризисе (современный образ жизни, распад взаимосвязей, унификация социальной среды, манипулирование сознанием), геополитический кризис (эволюция антропосферы, «древний Рим как прообраз настоящего и будущего», США как вершина пирамиды власти), переломные события XX века (переход к новому устройству мира, агрессия). Социологи констатируют появление империализма. К таковому относятся новые инструменты мирового господства (информационное оружие, оружие физического поражения, финансово-экономическое оружие). Многие исследователи данной проблематики считают, что постсоветские государства, особенно Украину и Россию «хотят превратить в испытательный полигон», разрабатывается два сценария суперэтносов, духовной глобализации. К этому социологи добавляют экономическую и геополитическую стратегию США,

организацию мировых властных структур и в целом указывают на «патологию мировой власти» и прогнозируют «дорогу в никуда» [4, 441–445].

История свидетельствует, что человечество эволюционировало, поднимаясь по ступеням рисков. Преодолевая старые риски, оно развивалось и формировало новые условия для новых рисков. И все снова повторялось.

Если сравнивать через какие риски прошло человечество в своей истории, то современный риск подводит его вообще к черте выживания. В целом, современный мир характеризуется нестабильностью, нарастанием экологического и социального кризисов, образованием глобальной Империи во главе с США, информационным поведением людей.

Первейшим риск для существования человечества представляет окружающая среда. Наше время – это не только календарный рубеж XX и XXI веков. Это новая стадия в развитии цивилизации. В этих условиях существовавшие ранее теории уже имеют ограниченную область изменения. Так, предполагалось, что историческим фактором прогресса должны быть производительные силы, характеризующие степень овладения человеком силами природы (К. Маркс). Некоторое время эта концепция исторически себя оправдывала. Однако по мере совершенствования производства и потребления все большую значимость приобрела оборотная сторона цивилизации [4, 11]. Если раньше считалось, что человечество существует и движется по своим законам независимо от окружающей среды, то сейчас, считают ученые, это не так. С выходом человеческой деятельности на планетарный уровень увеличились антропогенные нагрузки на окружающую среду. Все оказалось под угрозой. Жизнь стала превращаться в сплошной риск из-за экологического кризиса.

Достаточно назвать факты «экологического бандитизма», представляющего глобальный риск для существования человечества. «Ежегодно из недр Земли извлекается 100 млрд. т. различных пород; сжигается 1 млрд. т. условного топлива; выбрасывается в атмосферу 20 млрд. т. CO_2, 300 млн. т. CO, 50 млн. т. окислов азота, 150 млн. т. SO_2, 5 млн. т. H_2S, 400 млн. т. аэрозолей (зола, сажа, цвель), сбрасывается в гидросферу 600 млн. т. промышленных и бытовых стоков, 10 млн. т. нефтепродуктов; на разбавление сточных вод расходуется примерно 40% объема речных стоков; вносится в почву 100 млн. т. минеральных удобрений; производятся сотни тысяч тонн химических соединений, не встречающихся в природе, в том числе устойчивых к разрушению» [5,113].

Все это привело к рассогласованию в биосфере: пошел ускоренный процесс вытеснения дикой природы, сокращаются места обитания естественных биоценозов. Ускоряется мутагенез, появляются микроорганизмы, ведущие к тяжелым инфекционным заболеваниям, бывшие ранее безопасными для человека.

Экориск заключается в том, что предыдущее время разграничения микроорганизмов на патогенные и непатогенные безвозвратно прошло. Возникло понятие потенциальной или условной патогенности [6, 183]. И самое страшное при этом – возможность выхода этих процессов из-под контроля. Эпидемический риск также представляет глобальная интеграция стран, что

ведет к распространению СПИДа. Но по образному выражению специалистов уже развиваются заболевания, которые превзошли СПИД [1, 18]. Речь идет о вирусном гепатите С.

В ходе всего исторического развития человек создавал для своего существования, выживания соответствующую искусственную среду, развивал материальные (или экономические) условия жизни.

На базе научно–технического прогресса произошел качественный скачок во всех сферах жизни. До определенного момента возможности постиндустриализма казались неограниченными. Однако постиндустриализм вел и к нарастанию социальных противоречий, к перелому в экономическом развитии. В одном из Докладов Римскому клубу его основатель А. Печчеи дал картину противоречий современного постиндустриального прогресса человечества к концу XX века и обозначил параметры риска для его существования: «бесконтрольное расселение человечества по планете, неравенство и неоднородность общества, социальная несправедливость, голод и недоедание, широкое распространение бедности, безработица, мания роста, инфляция, энергетический кризис, уже существующий или потенциальный недостаток природных ресурсов, распад международной торговли и финансовой системы, протекционизм, неграмотность и устаревшая система образования, бунты среди молодежи, отчуждение, упадок городов, преступность и наркомания, взрыв насилия и ужесточение полицейской власти, пытки и террор, пренебрежение законом и порядком, ядерное безумие, политическая коррупция, бюрократизм, деградация окружающей среды, упадок моральных ценностей, утрата веры, ощущение нестабильности» [7, 36].

НТР привела не только к наукоемким технологиям и увеличению производительности труда, но и к изменению мировой экономической системы в целом. Складывается иерархическая глобальная финансово-экономическая пирамида с США во главе. В развитых странах резко повысился уровень жизни, образовалось общество потребления и сформировался «золотой миллиард» – круг избранных [7, 56].

Однако с 90-х годов система мировых экономических отношений начинает давать сбой. Падает объем производства продуктов питания и объем материальных благ, растет количество отходов (экокризис). Чтобы сохранить уровень потребления наверху пирамиды, необходимо перераспределение материальных благ, круг избранных сужается [4, 32–33].

Один за другим в 90-гг. происходят кризисы в целом ряде среднеразвитых стран: Мексика, Венесуэла, Бразилия, Южная Корея, страны Юго-Восточной Азии. На очереди Европа. В образной форме сложившаяся ситуация описана в рассказе выдающегося американского писателя О. Генри «Дороги, которые мы выбираем», где он вывел образ «акулы» Додсона, который при самой ничтожной угрозе своему благополучию пристрелил своего ближайшего друга и сообщника. Слова «акулы» Додсона «Боливар не вынесет двоих» превратились в афоризм.

В перспективе можно говорить о двух основных линиях организации мировой экономики:

1. Глобализация – создание глобальной экономической системы, управляемой из единого центра.

2. Регионализация – образование многоцентровой экономической системы, включающей 8–10 регионов планеты типа Европы, Китая, Юго-Восточной Азии, Индии, России и т.д. Эта многоцентровая система адекватна современному состоянию производительных сил, она относительно устойчива и является квазиравновесной.

Однако жизнь современного человека протекает не только в обществе и окружающей среде, но и в информационной сфере. Развивается тотальная компьютеризация. Формируется информационное общество, несущее негативные тенденции и новые факторы риска. Инновационным моментом становятся компьютерные преступления, создание бюрократических корпораций, обладающих огромной властью, возможность использования компьютерных данных в социально-репрессивных целях, подвергаются опасности права личности на частную жизнь и сохранение здоровья. Создание виртуальной реальности и вход в нее поставило под угрозу психику людей. Появилось новое явление – компьютерная зависимость. Развитие информационных технологий ведет к глобальному информационному контролю [3, 11]. Быстрое развитие информационно-компьютерной революции привело не только к радикальным изменениям в окружающем мире, но и к еще большей беде – кризису самого человека, его разладу с окружающим миром. После длительного своего эволюционного состояния сознание современного человека не поспевает за темпом жизни и уровнем техники. Возможности физиологической адаптации человека к быстро изменяющимся условиям не безграничны. А это тоже фактор риска для жизни людей.

К совершенно новым видам кризиса социологи относят «кризис белой (европейской) расы», «кризис веры», «урбанизированный взрыв», «унификация социальной среды», манипулирование людьми и обществом под видом свободы информации. Сознание людей уже сейчас, только нарождающейся информационной эры, в значительной мере находится во власти информационной среды. Свобода воли становится иллюзией. Социологи считают, что человечество стоит на пороге «информационного рабства». «В людях, находящихся во власти СМИ, – пишут исследователи данного вопроса, – наступают подчас необратимые изменения, они повторяют всё, что говорят СМИ, и могут идти против своих собственных интересов. Иногда даже говорят о коллективной шизофрении... Можно сказать, что человечество находится на пороге информационного рабства» [4 95]. И далее: «В западном обществе быстрыми темпами нарастают процессы деградации, но информационная власть дает верхушке западного общества сохранить свое господство, вернувшись в определенном смысле слова на 2000 лет назад, во времена Древнего Рима» [4, 95]. Всё это – проявления информационно-психологического воздействия, которое фактически стало новым видом оружия и новой детерминантой жизненного риска, риска существования.

Особой зоной риска стал «переход к новому устройству мира». Югославия стала полигоном технологий нового мирового порядка [3, 139].

Описывая корни глобального риска, социологи отмечают, что на сегодняшний день, на рубеже третьего тысячелетия устанавливается мировое господство США, подобное Древнему Риму. В одном из интервью известный российский социолог Г. Осипов сказал следующее: «К концу XX века процесс концентрации управления на планете Земля подходит к концу. По данным ООН 358 семей-кланов миллиардеров имеют годовой доход, превышающий в долларовом исчислении совокупные доходы 45% населения Земли». На повестке дня завершение построения так называемого «нового мирового порядка», обеспечивающего благополучие «золотому миллиарду» – населению развитых стран – за счет ресурсов и труда всего остального населения Земли, которое к тому же для них становится избыточным и подлежит сокращению до 2–3 миллиардов человек. Уже сегодня «золотой миллиард» потребляет 80% совокупного труда всего человечества» [8, 5]. Разумеется, эта крайне неравновесная ситуация может сохраняться только при использовании определенного набора инструментов власти: информационных, военных, финансово-экономических, экологических.

Принципы и задачи информационно-психологической войны давно были определены и по ним, как по нотам, можно было предвидеть всю степень риска, которому в будущем подвергнется всё человечество, всё население земного шара. Достаточно вспомнить несколько концепций многолетней давности. Например, бывший президент США Р. Никсон сказал о том, что гораздо выгоднее вложить доллар в пропаганду, чем 10 долларов в создание новых видов вооружения. Он мотивировал свое предложение тем, что оружие никогда не будет применено, а пропаганда работает ежечасно и ежедневно [4, 168–169].

Однако лучшей характеристикой идеи загнать человечество в глобальный риск являются слова А. Даллеса более чем полувековой давности. И хотя А. Даллес только высказал идею и предположил, как будут обращаться с человечеством «сильные мира сего», современным глобальным стратегам осталось только поработать над созданием новых методов для действий США по достижению этой цели. Вот как размышлял А. Даллес: «Окончится война, все как-то утрясется, устроится. И мы бросим все, что имеем – все золото, всю материальную мощь на оболванивание и одурачивание людей... Человеческий мозг, сознание людей способны к изменению. Посеяв там хаос, мы незаметно подменим их ценности на фальшивые и заставим их в эти фальшивые ценности верить. Как? Мы найдем своих единомышленников, своих союзников в самой России. Эпизод за эпизодом будет разыгрываться грандиозная по своему масштабу трагедия гибели самого непокорного народа, окончательного, необратимого угасания его самосознания.

Из литературы и искусства, например, мы постепенно вытравим их социальную сущность, отучим художников, отобьем у них охоту заниматься изображением, исследованием тех процессов, которые происходят в глубинах народных масс. Литература, театры, кино – все будет изображать и прославлять самые низменные человеческие чувства... Мы будем всячески поддерживать и подымать так называемых художников, которые станут насаждать и вдалбливать в человеческое сознание культ секса, насилия, садизма,

предательства – словом всякой безнравственности... В управлении государством мы создадим хаос и неразбериху. Мы будем незаметно, но активно и постоянно способствовать самодурству чиновников, взяточников, беспринципности. Бюрократизм и волокита будут возводиться в добродетель. Честность и порядочность будут осмеиваться и никому не станут нужны, превратятся в пережиток прошлого. Хамство и наглость, ложь и обман, пьянство и наркомания, животный страх друг перед другом и беззастенчивость, предательство... Национализм и вражду народов, прежде всего вражду и ненависть к русскому народу – все это мы будем ловко и незаметно культивировать, все это расцветет махровым цветом... И лишь немногие, очень немногие будут догадываться или даже понимать, что происходит. Но таких людей мы поставим в беспомощное положение, превратим в посмешище, найдем способ их оболгать и объявить отбросами общества. Будем вырывать духовные корни, опошлять и уничтожать основы духовной нравственности. Мы будем расшатывать таким образом поколение за поколением. Будем браться за людей с детских, юношеских лет, главную ставку будем делать на молодежь, станем разлагать, развращать, растлевать ее. Мы сделаем из них циников, пошляков, космополитов» [5, 84–85].

С развитием информационно-компьютерных технологий стало совершенствоваться формирование общей концепции информационных войн, более технологичным становится оружие массового поражения, появляется высокоточное управляемое оружие, экологическое оружие, биологическое оружие, финансово-экономическое оружие, методы контроля экономического развития стран [2].

Сценарий глобальной Империи давно известен. Однако, чтобы она существовала и была устойчивой, Всемирная империя должна представлять пирамиду власти, технологий, уровня потребления. Наверху современной пирамиды находятся США. В науке известны так называемые ячейки Бенара, которые могут существовать только при превышении разности температур некоторого критического значения. Глобальная империя точно так же может существовать только при достаточной поляризации общества на богатых и обездоленных. Критики процесса глобализации утверждают, что экономическая глобализация приведет к духовной глобализации, что, в конечном счете, закончится изменением сознания. Из истории знаем, что массовое сознание в основном формировалось в рамках цивилизаций, многовековых общественных и религиозных традиций и обычаев, исторической памяти. Современная глобализация, отмечают ученые, – это слом сложившегося духовного мира людей, перестройка, изменение массового сознания [4, 286].

Качественное отличие настоящего момента заключается в возможности массового изменения сознания людей. Фактически создается новый культ – новый символ духовной власти. Он качественно отличается от всего, что в прошлом формировало поколения людей: Христианство, Ислам, коммунистическое учение. Личность освобождается от общественных ограничений и общественного долга. Их место занимают потребности и

желания. Более того, людские пороки становятся нормой [4, 298]. Целенаправленно и методично воспитывается психология вещизма, потребительства, накопительства. На западе появляются концепции «общества потребления», «общества всеобщего благоденствия» и т.п. Информационное общество только детерминирует эти концепции.

Таким образом, представленный выше научный анализ исследуемой нами проблемы позволяет нам сделать ряд выводов. Во-первых, глобальная информатизация и компьютеризация – это реальные явления современного мира, преобразующие весь облик жизни цивилизации. Во-вторых, изменяющийся мир несет человечеству новые проблемы и риски для его существования. В-третьих, по мере развития глобальной информатизации, компьютеризации, изменения сознания, быта и образа жизни людей будет постоянно актуализироваться и данная проблематика.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беляков А. Болезнь, переплюнувшая СПИД / А. Беляков // Аргументы и факты. – 1999. – № 40. – С. 18.

2. Даллес А. Размышления о реализации американской военной доктрины против СССР / Даллес А. // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://lurkmore.ru

3. Едемський М. Тотальный киберконтроль / М. Едемський // Клиент всегда прав. – 1999. – № 42. – 11 с.

4. Лисичкин В. А. Глобальная империя зла. Великое противостояние / В.А.Лисичкин, Л. А. Шелепин. – М. : Форум, 2001. – 645 с.

5. Лисичкин В. А. Закат цивилизации или движение к ноосфере. Экология с разных стран / В. А. Лисичкин, Л. А. Шелепин, Б. В. Боев – М. : ИЦ Гарант, 1998. – 420 с.

6. Эпидемиологические аспекты экологии бактерий / [В. Ю. Литвин, А. Л. Гинцбург, В. И. Пушкарева, Ю. М. Романова, Б. В. Боев]. – М.: Фармус-Принт, 1998. – 256 с.

7. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М. : Прогресс, 1985. – 160 с.

8. Стратегия прорыва. Беседа с академиком Геннадием Осиповым // Завтра. – 2000. – № 37. – С. 5.

РЕЗЮМЕ

А.С. Десятков. Глобальна комп'ютеризація та новітнє світобачення: проблеми ризику.

В статті розглядається складність сучасної комп'ютеризації, багатоманітність її наслідків в усіх галузях життя різних країн світу та появу в зв'язку з цим нового світобачення. Аналізуються методологічні підходи дослідження цих явищ та можливі ризики глобального та локального рівнів.

SUMMARY

A.S. Desyatkov. Global computerization and worldview change: problems of risk.

Complication of modern computerization and variety of its consequences is all spheres of life in developed is under consideration in this article and new worldview with that. Due to this fact methodological approaches of research in these phenomena and possible risks at global and local levels are considered in the given article.

В.Є. Карпенко
Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С. Макаренка

НООСФЕРНА ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

Автор здійснює філософсько-теоретичний аналіз ноосферної екологічної культури Homo sapiens у контексті пошуку шляхів подолання сучасної екологічної кризи.

Ключові слова: культура, екологічна культура, ноосфера, гуманістично-ноосферна концепція.

Вже декілька десятиліть науковою спільнотою продовжується активне дослідження такого важливого для людства проблемного напряму як екологічна криза та можливі шляхи її подолання. Зокрема останнім часом з'явилась ціла низка цікавих у науковому плані праць [див. напр.: 16; 15; 14]. Однак, на думку автора, в них, як і у працях їхніх попередників [2; 13], ще недостатньо розкрито такий важливий спосіб подолання екологічної кризи як формування ноосферної екологічної культури людини.

Метою статті є філософсько-теоретичний аналіз ноосферної екологічної культури Homo sapiens у контексті пошуку шляхів подолання сучасної кризи.

Одним з базових понять нашого дослідження є «екологія», яку розуміємо як науку, що досліджує закономірності взаємодії живих організмів із навколишнім середовищем [3, 1252]. На зламі століть її основними розділами постали: факторіальна екологія, популяційна екологія та біогеоценологія. В межах першого зі згаданих розділів досліджується прямий чи то опосередкований вплив різного роду факторів на живі організми та відношення між ними. Розповсюджена класифікація включає абіотичні (умови неорганічної природи, як то атмосферний тиск, сонячна радіація, світло, ґрунт тощо), біотичні (безпосередній чи то опосередкований вплив одних живих організмів на інші, як то паразитизм, конкуренція, нейтралізм тощо) та антропогенні чинники. Популяційна екологія досліджує закони динаміки кількісного складу, становлення та саморегуляції популяцій (елементарних форм існування виду). Біогеоценологія досліджує екологічні системи у цілісності їх видового складу та території (біогеоценози).

В умовах продовження масштабного трансформування навколишнього середовища людиною, всі названі розділи екології більшою чи меншою мірою вийшли на проблему взаємозв'язку людства та решти планетарної живої і неживої природи, перспектив майбутнього Homo sapiens. Отже закономірною стала поява соціальної екології. Соціальна екологія досліджує співвідношення між людськими спільнотами та навколишнім географічно-просторовим, соціальним і культурним середовищем, вплив виробничої діяльності на властивості навколишнього середовища і вплив антропогенних ландшафтів та інших екологічних чинників на фізичне і психічне здоров'я людини, генофонд людських популяцій тощо. Соціальна екологія розглядає біосферу планети Земля як екологічну нішу Homo sapiens [12, 423].

Сучасне екологічне мислення знаходить своє вираження у різних варіантах переорієнтації впливу людини на навколишнє середовище. Один з таких варіантів

лежить в основі гуманістично-ноосферної концепції [див. напр.: 5, 152-156]. Чи не найважливішою з її засад є шляхи гармонізації відносин «людство – біосфера». В узагальненому вигляді можна виділити такі напрями. По-перше, йдеться про охорону ще існуючої природної компоненти навколишнього середовища шляхом обмеження і скорочення руйнівного впливу цивілізації на біосферу. По-друге, вкрай важливо здійснювати інтенсифікацію й регуляцію низки природних процесів, таких як природна рекультивація земель, розпад отруйних хімічних сполук тощо. По-третє, йдеться про безпосереднє внесення людиною змін у процеси, що відбуваються у навколишньому середовищі. Саму ж ноосферу можна визначити як інтегровану сферу відповідальності людини за коеволюцію соціуму і середовища його існування.

Гуманістично-ноосферна концепція передбачає, що наука здатна надати соціумові засоби, достатні для подолання сучасної кризи. Мегапроблема людства полягає в тому, щоб розробити стратегію застосування потенціалу науки в розв'язанні глобальних проблем. При цьому різко зростає роль ціннісного фактору в розв'язанні глобальних проблем. Актуальною залишається розробка норм взаємин у системі «людина – природа», котрі мають стати одним з основних елементів ноосферної свідомості, що формується.

Як основні історичні передумови формування гуманістично-ноосферної концепції можна виділити такі: перехід соціуму від традиційного суспільства до техногенного; науково-технічний прогрес і зростаючий вплив людини на природу; феномен глобальних проблем: а) інтерсоціальних, б) у системі «соціум – природа», в) у системі «людина – соціум». Теоретико-методологічними основами формування гуманістично-ноосферної концепції послужили: а) осмислення проблеми ролі людини як фактора планетарної і космічної еволюції; б) розробка концепції біосфери; в) ідея про людство як геологічну силу і розуміння необхідності взяття людиною на себе відповідальності за подальшу долю біосфери Землі; г) усвідомлення однобічності суто технічного розвитку, негативних наслідків останнього; д) розуміння єдності і взаємопов'язаності природи і людини і, як логічний наслідок, розробка принципу коеволюції; е) трактування ноосфери (в контексті глобальних проблем, майбутнього людства) як центрального міждисциплінарного поняття. Цю концепцію визначимо як систему філософських поглядів про сутність і закономірності формування інтегрованої сфери відповідальності людини за коеволюцію соціуму і середовища його існування з урахуванням загальнолюдських гуманістичних цінностей.

Однак гуманістично-ноосферна концепція не є позбавленою альтернатив. Філософське вчення про неможливість ноосферогенезу і неадекватність гуманістично-ноосферних ідей сучасним реаліям концептуально походить від А. Швейцера [див.: 17]. Безсумнівно, ці принципи, що творчо розвиваються в межах філософії біоцентризму, заслуговують на пильну увагу. З одного боку, зневажливе ставлення людини до решти біоти багато в чому послужило причиною сучасного кризового стану глобальної соціоприродної системи. Однак з іншого боку, абсолютизація цих принципів здатна завдати прямої шкоди людству, поставити інтереси якого-небудь біологічного виду фактично

вище інтересів самого виду Homo sapiens, адже для підтримки пристойного існування сучасному людству так чи так потрібно втручатися в природні процеси, між іншим споживати ресурси біоти.

Іншою альтернативою гуманістично-ноосферної концепції є технократизм і технологізм. Для цього філософського напряму характерна абсолютизація ролі техніки і технології в житті суспільства, недооцінка природної регуляції й еволюції як важливого аспекту розвитку системи «соціум – середовище». Проте в межах цього світогляду і методології розробляються ідеї, що мають ноосферний потенціал [див. напр.: 20]. Дійсно, варто погодитись, що наукові і технологічні революції можуть зіграти важливу конструктивну роль.

Отже, гуманістично-ноосферна концепція постає як найбільш логічно обґрунтована альтернатива. Її роль як методології розв'язання глобальних проблем сучасності полягатиме у практичній реалізації таких основних шляхів формування ноосфери [5, 156]: а) розробка нових духовних цінностей; б) діяльність людини на основі наукового розуміння природних і соціальних процесів і гармонійного поєднання з їх законами; в) здійснення принципу ненасилля як у внутрішній, так і в зовнішній політиці; г) інтеграція культури Сходу і Заходу, Півночі й Півдня із збереженням унікальності кожного етносу; д) розгортання інформаційно-комп'ютерної революції.

На основі гуманістично-ноосферного розуміння мети і завдань соціальної екології, в її межах виокремились екологія культури (пошук шляхів збереження та відновлення різних елементів культурного середовища) та екологія науки (аналіз географічного розташування науково-дослідних установ, фінансування різних наукових закладів та напрямів досліджень тощо). Розвиток цих та інших напрямів соціальної екології сприяв обґрунтуванню таких етичних цінностей як необхідність збереження екосистем, турботливого ставлення до живого, коеволюції природи та суспільства тощо. З позицій екологічної моралі традиційне поняття «підкорення природи» є некоректним. На зміну йому приходить поняття «взаємодія з природою», де хоча протиставлення людини й природи не долається повністю, проте істотно пом'якшується [6, 61]. В той же час, у зв'язку із подальшим поглибленням екологічної кризи, постало питання формування ноосферної екологічної культури в планетарних масштабах.

У сучасній науці екологічну культуру визначають як «сукупність норм, поглядів і настанов, які характеризують ставлення суспільства, його соціальних груп і особистості до природи» [19]. Ноосферна екологічна культура виходить із таких світоглядно-методологічних настанов, що лежать в основі гуманістично-ноосферної концепції:

а) інтегральна єдність людства (бо тільки на основі спільних зусиль усіх держав планети є можливим подолання екологічної кризи);

б) розум як визначальний фактор еволюції суспільства (але наслідки діяльності розуму можуть бути як конструктивними, так і деструктивними);

в) соціум як найбільша геологічна сила (і справді, антропогенні перетворення гео-, біо-, атмо- та гідросфери на зламі століть слугують емпіричним обґрунтуванням цього твердження);

г) необхідність дотримання діалектики інтересів усіх і кожного в процесі ноосферогенезу (оскільки людина, її благо у широкому сенсі і є вихідним пунктом і кінцевою метою подолання екологічної кризи);

д) еволюція речовини взагалі спрямована на самоорганізацію ноосфери як останнього з ряду етапів еволюції біосфери (однак досягнення ноосферного етапу розвитку не є однозначно гарантованим);

е) коеволюція суспільства і природи як умова становлення ноосфери (можна порівняти цю позицію із дослідженими вище крайнощами біоцентризму та технократизму і технологізму);

є) необхідність узяття розумом коеволюційних процесів під свій контроль (оскільки поза розумним корегуванням взаємодія суспільства і природи призводить, як показують факти, до катастрофічних наслідків як для людини, так і для біосфери).

Важливим аспектом розробки нових духовних цінностей в контексті активного становлення екологічної культури постає подальша рефлексія науково-технічних відкриттів та їх імплементації у суспільну практику. Як стверджує Д. Нейсбіт, «ми рухаємось у бік дуалізму «технічний прогрес ... – душевний комфорт ...», коли кожна нова технологія супроводжується компенсаторною гуманітарною реакцією» [11, 8]. Особливо важливими тут постають нанонаука, нанотехнології та штучний інтелект, адже наслідки подальшого науково-технологічного прогресу у цих сферах будуть екзистенційно важливими для людства. Нові відкриття породять нові етичні проблеми, які потрібно буде розв’язувати, керуючись гуманістично-ноосферною концепцією.

Становлення філософії техніки є неодмінною умовою формування ноосферної екологічної культури. Філософія техніки – це галузь філософії, предметом якої виступає феномен техніки, його виникнення, становлення, перспективи, соціокультурні аспекти його існування. Перші спроби ґрунтовного філософського осмислення феномена техніки було здійснено ще О. Шпенглером [18, 667–669]. У другій половині минулого століття філософія техніки стала самостійною галуззю філософського знання, що безпосередньо пов’язано зі зростанням ролі та місця техніки, технічних систем у життєдіяльності техногенної цивілізації.

Філософія техніки прагне до комплексного, міждисциплінарного осмислення техніки, яка сприймається як відкрита багатомірна система, що динамічно змінюється. Технічне середовище, що є антропогенним за своєю природою, одночасно саме впливає на розвиток людської цивілізації і що далі то все більш активно, глобально та неоднозначно. Такий діалектичний взаємозв’язок знайшов своє відображення в межах найрізноманітніших напрямів філософської рефлексії, серед яких особливу роль відіграє гіпотеза техно-гуманітарного балансу [див. напр.: 10, 6].

Узагальнено проблемне поле філософії техніки можна окреслити такими питаннями:

- яка доля очікує на науку та культуру загалом в умовах інформаційно-технологічної революції;

- розробка моральних настанов, виникнення нових галузей етичного знання, що можуть сприяти збереженню цивілізації в умовах техногенного розвитку;
- проблема людини, духовної свободи особи в новому технологізованому та інформатизованому суспільстві;
- гуманізація технологічного зростання, пошук ефективних стратегій подолання глобальних деструктивних наслідків науково-технічного поступу.

Філософія техніки акцентує увагу на такій особливості техніки, як логіка експансіонізму, що властива техніці і знаходить особливе відображення в соціокультурних аспектах її існування. Головну небезпеку технократизму і технологізму філософія техніки вбачає не в самій техніці, не в технологофікації різноманітних сфер людської життєдіяльності, а в неадекватній інтерпретації суті техніки. Звідси випливають пошуки стратегій: позатехніцистського розуміння й обґрунтування феномена техніки; визначення її статусу й істинних перспектив в історії людської культури; спростування концепцій технологічного детермінізму, технократизму, що були породжені попередньою епохою; подолання різноманітних моделей фетишистського ставлення до техніки і тенденції екстенсивної експлуатації природи, що його супроводжує [8, 682]. Вищезазначене коло проблем та стратегій їх розв'язання становить важливу складову гуманістично-ноосферної концепції.

Конкретизацією надбань філософії техніки є впровадження системного аналізу та оцінки техніки. Як стверджує В.Г. Горохов, ми перебуваємо на тій стадії науково-технічного розвитку, коли негативні наслідки можливо і потрібно передбачати та мінімізувати вже на ранніх стадіях розробки нової техніки й технології. Саме системний аналіз наслідків науково-технічного розвитку та оцінка техніки і мають служити цьому завданню. Мислитель зазначає, що техніка не може більше розглядатися як ціннісно нейтральна. Слід звертати увагу не тільки на критерії технічної функціональності, а й надати належної ваги серед інших критеріям економічності, поліпшення життєвого рівня, безпеки, здоров'я людей, якості навколишнього природного та соціального середовища тощо. «Оцінка техніки, як і системний аналіз, являє собою планомірне, систематично організоване дослідження стану техніки та можливостей її розвитку, визначення безпосередніх та опосередкованих технічних, господарських, охорони здоров'я, екологічних, соціальних та інших наслідків упровадження нової техніки й технології та можливих альтернатив цього розвитку, що має стати основою для прийняття обґрунтованих рішень ... для їх реалізації відповідними соціальними інститутами» [4, 52].

Поруч з необхідністю подальшої конкретизації таких основ екологічної культури як ідеї коеволюції [див.: 9], Нового гуманізму [див.: 13] тощо, існує також нагальна потреба в розробці аргументів та методів популяризації останніх, котрі призведуть до всезагального прийняття гуманістично-ноосферних цінностей і принципів. Відсутність загальноприйнятої системи основоположних духовних цінностей, котрі відповідають викликам часу, призводить до того, що сучасні лідери найчастіше підмінюють довгострокову стабільність досягненням короткострокових переваг. Нерідко вони не вбачають

сенсу в реалізації довгострокових цілей (за час терміну свого перебування на виборній посаді), оскільки наступник може повернути назад обрану стратегію, яка мала забезпечувати виконання віддалених завдань [7]. Як зазначає Д. Бьолер, «суспільна ситуація у світі початку третього тисячоліття явно відзначається тим, що ratio високотехнологічного індустріального суспільства, орієнтоване на короткотермінові результати ... і до того ж підсилюване доволі спекулятивною грошовою економікою, – унебезпечує, навіть руйнує нетривку сукупність ... екологічних, соціальних та культурних умов життя, які водночас є умовами відповідальності за майбутні покоління» [1, 118].

Виховання й освіта мають відігравати важливу роль у формуванні сучасного гуманістично-ноосферного світорозуміння, ноосферної екологічної культури. Зокрема слід наголосити на екологічному вихованні й освіті як неодмінній фундаментальній основі всієї системи освіти. В той же час їх рівень на сьогодні явно недостатній: «...випускник навчального закладу виносить лише фрагментальні знання про природу й не підготований до розуміння складності й гармонії світу» [6, 4]. Екологічні виховання й освіта повинні здійснюватися в різних формах (лекції, практичні заняття, рольові ігри, природоохоронні заходи) і безупинно (родина – дитсадок – школа – вищий навчальний заклад або заклад спеціальної середньої освіти – трудовий колектив). Саме принцип коеволюції й ідеї Нового гуманізму і мають скласти змістовне ядро екологічного виховання й освіти.

Таким чином подальше зростання ролі екологічної культури в житті суспільства, його соціальних груп, окремих особистостей постає як важливий спосіб подолання екологічної кризи, виходу людства на ноосферний етап розвитку. Проблеми філософсько-методологічної деталізації окремих аспектів формування ноосферної екологічної культури, інтеграції на її основі досягнень футуристичних концепцій технократизму і біоцентризму – можуть стати предметом окремих досліджень. Між іншим як окремий напрям можна виділити подальшу філософську рефлексію науково-технічних відкриттів та їх імплементації в суспільну практику в контексті ноосферогенезу та пошуку шляхів подолання екологічної кризи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бьолер Д. Ідея та обов'язковість відповідальності за майбутнє / Д. Бьолер // Філософська думка. – 2007. – № 1. – С. 117–134.

2. Вернадский В. И. Начало и вечность жизни / Владимир Иванович Вернадский. – М. : Сов. Россия, 1989. – 704 с.

3. Водопьянов П. А. Экология / П.А. Водопьянов // Всемирная энциклопедия: Философия – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 1251–1252.

4. Горохов В. Г. Философия техники как теория технической деятельности и проблемы социальной оценки техники / В. Г. Горохов // Философские науки. – 2006. – № 4. – С. 35–53.

5. Карпенко В. Є. Методологічна роль гуманістично-ноосферної концепції у розв'язанні глобальних проблем сучасності: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.09 / В. Є. Карпенко. – Суми, 2008. – 172 с.

6. Концептуальні виміри екологічної свідомості: Монографія / [Кисельов М. М., Деркач В. Л., Толстоухов А. В. та ін.]. – К.: Парапан, 2003. – 312 с.

7. Ласло Э. Век бифуркации: постижение изменяющегося мира / Эрвин Ласло // Путь. – 1995. – № 1. – С. 3–129.

8. Лук'янець В. С. Філософія техніки / Валентин Сергійович Лук'янець // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.

9. Моисеев Н. Н. Еще раз о проблеме коэволюции / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С. 26–32.

10. Назаретян А. П. Смыслообразование как глобальная проблема современности: синергетический взгляд / Акоп Погосович Назаретян // Вопросы философии. – 2009. – № 5. – С. 3–19.

11. Нейсбит Д. Мегатренды / Джон Нейсбит; пер. с англ. М.Б. Левина. – М.: АСТ: Ермак, 2003. – 380, [4] с. – (Philosophy).

12. Огурцов А. П. Экология социальная / А. П. Огурцов, Б. Г. Юдин // Новая философская энциклопедия. – М., 2001. – Т. 4. – С. 423–424.

13. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи; пер. с англ. О.В. Захаровой. – М. : Прогресс, 1985. – 312 с.

14. Пустовит С. В. Биоэтика как особый тип пострационального кентаврового знания / Светлана Витальевна Пустовит // Філософські науки. – Суми : СумДПУ, 2009. – С. 157–164.

15. Пустовойт В. І. Вчення про ноосферу як започаткування методологічних засад становлення планетарної цивілізації / В. І. Пустовойт // Філософські науки. – Суми : СумДПУ, 2009. – С. 152–157.

16. Проблема футуризации образования для устойчивого развития // В. А. Цикин, Е. А. Наумкина Философия образования: постнеклассический подход. – Сумы: СумГПУ им. А.С. Макаренко, 2009. – 232 с.

17. Швейцер А. Благоговение перед жизнью как основа этики миро- и жизнеутверждения / Альберт Швейцер // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс, 1990. – С. 328–350.

18. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / Освальд Шпенглер; [пер. с нем. С. Э. Борич]. – Мн.: Попурри, 1999. – 720 с.

19. Экологическая культура // Глоссарий.ru, 2009. – Режим доступу: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?Rdqurujo,lxqg9!qzr;yzwg.

20. Drexler E.K. Engines of Creation: The Coming Era of Nanotechnology / Eric Kim Drexler. – New York: Anchor Books Doubleday, 1986. – 298 p.

РЕЗЮМЕ

В.Е. Карпенко. Ноосферная экологическая культура.

Автор осуществляет философско-теоретический анализ ноосферной экологической культуры Homo sapiens в контексте поиска путей преодоления современного экологического кризиса.

SUMMARY

V.Ye. Karpenko. Noospheric Ecological Culture.

The author carries out a philosophic-theoretical analysis of the noospheric ecological culture of Homo sapiens in the context of modern ecological crisis overcoming methods search.

О.Г. Глухова
Донецкий национальный медицинский
университет им. М. Горького

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ПОНЯТИЯ

В статье исследуются потенциальные рамки понятия virtus, его внутренняя динамика и высокий уровень приспособляемости к разным социокультурным состояниям и ступеням эволюции человечества, его практическое использование в разных сферах жизни человека.

Ключевые слова: виртуальная реальность, эволюция человечества, человек, виртуалистика.

Одним из ярких феноменов современного глобального общественного и научно-технического развития является информационно-компьютерная революция, представившая человечеству пространство виртуальной реальности. Данный феномен стал быстро входить во все сферы жизнедеятельности человека, включая и его сознание. Виртуальная реальность быстро переместилась в центр исследований разными науками и продемонстрировала свои огромные возможности в смысле дальнейшего прогресса человечества. Этот факт усиливает и детерминирует актуальность философского анализа феномена виртуальной реальности. *Цель нашего исследования* – выяснить смысл понятия «виртуальная реальность», его природу, системный потенциал, его технологическое применение в социальной жизни людей.

Слово virtus в современном обиходе появилось сравнительно недавно, на волне достижений информационно-компьютерной революции, глобальной информатизации и компьютеризации и с появлением системы Интернет и ее возможностей. Однако прежде чем анализировать слово virtus как языковую инновацию, мы считаем необходимым остановиться на методологическом аспекте слов в любом языке. Изучая исследования лингвистов, мы обратили внимание на то, как оценивают эти специалисты место и функциональное назначение слова в человеческом языке. Так, мы познакомились с интересной работой военного переводчика, исследователя-лингвиста Н.Н. Вашкевича, владеющего многими языками народов мира – от европейских до восточных и латиноамериканских под названием «Системные языки мозга». Изучая вопрос о функциональной роли слова в любом языке, Н.Н. Вашкевич пришел к заключению, что «язык не только и не столько средство общения, сколько кибернетическое устройство, управляющее Бытием, в том числе и человеком. Люди, общаясь друг с другом, за счет интеллектуальной речевой активности снабжают ноополе, являющееся аналогом Интернета, морфологическими языковыми структурами, которые управляет жизнью на Земле» [2, 2]. По Н.Н. Вашкевичу «Язык ... – это кибернетическая машина, с помощью которой управляется не только человеческое общество, не только отдельные этносы, и даже индивиды, но и вся жизнь, включая физиологию человека, животный мир и даже растительность» [2, 3]. Более того, исследуя значение слова в языке Н.Н. Вашкевич отмечает, что «Слово есть имя Файла со всеми вытекающими последствиями. Это значит, что за словом стоит программа, которая реализуется, если слово попадает на свою командную строку в

подсознании» [2, 6]. Для Н.Н. Вашкевича «Человек – это смысловое поле, сопряженное с механизмом целеполагания» (2,6), а «речевая активность людей снабжает смысловое поле морфологией и лексикой-кирпичами, из которых складывается морфология космического Интернета, кибернетического устройства, управляющего миром, в том числе и людьми. Это кибернетическое устройство и есть Язык, Слово, которое было вначале…» [2, 167]. То есть, в своем исследовании Н.Н. Вашкевич по существу приходит к выводу о том, что язык – это «кибернетическое устройство», «кибернетическая машина», что любое слово в нем «есть имя файла» и что сам человек – это «смысловое поле космического Интернета». Другими словами слово – это кибернетическая система с механизмами самоорганизации, саморегуляции и самовоспроизводства. Современные исследования отечественных и зарубежных психологов, работы и методики которых нам довелось изучить, подтверждают выводы лингвиста Н.Н. Вашкевича. Именно в этом смысле нас и заинтересовало слово virtus.

Наша работа в этом направлении показала нам, что в процессе своего многовекового развития, в условиях высочайшего уровня информационно-компьютерной революции, слово virtus дало жизнь феномену виртуальной реальности – этому мощному системному явлению глобального порядка. Это прежде всего.

Родившись в языковой среде античного мира, слово virtus прошло поэтапно свою многовековую историю, наполняясь новыми свойствами и значениями в соответствии с исторической эпохой и временем своего использования. В дальнейшем, превратившись в понятие «виртуальная реальность», это слово стало «исходной клеточкой» самых разных сфер человеческой жизнедеятельности – социальной, экономической, научной, технологической, психологической, медицинской, правовой и т.д. В связи с этим в кибернетике появились такие понятия как «виртуальная машина», «виртуальная память», «виртуальный процессор». В физике – «виртуальные частицы», «виртуальная температура», «виртуальные перемещения». В психологии – «виртуальные состояния», «виртуальные переживания», «виртуальный потенциал мозга», «психологическая виртуальная реальность». В средневековой логике утверждалось, что «понятие всегда виртуально». В экономике – «виртуальная корпорация» «виртуальные иностранцы», «виртуальный магазин», «виртуальный маркетинг», «виртуальное проектирование», «виртуальное производство», «виртуальные банки», «виртуальная торговля». В эргономике – «виртуальная кабина самолета», «виртуальный шлем». В медицине – «виртуальный тип практики». В социологии – «виртуальный образ мира», «виртуальная деятельность». В Москве в Институте Человека РАН в 1991 году была открыта лаборатория виртуалистики.

В Краткой философской энциклопедии 1994 года издания появилась статья «Гипотеза виртуальности». В Большой Советской Энциклопедии 1971 года издания рассматриваются статьи – «Виртуальные частицы», «Виртуальная температура», «Виртуальные состояния», «Виртуальные переходы». Виртуалистская тематика присутствует в Словаре по кибернетике, в Советском энциклопедическом словаре, в Толковом словаре по вычислительной технике и

программированию, в Энциклопедии духовной науки, В Библейской энциклопедии, в Мифологическом словаре и целом ряде других изданий [6, 52].

Слово virtus дало жизнь виртуалистике – новому онтологическому подходу, который может быть использован в любой научной дисциплине. В результате нового подхода возможно решение проблем в психологии, антропологии, логике, истории, физиологии, медицине. На подходе решения проблем генетики, химии, геологии и других наук. Кроме того, виртуалистика на сегодняшний день – это новая парадигма, основанная на признании полионтичности различных реальностей.

Само слово virtus изначально имело несколько значений и в процессе своей эволюции его объем и содержание дополнялись, видоизменялись, определяя разную смысловую нагрузку попадая в разные языковые среды. Так, в латинском языке и в группе романо-германских языков (английский, французский и др.) слово virtus понималось как «возможный», «который может или должен проявиться». В современном украинском языке виртуальный звучит как «можливий» или «здатний», «такий, що може» [6, 53].

В ряде других языковых сред слово virtus имело другое значение. Например, в древнегреческом языке – это была сила, доблесть, храбрость, мужество, мудрость, добродетель, воинская честь. В позднелатинском языке добавилось новое понимание слова virtus – сильный, способный. Такое же значение это слово имело в римскую эпоху – мужество, смелость, храбрость и т.д. По Цицерону virtus представлял собой «культивированный ум». В старославянский язык это слово перекочевало в виде «верти» и обозначало событие, творимое и порождаемое сейчас, в данный момент времени чьей-то активностью. В буддизме слова с корнем vrt обозначали мгновенную беспрепятственную актуализацию психического акта (в психике йогина) [1, 84].

Исследуя развитие слова virtus в человеческой эволюции, мы обнаружили определенный системный его потенциал. Из обычного слова, определяемого как «возможный, потенциальный», это понятие в условиях информационно-компьютерной революции раскрыло потенциал информационной цивилизации и подвело к пониманию научно-технического и природного феномена «виртуальная реальность».

Интересным исследованием в этом направлении является работа психолога Р. Гарифуллина «Иллюзионизм личности как новая философско-психологическая концепция». Занимаясь патопсихологическими проблемами иллюзий личности, Р. Гарифуллин приходит к выводу, что иллюзорное состояние психики есть ни что иное как виртуальная реальность, имеющая свои законы развития. «То, что этот мир реален, – пишет Р. Гарифуллин, – нами было показано... Этот мир имеет свои законы, часто противоречащие законам реального (традиционного) мира. Научная новизна, – утверждает он, –заключается в том, что впервые этот МИР стали изучать как МИР, а не как иллюзию, хотя очевидно, что мир виртуальных реальностей является иллюзорным миром. Человек как бы впервые оторвался от реального мира и полностью без идеологий, которые есть в нем, стал изучать МИР ИЛЛЮЗИЙ» [4, 257].

Работая в области психопатологий и измененных состояний сознания, Р. Гарифуллин особо указывает на то, что отсутствие в науке достаточного понимания феномена виртуальной реальности создавало, прежде всего, методологические затруднения в работе с пациентами по тем или иным причинам попавших в состояние иллюзорного мира. В связи с этим Р. Гарифуллин пишет, что в современной психиатрии и клинической психологии до сих пор «считалось, что есть только реальный мир (это действительно так), а иллюзии изучать как отдельный мир со своими законами не нужно. (Это же иллюзии!!!). В конце концов это привело к грубому материалистическому невежеству, и как следствие опустошения нашего сознания» и невозможности вовремя оказать медико-психологическую помощь пациенту [4, 257].

В связи со своим видением данной проблемы и клинической работой с пациентами, Р. Гарифуллин делает научный вывод: «Необходимо принять следующий постулат-допущение: Мир иллюзий существует как отдельная параллельная реальность, имеющая свои внутренние законы. Только зная эти законы как законы мира можно решить душевные проблемы людей» [4, 257].

Исследуя проблему самоидентичности личности в обществе в условиях развивающейся виртуальной реальности В.С. Гуржи пишет: «Глобальные трансформации в общественной жизни, связанные с созданием виртуального пространства Internet и его общедоступностью, в значительной степени влияют на основание человеческой жизнедеятельности наполнив их новым ценностно-смысловым содержанием. В первую очередь это влияние отражается на культурной идентичности» [5, 313].

Говоря о влиянии виртуальной коммуникации на адаптацию человека в обществе Гуржи В.С. продолжает дальше свое исследование: «Виртуальная коммуникация открывает принципиально новые возможности для общения, снимает целый ряд коммуникативных барьеров обусловленных социальным статусом, расой, полом, возрастом, религиозными взглядами, невербальной частью коммуникативных практик и т.д., что дает возможность строить свою идентичность исходя из своих ежедневных потребностей, использовать различные социальные роли, которые обусловлены только личным желанием субъекта, но для человека находящегося в ситуации обыденной социокультурной реальности это приводит к нестабильности и неопределенности идентичности, как индивидуальной, так и социальной» [5, 316].

Из вышесказанного следует, что феномен понятия virtus представляет собой сложную структуру, охватывающую самые различные сферы естественной и искусственной природы человека и в процессе своей эволюции оно разворачивалось в систему. И если всесторонне разработать концепцию и методологию исследования феномена виртуальной реальности, то открывается реальный путь работы с патопсихологическими пациентами в медицине и клинической психологии, с проблемами самоидентификации и самореализации в социуме и социальной психологии и т.п. Все это говорит о том, что понятие virtus в рамках современного развития науки выходит на высокий концептуально-методологический уровень, претендующий на глубокое философское осмысление и серьезный научный анализ.

Однако, обязательным методологическим требованием в исследовании этимологии любых понятий как систем, является выяснение трех групп вопросов: анализ общей характеристики системы, механизмы преобразования системы и рассмотрение системы как кибернетического феномена.

В связи с этим рассмотрим первую группу характеристик. Исходя из кибернетического определения системы как упорядоченной совокупности взаимосвязанных и взаимодействующих различных элементов мы можем указать на элементную базу данного явления. В процессе исследования мы выяснили, что отражая такие феномены человеческой психики как вера, воля, воображение, сила, храбрость, мужество, мышление, честность, доблесть, добродетель это понятие определило с самого начала свое место в системе человеческого сознания. Поэтому вполне закономерен и объясним выход различных ученых и разных наук на феномен виртуальной реальности в сознании человека. Из простого понятия virtus превратился в функциональную структуру в психике человека. Это первый блок «работы» этого понятия.

Вторым структурным блоком понятия virtus является его понимание в переводе как «действительный». Развитие глобальной компьютеризации, Интернет, информационной революции подтвердило этот «действительный» потенциал понятия техническим созданием виртуальной реальности.

Третий блок функционирования смысла данного понятия заключается в понимании virtus как «возможный». На наш взгляд, это самый интересный и многообещающий смысл понятия virtus. Современный уровень развития человечества открыл и подтвердил феномен существования виртуальной реальности в естественном и искусственно созданном человеком мире. То есть, структурными блоками системы виртуальной реальности являются: естественный мир человека, искусственно созданный человеком мир, возможный и далеко еще не исследованный потенциал понятия virtus как системы [1, 97].

Важнейшим признаком виртуальной реальности как системы является то, что выделенные нами ее структурные блоки в своей взаимосвязи образуют единое целое, порождая новое качество. То есть, речь идет о том, что эти три структурных блока с их внутренней элементной базой объединены между собой причинно-следственными связями. Это означает, что изменения в одном блоке подводят к изменениям в двух других блоках. Например, появление виртуальной реальности в компьютерном мире привело к открытию ее в сознании и психике человека. При этом в кибернетике утверждается, что степень связности всей совокупности элементов между собой является критерием выделения этой совокупности в систему [6, 59].

Доказательством системной сущности виртуальной реальности является ее иерархичность. Здесь, в соответствии с требованием кибернетики к определению системы, мы имеем определенный системный порядок, то есть наличие уровней системы. Так, в кибернетике системой первого уровня принято считать исходную совокупность элементов системы, не допускающую их дальнейшего расчленения без потери основного качества всей системы с учетом избранной исследователем точки зрения. В нашем примере исходными

элементами системы «виртуальная реальность» являются слова «возможный», «действительный», «доблесть» и т.п. Их невозможно ни заменить на иной смысл, ни выбросить не нанеся урона самой модели виртуальной реальности. Можно сказать, что эта «элементная база» работает на гомеостаз всей системы виртуальной реальности [3, 309].

В кибернетике система второго уровня объединяет две и более первичные системы. В нашем случае это требование кибернетики также выполняется: обе системы – естественный и искусственный мир человека взаимообусловливают друг друга и составляют «общий каркас» модели существования мира в двух реальностях. Более глубокий анализ виртуальной реальности как системного явления требует классификации внутренних его подсистем. Для этого необходимо выяснить вопросы обусловленности действия системы и степень ее сложности. Что касается обусловленности действия системы, то оно бывает либо детерминированным, либо случайным. В этом случае, – пишет В.Н. Александровская, – виртуальная реальность – это детерминированная система, так как и в естественной, и в искусственной (компьютерной) среде она обусловлена и ограничена либо состоянием психики данного человека, либо компьютерной программой. По наличию внутренней структуры виртуальную реальность можно считать сложной системой [1, 172].

Виртуальная реальность как система взаимодействует с внешней средой, имея при этом вход и выход. Например, в вышеприведенной работе Р. Гарифуллин говоря об ошибках в медицинской практике, когда психотерапевты не имея ни малейшего представления о понятиях входа и выхода в виртуальную реальность, «примитивным образом пытались перетянуть больного в трезвость, не исследуя и не понимая мир пьянства и его законы». «Психотерапевт, – пишет дальше Р. Гарифуллин, – может помочь больному алкоголизмом, только когда будет знать хорошо законы алкогольных иллюзий – мир иллюзий пьющего человека» [4, 257].

Развитие слова virtus во времени и пространстве в самых различных языковых средах и адаптацию его смысловых значений к самым разным социокультурным уровням человеческих цивилизаций, превращение этого слова в систему «виртуальная реальность» свидетельствует о его огромном потенциале к внутренней трансформации и внешней динамике.

Пространственное состояние системы «виртуальная реальность» достаточно объемное, характеризуется совокупностью некоторых переменных (возможность, действительность, вера, воображение, доблесть, совесть и т.п.) которые являются координатными точками в гиперпространстве – в Интернете, в глобальной среде обитания человека.

Как мы видели выше система «виртуальная реальность» – это динамическая система, имеющая множество возможных состояний. Говоря о состоянии данной системы, мы имеем в виду точно определенное ее условие или свойство, которое может быть опознано или повторено. Последовательность состояний виртуальной реальности определяет траекторию или линию поведения системы. Как и в любой динамической системе переход от одного состояния к другому происходит в виртуальной реальности

постепенно и непрерывно. Например, можно рассматривать virtus на уровне доблести, чести, воображения, а можно рассматривать и как механизмы в психическом пространстве человека [4, 258].

Компьютерная виртуальная реальность доказывает, что если система находится в движении, то значения ее координат изменяются во времени. При этом изображающая точка изменяет свое положение в пространстве состояний, воспроизводя некоторую траекторию. Последовательность состояний принимаемых системой во времени определяет траекторию ее изменений или линию поведения. Это также подтверждается исследованиями проведенными в области психологической виртуальной реальности [1, 106].

Особенностью системы виртуальной реальности является ее определенная целостность, выражающаяся в том, что все ее подсистемы служат одной обшей цели – самосохранению, самовоспроизводству, саморегуляции – гомеостазу психики.

Таким образом, знакомство со специальной философской, медико-психологической, социологической литературой и концептуальный анализ понятия «virtus» позволяют нам сделать ряд *выводов*.

Во-первых, проанализировав место и значение слова virtus в разных группах языков мы определили мощный системный потенциал этого понятия, приведший к пониманию феномена «виртуальная реальность».

Во-вторых, в процессе исследования нами была обнаружена системная сущность феномена виртуальной реальности, что позволяет в дальнейшем концептуально- методологическое развитие и применение этого феномена в жизни человека в вопросах его социальной самореализации, самоидентификации, излечении многих патопсихологических состояний.

В-третьих, мы считаем, что открытие различными науками виртуальной реальности явление естественно – закономерное, а не случайное, детерминированное наличием потенциальных виртуальных невидимых свойств и уровней развития самой природы и всего живого, показанного и воспроизведенного компьютерными технологиями.

В-четвертых, понятие «virtus» оказалось имманентно присушим виртуальному уровню развития живого и технического мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александровская В. Н. Виртус и сознание: проблема соотношения / В. Н. Александровская. – Донецк. : ДонНМУ, 2009. – 212 с.

2. Вашкевич Н. Н. Системные языки мезга / Н. Н. Вашкевич. – М.: Инфопресс, 1998. – 362 с.

3. Волошинська Л. В., Смеричевский Э. Ф. Историко-философский анализ понятия «виртуальность» // ІІІ міжнародна науково-практична конференція молодих вчених, аспірантів, студентів «Сучасна інформаційна Україна: інформатика, економіка, філософія», Том ІІ. – Донецьк, 14–15 травня 2009. – Донецк, 2009. – 453 с.

4. Гарифуллин Р. Иллюзионизм личности как новая философско- психологическая концепція / Р. Гарифуллин. – Казань : Медицинская книга, 1997. – 372с.

5. Гуржи В. С. Влияние виртуальной коммуникации на индивидуальную и социальную идентичность // ІІІ міжнародна науково-практична конференція молодих вчених, аспірантів, студентів «Сучасна інформаційна Україна: інформатика, економіка, філософія»,

Том II. –Донецьк, 14–15 травня 2009. – Донецк, 2009. – 453 с.

6. Смеричевский Э. Ф. Информационная цивилизация: виртуальный феномен прогресса / Э. Ф. Смеричевский. – Донецк: ДонНМУ, 2003. – 181 с.

РЕЗЮМЕ

О.Г. Глухова. Віртуальна реальність: концептуальний потенціал поняття.

В статті досліджуються потенційні рамки поняття virtus, його внутрішня динаміка та високий рівень пристосування до різних соціокультурних станів і ступенів еволюції людства, його практичне використання в різних сферах життя людини

SUMMARY

O.G. Glukhova. Virtual Reality: Conceptual Potential of Category.

This article reseches potential frameworks of category of virtus, its immanent dynamics and high level to adaptations to different socioculture conditions and steps of evolution of mankind, its practical use in the different spheres of the life of man.

В.Н. Александровская,
Э.Ф. Смеричевский
Донецкий национальный медицинский
университет им. М. Горького

СОВРЕМЕННОЕ ТЕХНИКО - ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПОНЯТИЯ «VIRTUS»

В данной статье исследуется новый феномен современной цивилизации – виртуальное пространство. Авторы изучают информационную ситуацию в мире, технико-технологические детерминанты развития виртуальной реальности, как информационно-компьютерной революции, систему Интернет и перспективы развития цивилизации в целом.

Ключевые слова: виртуальное пространство, информационно-компьютерная революция, мировая цивилизация.

Одним из значительных событий общественного прогресса XX века явилось образование информационной ситуации в мировом развитии. К созданию этой ситуации привели основные особенности и проблемы ушедшего в прошлое XX столетия. Речь идет о том, что с самого начала информационная ситуация этого века вырастала и формировалась из того факта, что старые инерционные модели прогресса уже перестали работать и не обеспечивали в должной мере развитие человечества. В поисках выхода из создавшегося положения внимание ученых было обращено на такой быстро развивающийся и завоевывающий внимание социальный ресурс, как информация. Ставка на информацию оказалась не только безошибочной и перспективной на века, но и многопотенциальной по своей сути. Этот социально-исторический факт актуализировал место и роль информационного феномена в социальном развитии и переместил его в центр внимания всех наук, без исключения. Имманентный потенциал информации оказался настолько мощным и естественным для развития не только общества, но, как показали в дальнейшем

научные исследования из самых разных областей знания, что ученые – представители всех наук – заговорили о появлении в философской и научной методологии познания новой парадигмы исследования – информационной. Ставка на информацию оказалась беспроигрышной, глубоко потенциальной и многообещающей в современном мировом общественном прогрессе.

Информационная парадигма прогресса дала мощный толчок развитию науки и техники в XX веке. В естествознании возникло направление инфогенной детерминации развития; точные науки стали работать в области искусственного интеллекта; философы заговорили о становлении информационной ноосферы; социологи фиксируют катастрофически увеличивающиеся объемы информации, грозящие взорвать психофизические возможности человека; на основе информационных технологий к концу XX столетия психологи и психиатры заговорили о феномене «виртуального пространства» в психике человека; физики, медики, нейрофизиологи активно исследуют информационно-дистанционные способности мозга человека. То есть, информационная ситуация в настоящее время представлена разными науками.

Цель нашего исследования – выяснение технико-технологических детерминант понятия «virtus» и его материального носителя – информационно-компьютерной революции, изучение социальной и научной идентификации информационного феномена и инфоцивилизационного вектора развития всего человечества.

В современной научной литературе информационно-компьютерная революция трактуется как одна из социотехнологических революций, которые пережило человечество. Каждая из таких революций заканчивалась соответствующим типом цивилизации. Так, первая социотехнологическая революция привела к появлению аграрной (А. Тофлер) или аграрно-ремесленной (А.И. Ракитов) цивилизации в основе которой лежали земледельческие и ремесленные технологии. Вторая социотехнологическая революция и в нашей, и в западной литературе названа индустриальной, обусловившей возникновение индустриальной и урбанистической цивилизации. Третьей, происходящей в настоящее время социотехнологической революцией, является информационно-компьютерная революция. Она реализуется как процесс массовой информатизации и компьютеризации всех сфер жизни общества – от бытовых до космической сфер. Эта революция при помощи информационно-компьютерных технологий ведет к образованию новой информационной цивилизации [1, 8].

В отличие от предшествовавших ей социотехнологических революций данная информационно-компьютерная революция обладает рядом особенностей генеративного свойства, проявляющих себя в социальной сфере, в сфере жизни человека, в сферах интеграции природы и общества.

В научно-техническом аспекте информационно-компьютерной революции специалисты выделяют ряд линий (А.И. Ракитов и др.).

Суть 1-й линии в том, что комплекс философских идей впервые отождествил процесс мышления с процессом вычисления, что обусловило разработку искусственного интеллекта (Декарт, Ламетри, Кабанис, Паскаль, Лейбниц).

2-ю линию составляет развитие логики, обеспечившее в XX в. машинное моделирование логико-математических систем, процедур и операций (античность, Аристотель, Лейбниц, Булль, Фреге, Рассел).

3-я линия – это экспериментальная физиология высшей нервной деятельности и психологии мышления и познания. Эта линия дала концепции полиструктурной памяти, теорий чувственного восприятия.

4-я линия охватывает исследования по семантике, которые стали частью исследований по искусственному интеллекту (Карнап, Огден, Рассел, Ришар, Тарский, Фреге и др.).

5-я линия – лингвистические исследования, давшие теорию трансформационных и генеративных грамматик, построения языков программирования, явившихся мощным фактором технологического развития (Т. Виноград, Ф. де Соссюр, Н. Хомский, Ф. Флоренс).

6-я линия – изобретение электрического телеграфа, что заложило основы концептуального аппарата теории связи, а впоследствии – теории информации Шеннона.

7-я линия – изобретение телефона и телефонных сетей – прообразов современных интегрированных систем связи.

8-я линия – это изобретение радиоприемников (Маркони, Попов), радиоламп, использованных в первых компьютерах.

9-я линия – создание телевизоров – будущих компьютерных дисплеев.

10-я линия – вычислительные машины Ч. Бэббеджа, Тьюринга, изобретение перфокарт [4, 13–14]. Все это привело на Западе к социологическому осмыслению и появлению концепции информационного общества.

С высот сегодняшнего дня уже смело можно сказать, что информатизация и компьютеризация – это закономерный, неизбежный и всеобщий этап в развитии техногенеза человеческой цивилизации. Специфической особенностью и отличительной чертой информационно-компьютерной революции от всех ей предшествовавших является ее изумительная способность перевести человечество от громоздкого материального уровня на невидимый информационный уровень. Этот, небывалый до сих пор вектор развития человечества, закрепляется быстрым развитием электронно-вычислительной техники, составляющей материальный фундамент информатизации общества.

Современный информационно-компьютерный уровень развития человечества стал возможным благодаря целому ряду научно-технических изобретений: коаксиабельного кабеля, спутниковой связи, волновода и стекловолоконного кабеля, ЭВМ – этих материальных основ автоматизации производства.

Прежде всего необходимо отметить появление коаксиального кабеля – одного из крупнейших достижений в сфере передачи информации. Это открытие расширило возможности двусторонней коммуникации: традиционная телефонная связь (по паре проводов) была заменена на объединение большого количества проводников, что технически обеспечило передачу более высоких частот, а также улучшение качества и увеличение количества каналов передачи информации.

Коммуникационные спутники связи преодолели наземные условия и кривизну поверхности Земли и обеспечили сверхдальнюю связь за ее пределами. А объединение спутников связи с другими информационными технологиями превратило их в средство передачи информации и взаимосвязи компьютерных терминалов.

Появившиеся волновод и стекловолоконный кабель оказались новейшими перспективными разработками в области передачи информации. Волновод – это металлическая труба, распространяющая волны очень высокой частоты на большие расстояния. Волноводная система обеспечила одновременную передачу нескольких сотен тысяч двусторонних переговоров и показала техническую возможность умножения этой пропускной способности.

В 70-е годы был разработан стекловолоконный кабель, действующий как волновод для низких частот света. Его применили для передачи большого числа многоканальных систем цветного телевидения с высококачественным изображением и с большой пропускной способностью.

Однако главным научно-техническим открытием явилось изобретение компьютера, задействованного в сфере обработки и хранения информации. Создание компьютеров прошло через ряд ступеней:

– компьютеры 1 поколения представляли собой «автоматические арифмометры»;

– компьютеры 2 поколения были уже средством пакетной обработки данных и автоматической печати выходной информации;

– компьютеры 3 поколения стали системами многопрограммной обработки информации;

– компьютеры 4 поколения выполняли роль «хранилища информации»;

– компьютеры 5 поколения – это современная задача создания многомощных и многопрофильных компьютерных систем.

Все это привело к автоматизации производственных процессов, гибкость которым придало появление робота. Роботизация производства сразу же увеличила производительность труда, повысила рентабельность производства и время эксплуатации оборудования.

На сегодняшний день эти и другие направления информационно-компьютерной революции составляют научно-техническую основу информационной инфраструктуры процесса информатизации всех сфер человеческого общества [2, 14–16], закрепляя и утверждая дальнейшее развитие качественно новой в истории человечества информационной цивилизации.

Подтверждением этого является происходящая ныне социокультурная идентификация информационно-компьютерной революции. В социальную жизнь органично вплелись научно-технические понятия, становящиеся знаковыми символами наступающей информационной цивилизации: «информатика», «социокультурные трансформации», «компьютер», «дисплей», «виртуальная реальность», «компьютерное моделирование», «искусственный интеллект», «компьютерное поколение» и др.

Весь выше рассмотренный нами материал высветил не только

научно-технические детерминанты дальнейшего социального развития человечества, но и показал ряд факторов и возможностей дальнейшего прогресса человеческой цивилизации, а также его глобальной социокультурной трансформации. Речь идет о том, что информационно-компьютерная революция явилась блестящим подтверждением вовремя замеченной информационной ситуации в XX веке, она дала новейшие социологические идеи для развертывания стратегического крупномасштабного социокультурного контекста развития человечества, создав условия для его интеграции и глобализации на столетия вперед.

Кроме того, информационно-компьютерная революция явилась мощным механизмом информационного развития современного мира, захватив все сферы человеческой жизни таким образом, что «человеку негде будет спрятаться» (Дж. Пелтон), выстроив единую систему ГИП – глобального информационного пространства (Й. Масуда).

В результате философы и социологи заговорили о грядущем информационном веке, о появлении информационной цивилизации как новом технико-технологическом условии существования человечества, о таких технических феноменах в жизни современного человека, как Интернет, виртуальное пространство, киберсистемы, социальные киберпроблемы и т.п.

Рассмотрим один из этих феноменов – виртуальное пространство. Итак, как мы видели выше, современными техническими инновациями, объясняющими появление технической модели виртуального пространства, являются цифровые технологии, микропроцессорная техника, интерактивность и глобальная сеть Интернет.

Дополняя вышеприведенные примеры, укажем на такой как «виртуальная кабина самолета». «Виртуальная кабина самолета – это интерактивная система, которая организует и представляет как в пространстве, так и во времени всю информацию в кабине пилота в виртуальном трехмерном пространстве, осуществляя полное оповещение и обеспечивая управление системами оружия в любой точке с оценкой существующей опасности и целей. Новизна идеи виртуальной кабины самолета заключалась в создании так называемого головного шлема... Шлем может дополняться «перчаткой с датчиками», с помощью которых управляют изображением. Управляющие датчики можно прикрепить к любым частям тела. Существуют тренажеры, где управляющие воздействия осуществляются и. речью, и движениями глаз, рук, головы или тела. К разным частям тела можно также прикрепить датчики, передающие человеку ощущения от взаимодействия с виртуальным объектом – тогда человек будет физически чувствовать изменения, происходящие с объектом» [3, 18].

Главное изменение в технологиях, ведущее к формированию виртуального пространства – это переход к цифровым формам представления информационной среды. Это изменение порождает эру виртуально-диалоговых систем. Переход к цифровой форме представления информации означает, что всю информацию, в том числе звук и видео, можно использовать в любой последовательности и комбинировать по своему усмотрению. Кроме того, цифровой контент можно преобразовывать. Например, из текста получать звук или наоборот. Сутью

цифровых технологий является операция квантования, то есть любая информация представляется в двоичной системе счисления с помощью нулей и единиц. Отметим также, что качество и информационная емкость канала при цифровом сигнале на порядок выше чем при аналоговом [5, 120–121].

Не последнюю рель в проявлении феномена виртуальности играет бурное развитие микропроцессорной техники. Микропроцессор – это вычислительная машина на одной микросхеме. В настоящее время на микропроцессорах основаны компьютеры любых размеров. По данным на 1997 год мощность персонального компьютера составляла несколько больше двух миллиардов операций в секунду, а чем больше мощность компьютера, тем более качественный эффект присутствия он может предоставить пользователю [5, 123–124]. За последнее десятилетие компьютеры нового поколения своей мощностью и многопрофильными возможностями поражают воображение.

Следует отметить и такое технологическое изменение как интерактивность. Интерактивность – это изменение направленности от однонаправленного вещания к двунаправленому диалоговому режиму. Пользователь может вести диалог с электронной системой. Изменяются отношения в системе «человек-машина» – пассивность простого получателя информации превращается в активность пользователя. Понятие физической пассивности совсем исчезнет с разработкой устройств для моделирования тактильных ощущений, вкуса, запаха и т.п. Изменяются и функции в системе «человек-машина» – из получателя информации пользователь превращается в создателя информации или программиста, взаимодействуя с мультимедийным миром, пользователь сам создает информацию [5, 134, 275–276].

Одну из основных ролей в проявлении феномена виртуальности играет глобальная компьютерная сеть Интернет. Сеть была создана в 1969 году для нужд Министерства обороны США. Ее назначение сводилось к возможности коллективно пользоваться информацией и наличию доступа к вычислительным комплексам в других местах. В самом начале наиболее распространенным видом использования сети была электронная почта. Настоящее движение началось благодаря созданию сети со свободным доступом – World Wide Web (Всемирная паутина). WWW была создана Европейской лабораторией физики элементарных частиц, при помощи которой физики, работающие в различных местах, могли бы коллективно использовать информацию из области физики высоких энергий. Разработчики унифицировали способ представления данных. Этот стандарт получил название языка гипертекстовой разметки (Hipertext Markup Language-HTML). При помощи гипертекстовой разметки к любому слову можно прикрепить указатель (ссылку) на другую страницу или в другой документ находящийся в этом же компьютере или в компьютере на другом континенте [5, 22–26].

В результате массовая компьютеризация общества и глобальная сеть Интернет привели к появлению таких понятий как «киберкультура», «киберпространство», «киберпанк», и др. Быть в виртуальной реальности – означает находиться перед компьютером. На сегодняшнем уровне развития технологий существует необходимость быть привязанным к монитору для

обратной связи. Монитор выступает посредником, обеспечивающим доступ к иному миру, это может быть также экран телевизора или кинотеатра. Сопереживая героям, мы включаемся в реальность виртуала. Компьютерная программа продуцирует для нас виртуальные образы. Садясь за компьютер, человек получает доступ к иному восприятию действительности, общие принципы которого заложены заранее в программу, которая используется пользователем.

Следовательно, современные науки не только активно развивают понятие виртуальной реальности, виртуального пространства, но и создают новейшие технологии для функционирования этого феномена.

Это, в свою очередь, порождает множество проблем в социальной сфере и социологи вынуждены констатировать наступление новой эры в жизни человечества.

Таким образом, проведенное нами научное исследование современного технико-технологического развития понятия «virtus» и его исходных детерминант подводит нас к ряду *выводов*.

Во-первых, современный общественный прогресс характеризуется сложившейся в мировом развитии информационной ситуацией.

Во-вторых, современная информационная цивилизация вышла в своем развитии на самый мощный свой потенциал – виртуальный.

В-третьих, научно-технической основой развития информационной цивилизации и процессов ее виртуализации является информационно-компьютерная революция.

В-четвертых, огромное значение для научного анализа перехода человечества на новый информационно-компьютерный уровень своего существования с феноменами Интернет и виртуального пространства имеет непосредственное изучение и экзистенциальное определение бытия этого уровня, всех онтологических явлений этого виртуального превращения во всей системе существования человечества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александровская В. Н. Информационная парадигма прогресса / В.Н. Александровская. – Донецк: ДонНМУ, 2009. – 241 с.

2. Никуличев Ю. В. К критике буржуазных концепций «информационного общества» / Ю. В. Никуличев. – М. : ИНИОН РАН, 2009. – 69 с.

3. Носов Н. А. Виртуальная психология / Н. А. Носов. – М.: Аграф, 2000. – 432 с.

4. Ракитов А. И. Философия компьютерной революции / А. И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1991. – 288 с.

5. Тапскотт Д. Электронноцифровое общество / Д. Тапскотт. – М.: Рефл-бук, 1999. – 432 с.

РЕЗЮМЕ

В.М. Александровська, Е.Ф. Смерічевський. Сучасний техніко-технологічний розвиток поняття «virtus».

В даній статті досліджується новий феномен сучасної цивілізації – віртуальний простір. Автори вивчають інформаційну ситуацію у світі,

техніко-технологічні детермінанти розвитку віртуальної реальності, як інформаційно-комп'ютерну революцію, систему Інтернет та перспективи розвитку цивілізації в цілому.

SUMMARY

V.N. Alexandrovskaya, E.F. Smerichevsky. Modern Technical-tehnology Development of Category of «Virtus».

The new phenomena of modern civilization – the virtual space is researched in this article. Authors studies information situation in the world, technical-technology determinants of the development of virtual space as a information – computer revolutions, Internet system and perspectives of development of civilization.

Г.И. Медуница
Донецкий национальный медицинский
университет им. М. Горького

ПРОБЛЕМА ЦЕННОСТНОГО ВЫБОРА ПУТЕЙ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

В связи с быстрым развитием информационно-компьютерной революции и изменением всех сфер общественной жизни актуализируется проблема социально-ценностного аспекта этих изменений. В статье рассматриваются эти вопросы на основе анализа взглядов западных и отечественных исследователей по данной проблематике.

Ключевые слова: выбор, общественный прогресс, социокультурная трансформация, аксиологический аспект.

Современная мировая ситуация диктует вопросы, которыми задаются в минуты наибольшего понимания мира. К таким вопросам на сегодняшний день относится проблема путей общественного прогресса в условиях усиливающейся его интеграции. Научный анализ мировых реалий и современных концепций, их отражающих, позволяет нам увидеть, что история не сводится к раз и навсегда заданным детерминантам своего развития. У истории всегда есть выбор путей развития и все зависит от того, как человек ценностно ориентируется и использует постоянно инновационно самовоспроизводящиеся ситуации и условия. Но в любом случае основной вектор прогресса, детерминированный мировой информатизацией, устремлен к усилению ценности мира как исходного условия его существования. В этих условиях данная мировая ситуация усиливает актуальность и необходимость ее исследования социально-гуманитарными науками. В связи с этим цель нашей работы – изучить аксиологические аспекты в условиях выбора путей общественного развития.

Работа над научной литературой по данной проблематике подвела нас к пониманию того, что проблема выбора путей общественного развития в информационную эпоху выдвинулась на передний план в нашем обществознании. Более того, эта проблема стала расширять горизонты привычного рационализма. Исходя из нашей методологии научного анализа

идеал «классического» социального исследования предполагает, что при любых начальных условиях личность по собственному выбору делает то, что закодировано в общественных закономерностях. Иными словами, предполагается некая «предустановленная гармония» между содержанием исторической необходимости и тем, как будут действовать люди в каждый данный исторический момент [1, 62].

Между тем обозначить аксиологический аспект методологически трудно, так как в общественных науках невозможно заранее и точно определить, в каких формах будет осознаваться людьми историческая необходимость; невозможно однозначно определить ход событий, в которых участвуют люди, наделенные сознанием и волей. Поэтому аксиологическое исследование наталкивается здесь на ограничения, связанные с «работой» самих социальных субъектов, с их уникальностью и непредсказуемостью. Образуется некий «зазор» (И.К. Пантин) между социально-экономической интерпретацией объекта и его индивидуальностью и целостностью. Данный «зазор» требует введения момента выбора в общественную деятельность. И здесь появляется возможность оперировать понятием выбора путей социального развития на основе формирующегося ценностного взгляда [2, 98].

Научная методология ставит вопрос: совместима ли идея выбора путей развития с положениями материалистического понимания истории и детерминированности исторического процесса, естественно-историческом характере развития общества. Люди, по К. Марксу, в одно и то же время предстают как авторы и как действующие лица их собственной драмы [5, 138]. Любая деятельность людей – источник развития общества. В ходе ценностного осмысления этой деятельности людей, независимо от их воли и сознания, возникают общественные закономерности. Специфика действия общественных закономерностей, с аксиологических позиций заключается в том, что они формируются и проявляются в действиях больших групп людей, социальных общностей. Общественные закономерности – это закономерности масс людей. При этом главной детерминантой социально-ценностной активности людей являются их непосредственные экономические, политические, социальные и духовные интересы.

Следует иметь в виду, что, во-первых, общественные закономерности обусловливают содержание и направление самой этой деятельности; во-вторых, эти закономерности детерминируют лишь общее направление общественного развития, тогда как конкретный «рисунок» истории определяется более конкретными причинами, в том числе активностью людей, партий, соотношением социальных сил и т.п. Деятельность людей имеет своей основой историческую необходимость, которая выражает внутреннюю потребность общества в развитии и определяет его общую направленность. «Категория необходимости, отражая формы всеобщности в детерминации изменяющихся объектов, фиксирует такие существенные связи между явлениями, которые обусловливают четко определенное направление происходящих изменений, основное русло развития» [6, 177]. Однако историческая необходимость не есть фатальная неизбежность. Она содержит в себе различные возможности,

тенденции развития. Это признание не должно вести к так называемому поссибилизму, абсолютизирующему возможности.

Из нашей отечественной методологии анализа известно, что трансформационное развитие общества, как и развитие природы, происходит путем превращения возможности в действительность. Современная возможность и действительность определяется потенциалом информационно-компьютерной эпохи, изменяющим мировоззрение людей, их систему ценностей и сознание. Современная социальная действительность – это культурно-ценностная трансформация человечества, которая в каждый данный момент слагается из уже осуществленного, действительного и возможного, находящегося в становлении. В методологии под возможностью понимаются скрытые тенденции развития наличной деятельности – научно-технической, социокультурной, ценностной и т.п. Если действительность – это актуальное бытие, то возможность предстает как потенциальное бытие. Поэтому аксиологический анализ грядущего информационного века включает также прогнозы его возможного потенциала.

Как отмечают П.В. Алексеев и А.В. Панин: «Для превращения возможности в действительность необходимо наличие двух факторов: действие объективных законов, которые задают спектр возможных тенденций развития предмета, и формирование определенных условий для реализации одной из возможностей» [2, 112]. Категории возможности и действительности, с одной стороны, выступают как категории диалектической концепции развития, с другой – как категории детерминизма. «В той мере, в какой возможность может превратиться в действительность (а она может и не превратиться), она является случайностью. Но в той мере, в какой возможность имеет объективные предпосылки своего существования в наличной действительности, в объективных тенденциях ее развития, она обладает и необходимостью. На стадии превращения реальной возможности в действительность возможность из случайности превращается в необходимость, она как бы теряет случайную компоненту в своей природе» [2, 315].

Превращение любой из возможностей в действительность является лишь вероятной. Вероятность превращения какой-либо из возможностей в действительность находится в прямой зависимости от меры содержащейся в ней необходимости. В этом пункте марксовский детерминизм отличается от механистического детерминизма, для которого процесс развития предстает как осуществление одной единственной возможности. В связи с этим, вероятно предположить, что грядущий информационно-компьютерный век способен представить человечеству такие возможности, которые его могут просто уничтожить. Не случайно, в свое время о. П.А. Флоренский работавший над проблемой человека в условиях научно-технического прогресса, предупреждал, что техника работает в сфере смерти и поэтому по мере ее развития надо очеловечивать и человека и технику. В этом пункте, исходя из непредсказуемости потенциала техники, должны объединиться аксиологический и метологический аспекты взгляда на историю и выбор путей общественного развития.

Однако вероятность не есть обязательность. Как отмечают социологи, в общественной жизни при наличии определенных условий могли осуществиться менее вероятные и могут не осуществиться более вероятные возможности. Причин для этого также огромное множество, в том числе и неверно осмысленные аксиологические взгляды. Более того, в истории может осуществиться и возможность, противоречащая исторической необходимости, если находятся люди, социальные силы, способные этого добиться. Если полагать осуществившуюся возможность единственным вариантом, то можно скатиться к уподоблению исторического процесса движению поезда по рельсам в одном, заранее заданном направлении. В таком случае, как заметил Ю. Левада, «исторические проблемы сводятся к обсуждению роли машиниста, судьбам севших в вагоны и попавших под колеса. Общая черта подобных моделей, ставших популярными задолго до времен революционных и доживших до наших дней, – в них заведомо отсутствует проблема выбора пути, а заодно ответственности пассажиров «поезда» за характер его движения» [4, 12]. Реализация одной из возможностей уничтожает или отодвигает во времени реализацию других возможностей. Об этом нельзя забывать, тем более что окружающий мир осуществляет социокультурную трансформацию в условиях современного инфогенеза, превращая в социальную действительность огромнейшие возможности современного информационно-компьютерного века. Существенные в этом смысле достижения демонстрируют страны, идущие в фарватере информационно-компьютерного прогресса: США, Канада, Япония, Сингапур, Тайвань, Китай, Индия, страны Европы, Ближнего и Среднего Востока и др. В Окинавской Хартии 2000 г. отмечалось безостановочное наступление грядущего информационного века с его неограниченными возможностями, способными в корне изменить существующую действительность. Окинавская Хартия предупреждала государства и страны о недопустимости промедления в оценке этих процессов и трансформации в эти потоки. Последствием может быть поглощение не только менее развитых в смысле компьютеризации стран более развитыми, но и полное их исчезновение.

Вышесказанным в диалектической методологии познания подтверждается тот момент, что историческая необходимость осуществляется как вероятный процесс. Этот момент усиливает необходимость аксиологического анализа подобной динамики научно-технического и общественного прогресса при выборе путей общественного развития субъектами истории. Однако, в методологии науки отмечается, что одним из способов реализации назревшей исторической необходимости является историческая альтернатива, под которой мы понимаем такую ситуацию в общественном развитии, когда оформившиеся из многовариантных возможностей пути (тенденции) в реализации исторической необходимости становятся противоположны друг другу и предполагают выбор: «или – или». Выбор, следовательно, наступает там и тогда, где и когда противоположные тенденции не могут быть одновременно реализованы. В случае же, когда возможна одновременная реализация всех тенденций, ситуация выбора исчезает. Современная глобализация не

оставляет шанса неразвивающимся странам. Ситуации выбора нет также тогда, когда мы имеем дело с одной единственной тенденцией, хотя это крайне редкий случай. Подчеркнем, что ситуация выбора возникает также тогда, когда есть возможность реализовать сначала одну тенденцию, а затем другую, так как в данном случае необходим выбор того, которую из двух тенденций нужно реализовать в первую очередь. А это уже аксиологический аспект. При этом сложной для выбора является ситуация равнозначных возможностей, когда трудно отдать предпочтение какой-либо одной возможности перед другой путем выбора. Причем, по справедливому замечанию А.М. Минасяна, «чем дольше это состояние продолжается, тем больше выбор становится затруднительным» [7, 118]. Это еще одно методологическое предупреждение на предмет того, что нельзя запаздывать со вступлением стран в глобализационные процессы, определяющие всеобщие закономерности мирового развития.

И вот тут-то следует ввести в исследование еще одно измерение – культуру. Внутренняя свобода воли личности, способность ее сопротивляться детерминации извне связаны именно с культурой. Поэтому прав В.С. Библер, утверждающий, что без духовной культурной альтернативности не может быть никакой другой альтернативности. Как отмечал в свое время В.С. Библер, «одно из больших несчастий наших – представление об экономических и политических факторах как абсолютно решающих. И даже сегодня, в условиях перестройки, мы пытаемся только в этих факторах искать те или иные альтернативы. Там, где насильственно прекращается непрерывность развития культуры, где подавляется ее дух, там вообще невозможна никакая альтернативность. Культура обращает нас к началам нашего поведения, началам бытия» [3, 25].

Вполне понятно, что выбор определенного пути развития совершается в рамках конкретной исторической ситуации. То есть, разные страны находятся на разных уровнях развития и вынуждены с разных исходных уровней социокультурно трансформироваться в современные мировые процессы. Разумеется, в границах данной исторической ситуации страны обладают свободой выбора той или иной возможности, а также форм и средств реализации. Причем в самом акте выбора принимают участие не только наличные социальные силы, и политические институты, но и исторический опыт, культурные нормы, ценности, традиции, идеалы, особенности этнопсихологии и другие факторы.

Очень важным в процессе выбора путей общественного развития является фактор времени: любая, даже самая благоприятная возможность имеет определенные (иногда ограниченные) временем рамки для своей реализации. Если в этих рамках возможность не была реализована, то она может быть упущена, либо ее реализация будет сопряжена с большими трудностями.

Вместе с тем недопустимо, на наш взгляд, полностью игнорировать упущенный шанс. Социологи всегда предупреждали, что нереализованная, но объективно существовавшая альтернатива значит для истории больше,

чем для путника не замеченная им более короткая дорога к месту назначения. И дело здесь не только в том, что история не может вернуться к пройденной развилке путей. Нереализованная альтернатива тоже входит в ткань истории, отпечатывается в ее генофонде, деформируя развитие одних органов, гипертрофируя другие. Так она вписывается в цепи причинно-следственных связей.

Подводя итог сказанному, подчеркнем, что, во-первых, современный мир выбирает социокультурную трансформацию глобального порядка в условиях перехода человечества на новую ступень – в информационно-компьютерную эпоху. Во-вторых, актуальность данной проблематики определяется и постоянно возрастает практической значимостью самой проблемы выбора путей общественного развития для всех стран мира. В-третьих, краеугольным камнем методологии исследования данной проблемы является культурно-ценностный аспект каждого субъекта истории.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев П. В. Диалектический анализ (общие принципы) / П. В. Алексеев. – М., 2000. – 160 с.
2. Алексеев П. В., Панин А. В. Диалектический материализм (общие теоретические принципы) / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – М., 1987. – 360 с.
3. Библер В. С. XX век: альтернативы развития / В. С. Библер // Рабочий класс и современный мир. – 1989. – №1. – С.17–28.
4. Левада Ю. Размышления вслух об альтернативах нашей истории и нашего сознания, навеянные статьями современных авторов и одной старой притчей / Ю. Левада // Знание – сила, 1999. – №2. – 76 с.
5. Маркс К. Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона / К. Маркс, Ф. Энгельс Сочинения. – М.: Госуд. изд-во полит. л-ры, 1955. – Т.4. – С. 138.
6. Материалистическая теория исторического развития. – М.: Инфопресс, 2004. – 320 с.
7. Минасян А. М. Диалектика познания / А. М. Минасян. – М., 2000. – 306 с.

РЕЗЮМЕ

Г.І. Медуница. Проблема ціннісного вибору шляхів суспільного розвитку в сучасну епоху: методологічні аспекти.

В зв'язку з бурхливим розвитком інформаційно-комп'ютерної революції та зміною всіх галузей суспільного життя актуалізується проблема соціально-ціннісного аспекту цих змін. В статті розглядаються ці питання на засадах аналізу поглядів західних та вітчизняних дослідників даної проблематики.

SUMMARY

G.I. Medunitsa. Methodological Aspects of the Axiological Problem of Choice of Ways of Social Development in the Modern Epoch.

Due to the rapid development of the modern information-computer revolution and changes became up-to-date. These problems are under consideration in this with the western and native points of view taken into account.

І.В. Лесникова
НТУУ КПІ

СУТНІСТЬ І СТАТУС КУЛЬТУРИ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

В статті розглядається сутність категорії «компроміс». З'ясовуються сутнісні характеристики екологічної безпеки. Аналізуються такі екокультурні категорії, як: страх, загроза, виклик. Визначається поняття «технологія».

Ключові слова: компроміс, небезпеки, екокультура, «правила заборони», страх, загроза, виклик, технологія, екологічна безпека.

Аналіз вітчизняної й закордонної літератури показав, що проблема філософії екологічної безпеки в прямій постановці й досить цілісно дотепер не досліджувалася й не розглядалася як самостійний напрямок наукового аналізу й пріоритетне завдання соціальної практики.

Область дослідження статті. Філософія екологічної безпеки, на думку авторки, включає вивчення відносин між людьми, між людьми й суспільними інститутами з приводу проблем життєзабезпечення. Мова йде про збереження життя, досягнення благополуччя, заощадження своєї ментальності, національної культури та мови.

Предметне поле статті. Філософія екологічної безпеки включає аналіз змін основних інститутів і процесів, що забезпечують безпеку в різних сферах суспільної життєдіяльності.

Структура предмету статті. Філософія екологічної безпеки орієнтована на аналіз таких питань: відносин між людьми в процесі діяльності по забезпеченню безпеки; виявлення тенденцій і визначення адекватності реагування на ризики, що формуються і ті, що відбулися, виклики, загрози й небезпеки; виявлення особливостей в динамці функціонування інститутів безпеки як державних, так і недержавних, характеру їх взаємодії і ймовірних перспектив їх трансформації з урахуванням змін внутрішнього й зовнішнього середовища.

Для просування в розумінні змісту будь-якої трансформації феномена «екологічна домінанта» важливо згадати міркування Г. Гегеля про результати дій людей, що переслідують свої цілі й створюють всесвітню історію. «Але всесвітня історія не починається з якоїсь свідомої цілі, як це буває в окремих груп людей, – стверджує Г. Гегель у своєму введенні до курсу лекцій з філософії історії. – Свідомою ціллю простого прагнення їх до спільного життя є вже забезпечення безпеки їх життя й власності, а коли здійснюється це спільне життя, ця ціль розширюється. Всесвітня історія починається зі своєю загальною метою, що полягає в тому, щоб поняття духу задовольнялося лише в собі, тобто як природа. Цією метою є внутрішнє, сокровенне, несвідоме прагнення й уся справа всесвітньої історії полягає, як уже було згадано, у тому, щоб зробити це прагнення свідомим. У такий спосіб те, що було названо об'єктивною стороною, — потреба, прагнення, пристрасть, приватний інтерес, проявляючись у формі природного стану, природної волі, негайно виявляються в наявності самі для себе, подібно думці й суб'єктивній уяві» [2, 24].

Можливо, що для розуміння трансформації українського суспільства нам ще раз корисно звернутися до міркувань Г. Гегеля з приводу

внутрішньої суперечливості самих результатів діяльності людей, коли вони «створюють людське суспільство, в якому вони дають праву й порядку владу над собою» [2, 27], а особливу увагу звернути на категорію «компроміс».

Актуальність продовження Гегелем цього зауваження полягає в тому, що воно дає філософський та соціологічний ключ до розуміння об'єктивної суперечливості будь-якого результату компромісу. «Далі, з вищевказаного співвідношення, – пояснює Г. Гегель, – випливає, що у всесвітній історії завдяки діям людей взагалі виходять трохи інші результати, ніж ті, до яких вони прагнуть і яких вони досягають, ніж ті результати, про які вони безпосередньо знають і яких вони бажають; вони домагаються задоволення своїх інтересів, але завдяки цьому здійснюється ще й щось подальше, щось таке, що приховано втримується в них, але не усвідомлюється ними й не входить в їхні наміри» [2, 27]. І от головна теза Г. Гегеля, яка, на думку авторки, може сприяти розумінню суперечливої природи змісту результату компромісу. «Отже, приватний інтерес пристрасті нерозривно пов'язаний з виявленням загального, тому що загальне є результатом приватних і певних інтересів і їх заперечення, – підбиває підсумок Г. Гегель. – Приватні інтереси вступають у боротьбу між собою, і деякі з них виявляються зовсім неспроможними. Не загальна ідея є протилежністю чому-небудь і бореться із чим-небудь; не вона зазнає небезпеки; вона залишається недосяжною й неушкодженою на задньому плані. Можна назвати хитрістю розуму те, що він змушує діяти для себе пристрасті, причому те, що здійснюється при їхньому посередництві, терпить збиток і шкоду. Тому що мова йде про явище, частина якого незначна, а частина позитивна. Приватне, в більшості випадків, занадто дрібне в порівнянні із загальним: індивідууми приносяться в жертву й прирікаються на загибель. Ідея сплачує данину наявного буття й тлінності не із себе, а зі страстей індивідів» [2, 27] .

Знаменно, що видатний наш сучасник Микита Миколайович Моісеєв, математик, філософ і еколог, свої міркування про основи теорії компромісу, про його результати виклав у своїх публічних лекціях з філософії історії, з питань самоорганізації матеріального світу, інтерпретації процесу суспільного розвитку, по універсальному еволюціонізму, які були прочитані ним у Московському державному університеті ім. М.В. Ломоносова.

Тому такі цікаві його міркування про «межі» можливостей, результати компромісів (у сфері антагоністичних протиріч). «Уже в часи Платона, тобто більш 2500 років тому, люди розуміли, що воля й рівність – поняття суперечливі: воля, у силу відмінності людей, неминуче породжує нерівність, які б не були суспільні інститути, – затверджує М.М. Моісеєв. – А будь-яка нерівність – національна, правова й, особливо, майнова несе в суспільство соціальну напруженість і нестійкість. Маркс вважав, що це протиріччя знайде своє вирішення на останній стадії комунізму, точніше, уже після нього, на стадії переходу до суспільства реального гуманізму. Із цим твердженням марксизму я не можу погодитися, тому що переконаний, що це протиріччя – вічне. Воно в «природі речей»: без нього розвиток неможливий. У різних

умовах, у різні часи суспільства знаходили й будуть знаходити свою міру компромісу між волею й рівністю, що відповідають конкретним життєвим реаліям. Які-небудь загальні, універсальні рецепти, придатні для всіх часів, по моєму глибокім переконанню, відсутні. Тому, коли я говорю про високий рівень соціальної захищеності й соціальної справедливості, що зм'якшують протиріччя, народжувані соціальною нерівністю, то маю на увазі не зняття протиріччя «воля – рівність», а такий компроміс між ними, який забезпечує виконання першої властивості, яким повинно бути наділене раціональне суспільство. Який буде цей компроміс, якими правовими засобами й структурою власності він буде забезпечений – сказати сьогодні не можна. Більше того, ця проблема може вирішуватися далеко не єдиним чином, хоча б тому, що люди дуже різні, відрізняються їхні традиції й уявлення про ієрархію цінностей. Але важливо, що, яким би він не був, компроміс повинен знімати небезпечний рівень соціальної напруженості, яка заважає повноцінному використанню таланта громадян для подолання зовнішніх труднощів розвитку суспільства» [10, 132] .

А визначення категорії «результат компромісу», у найпершому порядку, можна здійснити так: це сукупність цільових орієнтирів, процедур їх досягнення й умови контролю дотримання процедур за участю кожного суб'єкта діяльності; самі домовленості оформлені відповідним документом, зміст і структура якого повністю задовольняє кожну сторону компромісу, що відбувся.

Саме в різноманітті практик по збереженню життя оформилася нова якість дуальної опозиції «компромісність – безкомпромісність» як необхідність збереження традицій запобігання екологічних та інших протиріч, як потреба в нових гуманітарних інноваціях.

Усе більш значущою для всього різноманіття практик компромісно стає проблема Розуміння. Мова йде не тільки про те коло фахівців, які готують компроміси, здійснюють їх, а потім оцінюють результати. Мова йде про всі кола громадян, що розширюються, які прагнуть зрозуміти *зміст ситуації*, коли компроміс необхідний і можливий; *містять позиції* кожної сторони компромісу; зміст, структуру й *цінність* як *своїх постýпок* іншій стороні компромісу, так і значну актуальність *і цінність постýпок*, які пропонує інша сторона компромісу*; процедуру й умови* «плину» компромісу, свою роль у цьому процесі*; значимість і плодотворність результатів* компромісу, як для своєї сторони компромісу, так і для іншої сторони (інших сторін) компромісу.

Саме необхідний і достатній рівень розуміння функціонування компромісного обумовлює формування, збереження й позитивну трансформацію в здійсненні почуття Міри. Для компромісу розуміння й здійснення феноменів «міра», «Почуття міри» має виняткове значення для всіх стадій сприйняття дуальної опозиції «компромісність–безкомпромісність».

Тому, для розуміння соціокультурних основ екологічної домінанти українського суспільства важливо усвідомити характер взаємодії компромісного й неприйнятних, невиправданих ризиків (сфери безкомпромісного) важливо звернутися до *«правил заборони»* [7, 14] Сергія Павловича Курдюмова. Є «правила заборони, – відзначив

С. Курдюмов, – закони обмежуючі розвиток, їх непогано б знати, перш ніж намагатися ломитися в майбутнє й ухвалювати доленосні рішення. Тому що ці рішення можуть йти всупереч законам розвитку й підсумки їх будуть знищені дифузійним хаосом» [8, 61–82]. Зміст «правил заборони» може бути інтерпретований як загальна об'єктивна основа сукупності соціологічних, за своєю суттю, своєрідних індикаторів: небезпек, викликів, ризиків, загроз і страхів. Можливо ми маємо справу зі специфічними перетвореними формами «правил заборони». Важлива та обставина, що кожний із цих індикаторів піддається якісним і кількісним вимірам.

Найважливішого фундаментального методологічного значення для розуміння екологічної домінанти трансформації суспільства відіграє дослідження небезпек, у першу чергу екологічних. Необхідно зрозуміти їхню роль у формуванні сучасного екологічного світогляду.

Особливий аспект цього дослідження пов'язаний з тією обставиною, що в такому контексті небезпеки й страх органічно входять у нову парадигму розвитку України. *А в запропонованій інтерпретації категорія «небезпека» може бути осмислена як перша перетворена форма «правил заборони».*

Таким чином, як екокультурна категорія небезпека може бути визначена в такий спосіб. Небезпека – це екокультурний феномен, що представляє в перетвореній формі правила заборони через об'єктивно існуючу й усвідомлену можливість заподіяти діяльністю якого-небудь суб'єкта неприйнятні збиток, деформацію, травму цілі, ідеалу, цінностей, інтересів людини, родини, суспільства, держави, цивілізації.

Основи філософії небезпеки заклала відомий учений Мері Дуглас (1921 р.) у своїх публікаціях, а насамперед у книзі «Чистота й небезпека: аналіз уявлень про осквернення й табу» [4, 23]. Найбільш важливі тези її книги можна представити в такій послідовності: «...Ідеальний громадський порядок захищений тими небезпеками, які підстерігають порушників. Ці уявлення про небезпеки є такою ж загрозою, за допомогою якої одна людина пригнічує іншу, як і острах самому піддатися небезпеці, зійшовши із праведного шляху. Ці небезпеки – переконлива мова для взаємного вмовляння. На цьому рівні закони природи притягаються для санкціонування морального кодексу: одне захворювання викликається перелюбством, інше – кровозмішенням; одне метеорологічне явище є наслідком політичної непокори, інше – недоліку благочестя. Усе у світі включається в прагнення людей змусити один одного бути гарними громадянами. Так, ми бачимо, що деякі моральні цінності підтримуються й деякі соціальні норми визначаються вірою в існування небезпечної зарази, як, наприклад, коли погляду або дотику того, хто здійснив перелюбство приписується здатність викликати хвороби його сусідів або його дітей» [4, 23] .

«Леві-Брюль не зробив загального висновку про те, що небезпека пов'язана з маргінальними станами, але ван Геннеп мав більшу соціологічну проникливість. Він представляв суспільство як великий будинок, у якому є кімнати й коридори, і переходи між ними небезпечні. Небезпека полягає в перехідному стані – просто тому, що це вже не той стан, але ще й не інший, тобто він невизначений. Той, хто повинен перейти з одного стану в інший, сам

перебуває в небезпеці і є джерелом небезпек для навколишніх. Ця небезпека контролюється за допомогою ритуалу, який проводить тверду межу між ним і його колишнім статусом, тимчасово ізолює його й потім привселюдно затверджує його вступ у новий статус» [4, 24–25].

Логіка, мотиви, динаміка страху (страхів) дозволяє сучасному суспільствознавству виявити механізм впливу небезпек (причина страху) на формування й поширення в регіональному й глобальному масштабах досить небезпечного типу мислення й свідомості (індивідуального, групового й суспільного), який може бути визначений як катастрофічний. Це реальна методологічна проблема.

Не менш важлива й, власне, науково-теоретична проблема, яка обумовлена необхідністю аналізу стану й динаміки катастрофічної свідомості в конкретних групах, вивчення самого феномена страху (небезпеки) у контексті соціальних змін в українському суспільстві XXI століття.

Особливістю філософсько-соціологічного вивчення методологічного, науково-теоретичного й прикладного аспектів страху (як індикатору небезпеки) є значущість і маловивченність як змісту самого феномена страху, так і його проявів.

Категорія страху, сам феномен страху у філософії XX століття докладно розглянуті у філософських теоріях Г. Маркузе, Г. Саллівена, Ж-П. Сартра, Е. Фромма, М. Хайдеггера, К. Хорні. Фундаментально й актуально соціологічний і культурологічний підходи в дослідженні страхів як індикаторів небезпек і як самостійного феномена представлені в книзі С.Я. Матвєєвої і В.Е. Шлапентоха, виданої в 2000 році [9].

Категорія «страх» з'єднує небезпеку, виклик, ризик і загрозу як соціологічні індикатори «правил заборони» (за С.П. Курдюмовим), як чотири їх перетворені форми.

Сам страх виступає в ролі універсального тривожного індикатора в динаміку соціальних і культурних, економічних, техногенних, екологічних змін: він «сигналить» про можливі небажані наслідки, при необхідності порушити які-небудь загальновідомі правила, традиції, закономірності заради благих намірів.

Ми не говоримо, як правило: «ризиковано», «небезпечно», «загрозливо». Ми відразу говоримо «страшно», якщо щось не так.

Автори «Словника термінів і визначень» запропонували найбільш повне й переконливе визначення цієї категорії. «Страх, – пишуть вони, – психологічний стан особистості, а також соціальних груп, що характеризується аномальною непевністю в розвитку подій, передчуттям виникнення негативних обставин.

Страх є одним із психологічних станів людей в екстремальних умовах, і в численних проявах торкається всієї ланки ланцюжка прийняття рішень: від підготовки планів на випадок надзвичайного стану до безпосередніх заходів щодо керування кризовими процесами Я, подоланню їх наслідків. Почуття страху є підґрунтям природного захисного механізму й повинне враховуватися в різних умовах, у тому числі; при неможливості встановлення повного контролю над існуючими ризиками» [1, 270–271].

Безкомпромісність у функціонуванні «правил заборони» (за Курдюмовим) особливо чітко проявляється при дослідженні феномена «загроза».

Разом з тим багато загроз носять суб'єктивний характер і визначаються логікою й протиріччями суб'єкт-об'єктних відносин. Ми маємо справу тут із соціологічними закономірностями. Тому так актуальні в таких відносинах (із приводу загрози) компроміси, адаптація (адапталізація), угоди. Всезростаюче значення їх впливу на екологічний світогляд позначене П. Штомпкой в осмисленні руху від загрози до травматичної ситуації (до конфлікту, до кризи). Він відзначив, що соціологічна теорія виробила механізми аналізу виникнення соціальних і культурних травм у підсумках соціальних змін, здійснення загроз. Мова йде про: аномії; цивілізаційну некомпетентність; соціальне тертя; синдром недовіри; колективне почуття провини; колективне почуття сорому; кризу ідентичності; кризу легітимності; теорію культурного лага [15, 11].

Особливої уваги П. Штомпка приділив «технології» виникнення умов культурної травми. «Соціальна зміна, – пише він, – зв'язана **з** травматичними подіями, має чотири характеристики. 1. Вона має тимчасову характеристику у вигляді несподіванки й швидкості. 2. Вона наділена певним змістом і розмахом – радикальна, глибока, всебічна, що зачіпає основи. 3. У неї є джерела – сприймається як екзогенне, котре прийшло ззовні, як щось, на що ми самі не впливали, а якщо й впливали, то неусвідомлено (ми «страждаємо» від травм, травми «відбуваються з нами», ми «зустрічаємося» із травмами). 4. Вона сприймається в певному розумовому контексті – як щось несподіване, непередбачене, дивне; що шокує, відштовхує» [15, 8].

Вважаємо виправданим визначити тепер «загрозу» як екокультурну категорію в такій послідовності: загроза – це екокультурний феномен, що представляє в перетвореній формі правила заборони через об'єктивно й суб'єктивно існуючу й осмислену реальну можливість руйнування загальнонаціональної мети, соціального ідеалу, загальнонаціональних цінностей, найважливіших інтересів особистості, суспільства й держави, культури й способу життя, порушити недоторканість території країни.

Категорія «виклик» може бути інтерпретована стратегічним і найбільш випереджальним фундаментальним проявом законів заборони (у трактуванні С.П. Курдюмова). При зовнішній простоті це поняття виражає їх у третій перетвореній формі – дійсно складні, суперечливі, у чомусь ірраціональні, нелінійні закономірності соціальних мереж, інститутів. В обґрунтування приведемо визначення поняття зі словника «Геополітика й національна безпека». *Його автори розуміють під викликом* «дії держави, групи держав, що містять у собі потенційну небезпеку для інших членів міжнародного співтовариства. Виклик являє собою перший, зародковий щабель у формуванні загрози (див. також ризик, небезпека [3, 37]).

Разом з тим, категорія «виклик» одна із тих, що творить, що є смислоутворюючою. В науковій творчості видатного англійського вченого Арнольда Тойнбі (1889–1975), зокрема, у розділі «Виклик-і-відповідь» (книга «Збагнення історії») представлений унікальний і динамічний синтез підсумків розгляду впливу феномена «виклик-і-відповідь» на долю світових цивілізацій.

Він зазначає, що «виклик спонукає до росту. Відповіддю на виклик суспільство вирішує завдання, що встало перед ним, чим переводить себе в більш високий й більш досконалий з погляду ускладнення структури» [13, 119–120]. І далі «...ми задалися питанням, а чи існує якийсь соціальний закон, який укладається у формулу: «Чим сильніший виклик, тим сильніший стимул». Провівши ретельний емпіричний аналіз, ми склали докладний опис відповідей, яким, як з'ясувалося, відповідало п'ять типів виклику: виклик суворих країн, виклик нових земель, виклик ударів, виклик тисків і виклик обмеження. У всіх випадках сформульований нами закон діє беззастережно» [13, 170–171].

Відзначимо загальний вектор руху від аналізу до синтезу в оцінці феномена «виклик», здійсненого А.Дж. Тойнбі стосовно до долі цивілізацій [13, 106–180]. Таким загальним вектором стало обґрунтування культури виклику. Саме культура виклику й проявляє об'єктивну природу виклику (суб'єкт – історія, природний хід подій) і головний вплив на його оформлення й динаміку з боку об'єктивних законів і правил заборони. Особливо важливо відзначити соціологічний характер виклику (динаміка станів, соціальні зміни) і важливість соціології культури виклику.

Необхідно відзначити ще одну властивість синтезу, що творить за А.Дж. Тойнбі. Соціологічний аналіз виклику ударів, виклику тисків і виклику обмежень [13, 137–170] показує тісний зв'язок такого підходу з концепцією «культурної травми», яку представив Петро Штомпка в першому номері журналу «Соціологічні дослідження» за 2001 рік [15, 6–16].

Представляється можливим визначити «виклик», як категорію екокультури в такий спосіб. Виклик – це екокультурний феномен, що означає: становлення протиріччя між наявним потенціалом культури, ідентифікації людини й нації, збереження способу життя й необхідністю реальних соціальних змін, істотних змін, що проявляється оформленням реальної невизначеності, нестабільності й тривожності.

Серед причин, що мають особливу увагу для соціальної філософії до аналізу процесу формування філософії екологічної безпеки, однією з головних є необхідність у достовірному знанні про сам процес, його етапи, особливості, проблеми й протиріччя і, що особливо важливо, про його перспективи.

Філософія екологічної безпеки визначається найтіснішою взаємодією внутрішніх і зовнішніх факторів, знання яких, з одного боку, може дати філософія, використовуючи іманентні їй методи й підходи, а з іншого – науковий інструментарій інших наук. В умовах радикальних змін усередині українського суспільства вплив на них зовнішніх факторів, з'ясування наслідків цього впливу стає предметом постійного вивчення.

Тому, визначивши статус філософії екологічної безпеки у сучасному науковому знанні, логіка нашого дослідження припускає визначення головних напрямків пошуку. Вони витікають з необхідності знаходження відповідей на наступні питання: що являють собою екологічні інтереси; яка екологічна небезпека їм загрожує; яка необхідна стратегія і механізми для забезпечення екологічної безпеки в умовах постійного ризику? Виходячи із цього можливо й необхідно перейти від екологічної культури до культури екологічної безпеки.

У якості самостійного елемента може бути позначена позиція культури екологічної безпеки, основу якої становить світогляд. Тут здійснюється оцінка екокультурного досвіду: забезпечується зв'язок часів – минулого, сьогодення й майбутнього, реалізується історична наступність у діяльності поколінь.

Звідси відповідальність нас, громадян своїх країн, і вчених за теоретичний аналіз змісту й структури нової перебудови світу. Наша позиція: можливо й необхідно переходити від культури нації, народу, держави, культури світу – до культури безпеки – до культури екологічної безпеки.

Склалося так, що П. Сорокін свою першу книгу написав про проблеми безпеки людини, соціальної групи й суспільства [12]. Автор у передмові до своєї першої книги особливо обмовив питання методології дослідження. «Протягом усієї роботи ми намагалися триматися об'єктивної або теоретичної точки зору, що вивчає суще як воно є» [12, 34]. Наш підхід до аналізу динаміки безпеки людини, родини й суспільства в Україні на рубежі XX і XXI століть заснований на «Методології П. Сорокіна: виходити із сущого, яке воно є». І як випливає з вище сказаного, сьогодні є тотальна особиста небезпека людини. Теоретична й практична точки зору на суть, зміст безпеки потребують кардинального перегляду. Аналізу тут недостатньо – необхідний синтез, що творить.

Наш підхід заснований на новому осмисленні самого феномена «безпека», він конструктивний. У чинному Законі України [5] сама безпека визначена через стан захищеності основних інтересів особистості, суспільства й держави. Ми вважаємо, що цього є недостатньо. Таке визначення має головний недолік – уся система безпеки України, політика безпеки не піддається керуванню.

Перший крок до конструктивного аналізу: головне місце мети, ідеалу й цінності людини, родини, суспільства й держави. Мова йде про загальнонаціональну мету, соціальний ідеал (в умовах трансформації суспільства вони можуть збігатися), про загальноукраїнські цінності. І тому, тільки тепер можливо (теоретично й практично) керування безпекою: адже воно стає можливим тільки за наявності мети. Тепер можлива й необхідна культура екологічної безпеки – особливо в ситуації стрімкого зростання невизначеності, ризиків, хаосу. Вона можлива тільки на основі філософії (теорії) екологічної безпеки.

Ще раз констатуємо: завдання філософії екологічної безпеки – теоретично забезпечити аналіз і синтез гуманітарних відносин і процесів, динаміку інститутів. Тим самим оформляється особлива й важлива функція в інформаційно-аналітичному забезпеченні керування сферою безпеки та її інфраструктурою; Методологія філософії екологічної безпеки визначається як сукупність прийомів, методів соціологічних досліджень у рамках предметного поля філософії безпеки і їх теоретичне обґрунтування. Саме поняття «філософія безпеки» визначене як самостійна соціальна теорія загального рівня, орієнтована на теоретичні й емпіричні дослідження стану й динаміки забезпечення безпеки людини, народів України, суспільства й держави, сучасної цивілізації.

Разом з тим, динаміка проблем в Україні, що трансформується, показала недостатність і такого нашого підходу до завдань життєзабезпечення.

Позначилася проблема більш чіткого обліку таких феноменів: законність, зв'язок проблем миру й безпеки, довіра, співробітництво, розвиток людського потенціалу, стійкий і шанобливий діалог між людьми, народами, культурами й цивілізаціями, компроміс.

Потрібен був другий крок: рух дорогою до культури безпеки. Це крок у напрямку синтезу, що творить.

Таким чином, виникає концептуальна й теоретико-методологічна можливість нового підходу до забезпечення безпеки. Його суть: випереджаючий вплив на виклики, погрози, небезпеки, ризики, що виникають у соціальному середовищі. Тепер категорія «філософія культури безпеки» може бути визначена як самостійна соціальна теорія, що формується і відображає процес забезпечення життя людини, збереження родини й народу, їх цілей, ідеалів, цінностей і традицій, соціальних інститутів і мереж, стійкості дотримання прав і обов'язків людини й основних свобод для всіх (байдужності раси, статі, мови й релігії), їхньою захищеністю від неприйнятних викликів, ризиків, небезпек і погроз [6, 226–234]. У системі категорій поняття «філософія культури безпеки» може бути визначене у взаємозв''язку категорій: воля, співробітництво, відповідальність, солідарність, терпимість, згода, мир, безпека, довіра, компроміс.

І нарешті, необхідний третій крок: *перехід до культури екологічної безпеки.* Її область досліджень ширше області «філософії екологічної безпеки» за рахунок включення проблем безпеки більш широкого спектра соціальних інститутів, мережевих утворень, проблем керування ризиками, викликами, загрозами, небезпеками, культури їх запобігання.

Структура культури екологічної безпеки розширюється за рахунок включення аналізу динаміки змін у стані людського потенціалу, інтелектуального капіталу, стану середовища, орієнтованості людей на діалог і толерантність у міжособистісному спілкуванні.

Російський філософ М.Ф. Федоров створив добуток «Філософія спільної справи» [14]. Актуально й для XX і для XXI століть звучать його слова: « У цей час справа полягає в тому, щоб знайти, нарешті, загублений сенс життя, зрозуміти мету, для якої існує людина, і влаштувати життя згідно з нею» [14, 237].

Суть таких пошуків для межі XX і XXI століть і полягає в розробці й освоєнні технології зіставлення й з’єднання загальнонаціональної мети й соціального ідеалу, філософії, соціології й політології спільної справи з реальністю нашого буття. Ціль – благополуччя й безпека Людини й Родини, відродження Батьківщини, рух від виживання до соціального розвитку.

Л.І. Сергєєва позначила такий спосіб «як високі гуманітарні технології», як комбінація соціального, загальнонаціонального ідеалу й реальної історії. У цьому понятті, – відзначає вона, – ми пропонуємо виразити досягнення цілісного, синергетичного за своєю суттю, ефекту за рахунок з’єднання наукових досягнень і технологій політичної соціології, екології, безпеки, психології, політології, економіки, інформаційних технологій» [11, 349] .

Технологію – визначаємо як нову цінність, яка здатна бути інструментом керування знаннями, людським потенціалом. Для вираження нового

інформаційного комп'ютеризованого суспільства вже визначений свій клас технологій — це високі технології. Для адекватного відбиття ролі технологій в XXI столітті необхідно визначити новий клас технологій – високі гуманітарні технологи, які з'єднують новий гуманітарний синтез із високими технологіями. Таким підходом може служити рух до культури екологічної безпеки, до культури глобалізації, до культури компромісу.

Р. Яновський, розвиваючи цей підхід, запропонував таке трактування: «Це викликано прагненням осмислити гуманітарні аспекти високих технологій (hi-tech), що усе більш широко застосовуються в промисловості, у побуті, у військовій справі. Динаміка, нерівномірність і складність змін світової геополітичної, геоекономічної ситуацій у контексті глобальних суспільних змін, необхідність раціонального використання ресурсів планети, збереження навколишнього середовища в інтересах безпеки населення планети вимагають адекватного наукового аналізу й відповідної програми дій – «високих гуманітарних технологій» [16, 107].

Технологізація шляху до культури екологічної безпеки – це культура запобігання ризиків, небезпек, загроз цілям, ідеалам, цінностям, інтересам людини, родини, суспільства, держави, сучасної цивілізації. Це можливо якщо ми перебуваємо в просторі високих гуманітарних технологій, якщо з'єднуємо інституалізацію й мережіалізацію в єдину інституціонально-мережеву методологію на основі й за допомогою високих гуманітарних технологій. Досвід світової культури, нові виклики з XXI століття зажадали нового рівня і якості діалогу між людьми, між народами, між народом і владою про справедливість, про компромісність, про законність, про екологізацію, про співробітництво, про благополуччя, – тобто про загальну безпеку XXI століття.

Отже, можемо зробити *висновки.* Особливості функціонування культури екологічної безпеки залежать від характеру й вектора спрямованості змін, що відбуваються в суспільстві, стрімкого зростання нематеріальних компонентів, формування економіки знань, впливу людського капіталу, мережевих реальностей (інформації);

Швидкості взаємодії й зворотних зв'язків, ролі запобігання; рівня аналізу стану небезпек, їх динаміки й трансформацій середовища (як внутрішньої, так і зовнішньої).

Утвердження культури екологічної безпеки прямо залежить від відношення населення (у тому числі й у регіональному аспекті) до загальнонаціональних цілей, ідеалів, цінностей у ситуації сприйняття

Культура екологічної безпеки в процесі свого функціонування (у т.ч. і на стадії становлення) формує готовність до певного типу діяльності, вимірюваної за допомогою системи показників (індикаторів). Діяльність суб'єкта здійснюється споконвічно при осмисленні й сприйнятті (ідеалу, цінності) – тоді прояв феномена «культура екологічної безпеки» стає способом захисту мети (ідеалу, цінностей) у процесі її досягнення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты: Словарь терминов и определений. – М.: МГФ «Знание», 1999. – 368 с.

2. Гегель Г. В.-Ф. Философия истории / Гегель Г. В.-Ф. – СПб: Изд-во С-Петерб. ун-та, 2005. – 480 с.

3. Геополитика и национальная безопасность. Словарь основных понятий и определений / [Под общ. ред. В.Л. Манилова]. – М.: Статус, 1998. – С. 37.

4. Дуглас М. Чистота и опасность: анализ представлений об осквернении и табу [Пер: с англ. К. Фараджаев] / М. Дуглас. – М.: Издательство «Кучково поле», 2000. – 288 с.

5. Закон України про основи національної безпеки України // Уряд. кур'єр. – 2003. – 30 лип.

6. Кузнецов В. Н. Социология безопасности [Учебное пособие] / В. Н. Кузнецов. – М.: КДУ, 2009. – 422 с.

7. Курдюмов С. П. Законы коэволюции социальных систем, человечества и природы / С. П. Курдюмов // Всероссийский форум «Миллион друзей»: Сборник материалов научно-практической конференции в Нижнем Новгороде, 13–14 октября 2000 г. – М., 2001. – С. 14.

8. Курдюмов С. П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / С. П. Курдюмов // Философские аспекты информатизации. – М.: ВНИИСИ, 1989. – 236 с.

9. Матвеева С. Я. Страхи России в прошлом и настоящем / С. Я. Матвеева, В. Э. Шляпентох. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. – 179 с.

10. Моисеев Н. Н. Восхождение к разуму: Лекции по универсальному эволюционизму и его приложениям / Н. Н. Моисеев. – М.: Политиздат, 1993. – 192 с.

11. Сергеева Л. И. К вопросу о социологии и политологии общего дела / Л. И.Сергеева // Третья научная конференция: Человек и реформы в российском обществе. – М. : Наука, 1995. – С. 349

12. Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда: Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / П. А. Сорокин. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1999. – 448 с.

13. Тойнби А.Дж. Постижение истории [Пер. с англ.] / А. Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.

14. Федоров Н.Ф. Философия общего дела / Н.Ф. Федоров. – М.: Эксмо, 2008. – 752 с.

15. Штомпка П. Социальное изменение как травма / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 3–19.

16. Яновский Р. Геополитические проблемы современной России: О необходимости высоких гуманитарных технологий / Р. Яновский // Безопасность Евразии. – 1999. – № 1. – С. 107.

РЕЗЮМЕ

И.В. Лесникова. Сущность и статус культуры экологической безопасности

В статье рассматривается сущность категории «компромисс». Выясняются сущностные характеристики экологической безопасности. Анализируются такие экокультурные категории, как: страх, угроза, вызов. Определяется понятие «технология».

SUMMARY

I.V. Lesnikova. The Essence and Status of Ecological Safety

The nature of the category «compromise» is examined in the article. Essential characteristics of ecological safety are being determined. Ecocultural categories such as: fear, threat, challenge are analyzed. The concept of technology is defined.

М.О. Качуровський
Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С. Макаренка

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ОСВІТИ

Автор міркує щодо необхідності поновлення в системі освіти філософських засад, як умови її виходу з кризового стану.

Ключові слова: система освіти, філософія, криза освіти, науково-технічна революція.

Однією з сутнісних причин сучасної кризи освіти (з грецької «krisis» – «гостра нестача чогось») [3, 310], на нашу думку, є різке відмежування нинішнього освітнього процесу від філософських методологічних підстав. Від того шкільне навчання формує фрагментарне та однобічне світосприйняття, не кажучи, що серед більшості природничих дисциплін (фізики, хімії, біології тощо), наявний не лише дидактичний розрив, а й вони традиційно не несуть повноцінного виховного навантаження. Превалює думка, що в тому прерогатива належить соціально-гуманітарному циклу.

Крім того, в сучасній школі фактично не враховуються новітні досягнення в розумінні гносеологічного процесу, що складає основу навчання. Чомусь вперто використовується застаріла концепція класичної науки про взаємодію в процесі пізнання тільки суб'єкта та об'єкта, коли вже некласична методологія мислення включає в нього ще й пізнавальний інструментарій. А сьогоднішній, постнекласичний рівень знань про процес людського пізнання, обов'язково враховує ще й його результати: не лише рівень засвоєння світу, а й гуманістичні висновки зроблені з того, сформовані на підставі здобутих знань нові моральні оцінки сущого, толерантність ставлення до оточення та ін. Таке можливе за умови симбіозу освіти й філософії, оскільки вони нероздільні за логікою свого генезису та функціонування.

По-перше, без освіти не виникла б філософія. Вона, як абстрагований образ світу, стала спроможною до повноцінного прояву тільки з набуттям людством певного рівня знань. При неглибокому та фрагментарному знанні виникали лише окремі філософські думки (про життя і смерть, основи світобудови, майбутнє та ін.). Так формувався *перший етап* філософського знання – *передфілософія*.

Вже при осілому житті, завдяки появі науки, виникла можливість абстрактного осмислення світу речей, явищ, подій тощо. Завдяки тому в VII – VI ст. до н.е. з'явилася значна кількість філософських вчень, систем і шкіл, що започаткувало *власне філософію*, стимулювало її подальше розгорнення, одночасно вимагаючи системної освіти населення.

Шалений науково-технічний прогрес і науково-технічна революція XX ст. підняли філософську думку на рівень *філософської теорії*. На цей час основні онтологічні, гносеологічні, праксеологічні, аксіологічні та ін. філософські завдання були досить освоєні. Настала пора осмислити усе розмаїття людського життя і стосунків. З цієї причини у XX ст. виник надзвичайно широкий спектр філософського пояснення різноманітних ділянок

людського існування. Так виникли *філософії*: історії, культури, науки, техніки, природознавства, мови, фізичної культури та багато інших. Звичайно, що закономірною була поява і *філософії освіти*.

По-друге, освіта без філософського підґрунтя не здатна була б до *трансгресу* – самостійного просування. Вона, як надзвичайно велика і складна система, здатна до саморозвитку. Рушієм тут виступає людська ненаситність у здобутті знань. Постійно найновіший рівень освіти неодмінно вдосконалюється через використання більш складних і нових знань про світ, пошук ефективніших форм і методів їх засвоєння.

Цей процес неминуче філософськи узагальнюється, оскільки лише за такої умови стає зрозумілим рівень загальних освітніх здобутків і перспектива їх розгорнення.

По-третє, завдяки філософії освіта досягла системності та структурності. Сприяла цьому насамперед *школа* – витвір філософів. Саме вони першими започаткували колективну передачу мудрості, започаткувавши масове «освічення» системою знань (Конфуцій, Будда, Сократ, Платон та багато інших). А з часів Арістотеля освіта набирала сили систематизація наук, а в освіті – навчальних дисциплін, завдяки відгалуженню від загального знання його окремих ділянок: фізики, математики, логіки, астрономії, медицини й ін. Стала можливою систематизація і класифікація знання у кожній дисципліні окремо, що суттєво їх розширювало та поглиблювало. Але тут виникла загроза розриву цілісності знань, а й відповідно освіти, оскільки освіта з необхідністю виконує виховну функцію.

На допомогу знову ж таки прийшла філософія. Її роль в інтеграції освітнього процесу (навчання й виховання) дуже вдало і образно відобразив американський вчений і популяризатор науки А. Азімов у праці «Вид з височіні». Усі дослідники, пояснив він, окремо поглиблюють знання на своїх ділянках творчого пошуку і не в змозі збагнути, чим же займаються сусіди? Без цього відсутня системність і послідовність досягнення людством достовірних знань і, відповідно, освіти. Філософія ж ніби «зверху» охоплює усі галузі знань, допомагаючи узагальнено розуміти і планомірно їх розгортати.

І *четверте*, на що слід звернути особливу увагу – це філософсько-методологічна основа дослідження освіти, оцінка її стану і перспектив вдосконалення. Очевидно, що для повноцінного з'ясування сутності та проблем освіти має бути її повноцінне філософське осмислення, що собою і являє *філософія освіти*.

Звернемо увагу і на те, що *категорія «філософія освіти»* ще до кінця не відпрацьована і вживається неоднозначно, на що доказово звертає увагу М. Михальченко в дослідженні «Філософія освіти і соціокультурна теорія» [2, 47–49]. На що тут звертається увага?

По-перше, на те, що філософію освіти дехто вважає окремою ділянкою філософської антропології, яка досліджує навчання і виховання людини в сім'ї та школі. Але в такому разі відсутній суб'єктивний елемент освітнього процесу. Адже кожна людина розбудовує свій внутрішній світ, власну освіченість особисто.

По-друге, наявне пояснення філософії освіти і з суто педагогічної точки зору. Тут поняття «філософія» тлумачиться як абстрактні міркування на довільну тему. Пріоритетною, в такому разі, постає лише педагогічна думка, а філософія підпорядковується їй. Від того нерідко філософію освіти визначають як «теоретичне узагальнення реальної педагогічної практики» [2, 49]. А це не припустимо, оскільки філософія ніколи не мала за мету вирішення прикладних педагогічних завдань.

По-третє, є ще уявлення про філософію освіти як метанауку, що здатна до суттєвого впливу на позитивну зміну світу людського існування. Ця думка близька до переконань мислителів XVIII ст., які формували культ освіти: Вольтера, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо та ін. Проте їх думки про можливості освіти, людських знань та всеперемагаючу силу розуму, як головний засіб вирішення усіх соціальних проблем, на перевірку історією виявилися досить примарними. Наявні й інші тлумачення суті та змісту філософії освіти.

Враховуючи різні точки зору, спробуємо визначити поняття «філософія освіти» через її сутність і функціональний прояв. Тому зазначимо, що філософія освіти в такому разі має постати як інтегрований та системний підхід до внутрішньо цілісної ділянки діяльності людства, яка зазначається як *освіта*.

З філософської точки зору освіта має як внутрішній (суб'єктивний), так і зовнішній (об'єктивний) сутнісний прояв. Суб'єктивне в освіті залежить від кожної окремої людини, її здібностей, вміння, потреб, мотиваційних побуджень у засвоєнні світу, а суспільство в цілому, соціальні освітні інституції тут проявляються як об'єктивні чинники.

Наголосимо, що в наш час соціальний вплив на освіту суттєво посилився. Власне й сама освіта перетворилася в *соціальний інститут*, виконуючи соціальне замовлення: підготовку необхідних фахівців і формування громадянської відповідальності населення в межах даної політичної системи.

Соціалізація освіти надала їй *суперечливий характер*:

1) сьогоднішня освіта стала консервативною за структурою, організацією, методами самореалізації тощо. Вона змінюється (і то не глибинно) з настанням кардинальних суспільних змін. При тому зміни в освіті відбуваються повільно і часто гальмуються застарілими за світоглядом кадрами, невідповідними новим потребам програмами, методиками і т.п.;

2) водночас освіта періодично стає «вибухоподібним матеріалом», що може змінити суспільне життя. Саме в освітянському середовищі серед викладачів, учителів, студентів вперше виникали ідеї, організаційні структури, політичні та ідеологічні течії, які вели та ведуть до революційних змін у суспільстві (до речі, помаранчевий рух в Україні розпочали у 2004 році сумські студенти);

3) сучасна соціалізація освіти, її повне підпорядкування державній владі загальмувало саморозвиток освітньої системи, що стало однією з ключових причин її кризи. І це тоді, коли в наш час освіта є головною умовою прогресу соціуму.

Що є найхарактернішим для сучасної освіти?

По-перше, це постійне посилення її ролі у суспільному житті. Ні один народ, ні одна ділянка соціуму нині не може розвиватися без вдосконалення освітнього процесу – це аксіома.

По-друге, характерним є і розширення соціальної бази освіти. І не лише за рахунок збільшення кількості, скажімо, студентства, чи тих, хто здобуває другу професійну освіту тощо. До освіти все активніше долучаються громадські організації, різні фонди, меценати, кураторські об'єднання, батьківські комітети, міжнародні організації.

По-третє, у світі значно посилилася увага до підготовки майбутньої еліти суспільства. *Еліта* (з французької – «краще», «відбірне») – провідна верства населення, без якої неможлива високоякісна сучасна організація суспільного життя, його регулювання і спрямування на подальший прогрес. У високорозвинених країнах розуміння необхідності організаційного формування майбутнього країни (а це роблять політики, економісти, науковці, педагоги тощо) дуже гостре. Так, у США створено десятки спеціалізованих шкіл для вундеркіндів. Особливо обдарованим дітям щорічно надається стипендія у 50 тисяч доларів. Їм чітко визначена стезя в науці та суспільному житті [4, 8]. В Ізраїлі підготовка соціальної еліти взагалі засекречена. А розгромлена у Другій світовій війні Японія знайшла сили, виявивши тисячі обдарованих молодих людей, дати їм освіту в кращих закордонних університетах і, завдяки цьому, зуміла стати світовим науково-технічним лідером. В Україні також є школи для обдарованих дітей, але після двох-трьох років занять в них, випускники самі шукають свій шлях в подальшій освіті та житті.

По-четверте, сьогодні, як ніколи, стан освіти впливає на загальну культуру і духовний стан як людства, визначаючи рівень його розвитку в цілому, так і окремих країн і народів [1, 124]. Прикладом тому може бути освітній злет країн Південно-Східної Азії, де реформи в освітній галузі привели до феномена знаного як «стрибок азійського тигра». В результаті такі слаборозвинені країни в минулому як Малайзія, Тайвань, Сингапур та інші за короткий час перетворилися в осереддя передових технологій, високої культури життя, розвитку національної самобутності тощо.

На підставі викладеного стає очевидним, що система освіти, як соціальний інститут, нині пронизує усі життєдайні клітини суспільства, охоплює усіх без винятку його членів і від її стану залежить майбутнє як окремих країн і народів, так і всієї людської спільності. Тому необхідна повна реалізація нової освітньої парадигми, розбудованої на принципах демократизації та гуманізму. Очевидно, що без політичної волі можновладців і спільних зусиль соціально-гуманітарних та природничих дисциплін того не вирішити. Нова школа – уособлення цілісного виховного потоку у формуванні суспільства майбутнього. Методологічну базу для того формує філософія.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. П. Педагогічна освіта України: болонські виклики і напрями модернізації / В. П. Андрущенко // Практична філософія. – 2004. – № 1. – С. 124–128.

2. Михальченко М. Філософія освіти і соціокультурна теорія / М. Михальченко // Філософія освіти. – 2005. – № 1. – С. 46–50.

3. Новий український тлумачний словник. – Х.: Книжковий клуб, 2008. – 608 с.

4. Понарина Е. Без лишних деклараций / Е. Понарина // Поиск. – 2005. – № 1. – С. 1–10.

РЕЗЮМЕ

М.А. Качуровский. Философские основы формирования нового образования.

Автор размышляет относительно необходимости восстановления в системе образования философских оснований, как условия ее выхода из кризиса.

SUMMARY

M.O. Katchurovsky. Philosophical Bases for New Education Formation.

An author dwells upon the necessity of philosophical bases renewal in the system of education as the condition for overcoming of its crisis.

В.В. Мармуров
Донецький інститут туристичного бізнесу

ВПЛИВ ОСВІТИ НА ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядається трансформація структури особистості та людських взаємовідносин в умовах інформаційного суспільства. Аналізується роль освіти у протистоянні негативному впливу інформаційно-комунікативних технологій на формування особистості, пропонуються певні шляхи захисту свідомості від занурення у віртуальну реальність.

Ключові слова: ціннісні орієнтири особистості, інформаційне суспільство, міжособистісне спілкування, кохання, любов.

Ще у 1973 році американський соціолог Деніел Белл зауважив, що постіндустріальне суспільство – це інформаційне суспільство. Комп'ютери, Інтернет та пов'язані з ними інформаційні технології надають якісно нових змін процесам сучасного життя людства. В рамках інформаційного суспільства змінюється більшість сфер життєдіяльності людини. Інтенсивний розвиток комунікативних технологій не міг не торкнутися такого аспекту, як взаємовідносини між людьми і не вплинути на процес формування особистості. Проблема міжособистісного спілкування в новому інформаційному форматі та змін у внутрішньому світі людей стає все більш актуальною. Тому необхідно проаналізувати результати втручання інформаційно-комунікативних технологій у процес формування особистості та пошук шляхів впливу з боку освіти на цей процес. Для цього ми дамо визначення інформаційному суспільству та віртуальній реальності; розглянемо феномени дружби та кохання, як передумови існування та пізнання особистості, зокрема у її гуманістичному плані; визначимо позитивні та негативні результати впливу віртуальної реальності на особистість та міжособистісні стосунки та запропонуємо шляхи впливу освіти на розвиток особистості в контексті інформаційного суспільства.

Робота спирається на комплекс теоретичних та емпіричних методів таких, як аналіз, синтез, моделювання, спирається на результати фундаментальних досліджень у сфері соціальної філософії, філософської антропології, філософії інформаційного суспільства. Це, насамперед, роботи Д. Белла [5], У. Мартіна, Ю. Хабермаса [10], в яких розглядається проблема трансформації суспільства; М.Г. Абрамова [1], який розглядає окремі аспекти інформаційного суспільства,

зокрема вплив віртуальної реальності на молодих людей; Платона [8], Аристотеля [3], А. Аврелія [2], Ф. Бекона [4], Р. Декарта [6], В.С. Соловйова [9], присвячені проблемам любові та кохання; І.С. Кона [7], де йдеться про феномен дружби.

Наукова новизна полягає у визначені якісних змін феноменів дружби та кохання у людських взаємовідносинах в умовах інформаційного суспільства.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що теоретично висуваються та аналізуються певні актуальні проблеми людських взаємовідносин, зміни у внутрішній структурі базових цінностей сучасного інформаційного суспільства.

Термін інформаційне суспільство вперше з'явився на Заході. Д. Белл констатував, що революція в організації та обробці інформації та знань, де центральну роль відіграє комп'ютер, розвивається в контексті того, що називається постіндустріальним суспільством. Як вважає професор У. Мартін, під інформаційним суспільством розуміється розвинуте постіндустріальне суспільство, що виникає перш за все на Заході. На його думку, не виключається той факт, що інформаційне суспільство стверджується перш за все у таких країнах, як Японія, США та в Західній Європі, де у 60-70-х роках сформувалося постіндустріальне суспільство.

Д. Белл та У. Мартін робили спроби виділити та сформувати основні характеристики інформаційного суспільства за наступними критеріями. [5]

Технологічний: ключовий фактор – інформаційні технології, які широко використовуються у виробництві, установах, системі освіти та побуті.

Соціальний: інформація виступає у якості важливого стимулятора зміни якості життя, формується та стверджується «інформаційна свідомість» завдяки широкому доступу до інформації.

Економічний: інформація формує ключовий фактор в економіці у якості ресурсу, послуг, товару, джерела доданої вартості та зайнятості.

Політичний: свобода інформації, що веде до політичного процесу, який характеризується зростаючою участю та консенсусом між різними класами і соціальними шарами населення.

Культурний: визнання культурної цінності інформації шляхом сприяння ствердженню інформаційних цінностей в інтересах розвитку окремого індивіда та суспільства в цілому.

При цьому особливо підкреслюється думка про те, що комунікація представляє собою ключовий елемент інформаційного суспільства.

З поняттям інформаційного суспільства тісно пов'язано поняття віртуальної реальності. Віртуальна реальність – особлива філософська категорія, яка стоїть на одному рівні з такими категоріями як час, простір, сутність, що дозволяє у єдиному плані розглядати реалії, що відносяться зазвичай до різних типів знань: природознавчих, гуманітарних та технічних.

Як зазначають у своїх працях дослідники даної проблеми, особливістю віртуальної реальності є те, що її реальність заснована головним чином на розірванні усіх можливих каналів зв'язку із зовнішнім світом, крім самого технічного пристрою віртуальної реальності.

Прихильників становлення віртуальної культури стає все більше. На думку більшості дослідників віртуалістика стає одним з напрямків сучасної культури. Людство поступово переходить від письмової культури – до екранної, від індустріальної цивілізації – до інформаційної.

Інформаційний аспект розвитку сучасного суспільства не міг не відобразитися на моральних цінностях та внутрішньому світі людини. Віртуальна реальність торкнулася таких загальнолюдських цінностей як любов та дружба, які є одними з найважливіших гуманістичних основ особистості, та вже встигла значною мірою їх трансформувати.

Багато філософів займалися дослідженням духовних цінностей людини, зокрема таких як любов і дружба. Проведемо стислий аналіз деяких робіт, щоб побачити, як історично змінювалось ставлення до цих цінностей.

Спроби пояснити природу кохання були зроблені ще за часів Давньої Греції. Так, у творі «Бенкет» Платон викладає міф про походження людей і пояснює потяг чоловіка до жінки тим, що колись вони були одним цілим, доки Зевс не поділив андрогінів навпіл. Також Платон розповідає про природу кохання через опис бога Ерота, його зовнішність та характер. Ерот успадкував безсмертя від батька та смертність від матері, тому кохання може народитися і померти в один і той самий день. У грецькій мові є кілька слів для позначення кохання: ерос, філія, сторге та агапе. Ще одну думку про походження кохання висловлює Аристотель. Він говорить, що «філія» закладена в людині споконвічно, що вона є творінням природи. Перше кохання в житті людини – це любов до глави сім'ї. У родині всі відносини повинні будуватися на принципах любові, для гармонійного існування, особливо по відношенню до голови родини.

У Давній Греції кохання цінувалося високо. В тому ж творі Платона «Бенкет» міститься істинне прославлення кохання, більш того, там йдеться і про його моральний зміст [8].

Християнство принесло у світ нове розуміння любові та кохання, майже в усьому протилежне античному погляду. Християнство визнає всеосяжну любов. У якості головних заповідей Ісус Христос висуває дві, і до того, ж він їх поєднує. Перша заповідь про те, що людина має полюбити господа свого усім своїм серцем. Друга заповідь спонукає людину полюбити ближнього, як самого себе. Поняття ближнього у Старому Завіті відносилося тільки до жителів Ізраїлю, у Новому Завіті воно стало значно поширюватися на усіх людей, незалежно від їхнього місця проживання та національності. Першою заповіддю Ісус Христос називає любов до Бога, але вона не може бути реалізована без виконання другої заповіді, любові до ближнього. Любов до ближнього, тобто до кожної людини – в Новому Завіті головна умова любові до Бога, головна сходинка на шляху до нього.

Одним з перших християнських філософів, який торкнувся теми любові, є Августин Аврелій. Він проводить чітку межу між любов'ю та пристрастю. Любов'ю він називає прагнення насолодитися Богом заради нього самого, а також собою та ближніми заради Бога. Пристрасть, на його думку, – це прагнення насолоджуватися собою та ближнім не заради Бога. Справжня любов подібна пісні, яка присвячена Богу; її можна співати мовчки, адже любов сама є голосом Бога [2].

Епоха Відродження повернула античне уявлення про кохання. Кохання знову стало розглядатися як космічна сила.

Френсис Бекон – англійський мислитель пізнього Відродження, з одного боку, з повагою говорив про принципи християнської любові, а з другого боку, приділив увагу і «земному» коханню, піддавши його детальному аналізу. Християнська любов, на його думку, є вмістилищем усіх чеснот. Вона виховує в людині добрий норов краще, ніж будь-який вчитель етики. Така любов заспокоює душу і позбавляє її від зайвих пристрастей. Тому тільки одна християнська любов не може бути надмірною.

Міркуючи про земне кохання, він не хвалить його, але й не засуджує, адже не має достатніх підстав на те або інше. Він виділяє два ряди аргументів за кохання і проти. «За кохання виступають наступні аргументи: завдяки коханню людина знаходить саму себе; велика пристрасть – найкращий стан душі; без кохання людині все здається простим та нудним; кохання рятує від самотності. Проти кохання: кохання є добрим на сцені – у вигляді комедії або трагедії, але у житті воно приносить багато нещасть. Кохання народжує у людей протиріччя у думках і оцінках. Воно робить людей одержимими однією думкою, нав’язує їм занадто вузький погляд на речі» [4, 373].

Рене Декарт – французький філософ і математик, один із засновників філософії Нового часу спробував піддати любов (кохання) науково-теоретичному аналізу.

Замість старих класифікацій Декарт запропонував розрізняти три види любові: прихильність, дружба і благоговіння. Ці види любові розрізнялися не за предметом, на який вони спрямовані, а за ступенем цінності, яку люди добувають під час порівняння з собою. Якщо предмет цінується нижче за себе, то це прихильність, якщо на одному рівні із собою дружба, а якщо більше себе, то це вже благоговіння. Декарт вважав, що людина зливається в одне ціле з об’єктом своєї любові: «При цьому уявляється дещо цілісне, однією частиною якого вважають себе, а іншою – те, що люблять» [6, 515].

Серед філософських міркувань про кохання, значна роль належить російському філософу В.С. Соловйову. Його робота «Сенс кохання» – одна з найяскравіших праць про кохання. Звичайна турбота про самого себе раптом змінює напрямок, переходячи на іншу людину. Її інтереси, проблеми стають тепер твоїми власними. Переносячи увагу на іншу людину, відбувається цікава ситуація – ця увага наче проходить скрізь могутній посилювач і стає набагато сильнішою, ніж увага до самого себе. Більш того, тільки велике кохання розкриває духовно-творчий потенціал особистості. Це визнається майже кожним, навіть тим, хто ніколи не відчував на собі цього почуття. В.С. Соловйов розуміє кохання не лише як суб’єктивно-людське почуття, кохання для нього виступає як космічна, надприродна сила, що діє у природі, суспільстві, людині. Це сила взаємного тяжіння. Людська любов, насамперед статева, є одним з проявів кохання космічного [9].

Серед українських філософів проблему людських взаємовідносин досліджували такі класики, як Г.С. Сковорода та П.Д. Юркевич. Г.С. Сковорода стверджує, що сутністю любові є турбота про кохану людину. П.Д. Юркевич

вважає, що в основі любові мають бути принципи християнських взаємовідносин.

Основна суть роздумів видатних філософів про любов зводиться до того, що в основу любові покладена любов до ближнього та необхідність турботи про кохану людину, хоча ми побачили, що розуміння та осмислення людьми дружби та кохання історично змінювалося і мало свої особливості в різні часи. Певні якісні зміни відбуваються і у сучасну епоху інформаційних технологій. В інформаційному суспільстві, на наш погляд, відношення людини до осмислення любові певним чином трансформувалося. Мають місце певні тенденції в міжособистісних стосунках людей, про які ми поговоримо далі.

Значну увагу процесам трансформації суспільства приділяв Ю. Хабермас. На його думку суспільство – це мережа комунікативних кооперацій, що зв'язують соціалізованих індивідів один з одним на фоні культурних традицій і що забезпечують тим самим соціальну інтеграцію. В основі суспільної модернізації (переходу від примітивних до складно організованих суспільств) лежить раціоналізація життєвого світу. Остання виявляється перш за все в його структурній диференціації, що веде до відділення інституціональної системи, що набуває динамізму, від системи образів світу, які, у свою чергу, раціоналізуються, до автономізації особистості по відношенню до суспільних інститутів, до розвитку рефлексивно-критичного відношення особистості до успадкованих традицій, тощо. Відповідно, набирає обертів генералізація цінностей, все більше вільним стає комунікативне дійство від конкретних та успадкованих зразків поведінки. Виникають об’єднання відкритої спільноти, в яких норми і цінності вільно виробляються, а не нав’язуються. Тим самим раціоналізований життєвий світ робить можливими такі інтеракції, які керуються не нормативно прописаною згодою, а аргументовано досягнутим консенсусом. Картини світу, які раніше сприймалися автоматично, нормативно-ціннісні уявлення, суспільні інститути повинні віднині отримувати виправдання через вільно аргументоване обговорення спільнотою. Суспільна модернізація означає розкріпачення потенціалу раціональності, який закладений у комунікативному дійстві. Однак процес раціоналізації життєвого світу пов'язаний з внутрішньою диференціацією суспільної системи, що викликає зріст некерованої складності. Кожна нова область диференціації системи відкриває простір подальшому зростанню складності, тобто для подальшої функціональної спеціалізації і відповідної більш абстрактної інтеграції диференціацій, що мали місце [10].

В інформаційному суспільстві дуже популярним засобом комунікації стає комп’ютер, який сприяє спілкуванню людей шляхом використання Інтернет-технологій. Позитивні та негативні аспекти впливу інформаційних технологій на молоде покоління аналізує М.Г. Абрамов. Він зазначає, що «людина перед комп’ютером вступає в інтелектуально-комунікативну взаємодію не тільки і не стільки з певною програмою, скільки із колективним суб’єктом, що стоїть за нею, реальною спільнотою людей, чий досвід і знання є «згорнутими». Тому, не втрачаючи власних джерел активності, особистість має у цьому випадку додаткові можливості для зростання – на основі різноманітності форм та рівнів

взаємодії з комп'ютером. Разом з тим є і небезпека негативного розвитку особистості. Багатофункціональність, швидкість та інші корисні якості комп'ютера роблять з нього блискучого асистента. Однак його призначення полягає не в тому, щоб підміняти людину і ставати чи не найближчої істотою, а допомагати їй, полегшуючи її працю. Сучасні Інтернет-технології знижують ступінь соціалізації особистості» [1, 87].

Інтернет значно полегшив процес знайомств та пошуку партнерів, кохання у всіх формах стало більш доступним. Особливістю цього процесу є те, що цінність кохання все більш відтісняється бажанням знайти тимчасові та ні до чого не зобов'язуючі знайомства з метою задоволення сексуальних потреб. Глибокі почуття, які є в основі кохання, знецінюються, руйнується структура особистості, втрачається моральність. Все це проявляється в поведінці людей і має серйозні соціальні наслідки – люди стають нездатними на довгострокові відносини, неспроможними створювати сім'ю та брати на себе зобов'язання. Тому й поняття сім'ї втрачає свою сутність, укладені шлюби швидко розриваються, росте кількість неповних сімей.

З початком перебудови секс бурхливо увірвався в життя нашого суспільства. Маса телепрограм, журналів та газет, радіопередач зробили кохання, секс, знайомства своїми основними темами. Чи зняло це проблему знайомства чоловіка та жінки? Навряд. Скоріш, викликало масу психологічних проблем у людей, що так чи інакше відрізняються від більшості, особливо, у занадто сором'язливих. Не кожен може стати учасником шоу «Кохання з першого погляду», як не всім дано бути академіками.

Сьогодні ми живемо в інформаційному суспільстві, і люди отримали можливість здійснювати знайомства за допомогою Інтернету. Познайомитися у мережі легко і доступно для всіх: чоловіки і жінки, хлопці та дівчата будь-якого віку, зовнішності, соціального положення, одружені та вільні можуть швидко знайти друзів та однодумців, секс-партнера та супутника життя, спілкування будь-якого рівня. Крім того, Інтернет суттєво полегшив вирішення проблеми знайомства для людей з обмеженими можливостями: в мережі навіть інваліди почувають себе повноцінно і мають усі шанси зустріти істинне кохання. Чоловіки та жінки, рисами характерів яких є сором'язливість, в реальному житті не можуть підійти до уподобаного представника протилежної статі, а у мережі вони відчувають себе більш вільними і знайомства в мережі для них – гарний спосіб позбавитися самотності і влаштувати своє приватне життя.

Тема Інтернет-знайомства широко обговорюється в мережі. На численних форумах та спеціалізованих сайтах висловлюються різні думки з цього питання. Більшість з них такі: якими б легкими не були віртуальні знайомства, почуття, які мають чоловіки та жінки, цілком реальні, а частіше вони значно яскравіші за ті, що з'являються під час вербального спілкування. Дуже часто такі знайомства плавно переходять в площину реального життя, коли хлопці та дівчата, що познайомилися в мережі, створюють родину. Інколи кохання, що з'явилося в мережі, виявляється міцнішим за те, що виникло під час інших шляхів знайомств.

Поняття дружби також зазнало змін, люди стали спілкуватися і дружити на відстані, знаходячи спільні інтереси на Інтернет-форумах і т.п., при цьому не

маючи реальних зустрічей і контактів. І.С. Кон дає наступне визначення дружби: «На відміну від ділових, функціональних відносин, заснованих виключно на спільності занять та відповідному розподілі обов'язків, дружба – це відносини тотально особистісні, які самі по собі є благом. На відміну від споріднення або товариства, обумовленого приналежністю до одного колективу, зв'язаного узами групової солідарності, дружба є індивідуально вибірковою, добровільною, заснованою на взаємній симпатії. Нарешті, дружба – відносини глибокі та інтимні, що передбачають не тільки взаємодопомогу, але й внутрішню близькість, відвертість, довіру, любов. Недарма ми називаємо друга власним alter ego»[7,4]. Чи можна сподіватися на довіру та відвертість, знаходячи віртуальних друзів?

Останнім часом з'явилося поняття «Віртуальний шлюб» – форма постійних відносин через міжнародну комп'ютерну мережу Інтернет між користувачами з їхньою реєстрацією на спеціалізованих сайтах. Віртуальний шлюб юридично не є шлюбом і не визнається державою та деякими світовими релігіями, але при цьому імітує інститути укладення шлюбу, реєстрації, сімейного життя, що прийняті в суспільстві, віртуальні родини навіть заводять віртуальних дітей. Подібні шлюби на відстані є дуже популярними серед молоді. У Китаї вже було зареєстровано 50 тисяч віртуальних шлюбів. Правознавці з ісламського університету «Аль-Азхар» стверджують, що шлюби через Інтернет не є законними та суперечать шаріату, який детально розробив всю процедуру весілля за мусульманськими звичаями. Наприклад, наречений та наречена повинні заявити про згоду вступити у шлюб у присутності свідків, знаходячись в одній кімнаті, а не на відстані, обов'язковим є погодження родичів і т.ін.

Беручи до уваги цю підвищену зацікавленість віртуальним життям, уявімо на мить майбутнє людства, якщо ці інтереси прогресуватимуть. У віртуальних шлюбах народжуватимуться віртуальні діти. Що ж станеться з реальною демографією та населенням? Чи не призведе ця тенденція до виродження людства? Звичайно, ніхто не заперечує позитивні сторони інформаційно-комунікативних технологій, але треба запобігати їхньому негативному впливу на свідомість людей. Особливо це стосується свідомості дітей та підлітків, які проводять години перед екранами комп'ютерів.

Освіта – один з інститутів, які є найбільш відповідальними за процес формування особистості. Сучасна система освіти та виховання також розвивається в умовах інформаційного суспільства і є його частиною. Необхідно зазначити, що сьогодні навчальний процес інтенсивно стимулює дітей та підлітків до використання інформаційно-комунікативних технологій під час навчання. Інколи діти сідають за комп'ютер раніше, ніж навчаються писати та читати. В школах, технікумах, вищих навчальних закладах вивчання інформатики є обов'язковим. Діти отримують численні завдання з інших предметів, які тим чи іншим чином пов'язані з інформаційно-комунікативними технологіями. Пошук потрібної інформації ведеться вже не в бібліотеках, а в Інтернеті. Більшість робіт потребує оформлення за допомогою комп'ютера. Усі розрахунки виконуються з використанням відповідних електронних програм. Дітей все менше цікавить реальне життя. Реальне спілкування з друзями підміняється віртуальним. Діти

менше грають у спортивні ігри, надаючи переваги комп'ютерним. Театри, книги та музеї взагалі майже не цікавлять підростаюче покоління, адже набагато цікавіше знайти розвагу, сидячи перед монітором. Можливо на перший погляд небезпека непомітна, але результатом є зміни в інтересах, моральних цінностях, стосунках, навіть погіршення здоров'я, як психічного, так і фізичного.

Що ж може зробити система освіти для протистояння негативному впливу інформаційно-комунікативних технологій на особистість людини? Звичайно не можна забороняти дітям користуватися вищевказаними технологіями, але треба намагатися обмежувати це користування певною мірою. Можна запропонувати наступні види дій в цьому напрямку:

1. Починати роботу в даному напрямку з батьків – пояснювати, що вони мають контролювати кількість часу, який їхня дитина проводить перед комп'ютером.

2. Не спрямовувати освітній процес таким чином, щоб володіння інформаційними технологіями випереджало оволодіння знаннями природним чином, тобто не привчати дітей до комп'ютерів з пелюшок, а спершу навчити їх читати, писати та рахувати. Якщо відбуватиметься навпаки, то результат буде сумним, адже відомо, що у «високотехнологічних» Сполучених Штатах Америки дуже велика кількість громадян має жахливі навички письма, адже користування комп'ютером є основою основ життя американців.

3. Організовувати різноманітні виховні заходи (відвідування музеїв, театрів, екскурсій), зацікавлювати дітей культурою та мистецтвом.

4. Організовувати спортивні заходи, конкурси та змагання.

5. Стимулювати інтерес до читання.

6. Створювати різноманітні клуби за інтересами для реального спілкування.

Все це сприятиме тому, щоб відірвати дитину він монітору та не допустити втрати особистості у віртуальному світі.

Висновки. Вплив інформаційних технологій на людські взаємовідносини має як негативні, так і позитивні сторони, але з точністю можна сказати одне – інформаційне суспільство розвиває особистість у своєму власному напрямку.

Серед позитивних моментів впливу інформаційних технологій на взаємовідносини людей можна виділити наступні:

1. Спрощення способу знайомства, так як можливість знайомитися через Інтернет, по суті, є більш доцільною, ніж інші способи, оскільки на відповідних сайтах спілкуються люди, які мають однакову мету – познайомитися, а під час знайомства «на вулиці» така взаємна мета, як правило відсутня; доступність знайомства для людей з обмеженими можливостями. Інвалідам важко знайти свою половину і саме Інтернет дає широкі можливості знайти собі подібного; Інтернет надає можливість відчувати себе більш вільно людям, які мають певні комплекси, яким важко завести реальне знайомство зі сторонньою людиною; в реальному житті часто дуже важко знайти однодумців в якому-небудь питанні, а Інтернет надає цю можливість за допомогою тематичних форумів.

2. Реальна інформаційна користь під час навчальної та наукової діяльності.

До негативних моментів можна віднести наступне:

1. Доступність віртуальних контактів призводить до зниження цінності кохання та відносин, кохання підміняється сексом, що підтверджується відсотковим співвідношенням людей у мережі, які шукають серйозних відносин або випадкових зв'язків.

2. Небезпека надмірного занурення у віртуальний світ, що змінює структуру особистості, впливає на психіку, здоров'я та спосіб життя.

Завданням системи освіти є не допустити підміни реального життя віртуальним, втрати моральних цінностей та деструкції особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамов М. Г. Влияние информационных технологий на старшеклассников. / М. Г. Абрамов // Человек – 2007. – № 3. – С. 85–92.

2. Аврелий А. О супружестве и похоти / А. Аврелий. – Москва: ИФ РАН, 1994. – 404 с.

3. Аристотель. Этика / Аристотель; [пер. с древнегреч. Н. В. Брагинской, Т. А. Миллер]. – Москва: АСТ, 2002. – 492 с.

4. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук / Ф. Бэкон. – М.: Мысль, 1978. – 509 с. – (Сочинения в 2-х томах).

5. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество [пер. с англ. В. Л. Иноземцева] / Д. Белл. – М. : Академия, 2004. – 788 с.

6. Декарт Р. Страсти души [пер. с фр. В. В. Соколова] / Р.Декарт. – М.: Мысль, 1989. – 654 с. (Философское наследие).

7. Кон И. С. Дружба: этико-психологический очерк. / И. С. Кон – М.: Поditиздат, 1987. – 348 с. (Личность. Мораль. Воспитание: сер. худож. – Публицист. и научно-попул. изд.).

8. Платон. Федон; Пир; Федр; Парменид [пер. с древнегреч. С. А. Ананьина и др.] / Платон. – М. : Мысль, 1999 – 526 с. – (Философская мысль).

9. Соловьёв В. С. Смысл любви. / В. С. Соловьёв. – М.: Современник, 1991. – 524 с. – (Избранные произведения).

10. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [пер. с нем. В. Л. Иноземцева] / Ю. Хабермас. – М.: Академия, 2004. – 788 с.

РЕЗЮМЕ

В.В. Мармуров. Влияние образования на формирование ценностных ориентиров личности в контексте информационного общества.

В статье рассматривается трансформация структуры личности и человеческих взаимоотношений в условиях информационного общества. Анализируется роль образования в противостоянии негативному влиянию информационно-коммуникативных технологий на формирование личности, предлагаются определённые пути защиты сознания от погружения в виртуальную реальность.

SUMMARY

V.V. Marmurov. The Influence of Education on the Formation of Value Personal Guidelines in the Context of Information Society.

The article considers the transformation of the structure of personality and human relations in the conditions of the information society. The role of education in resisting the negative influence of informative and communicative technologies on the development of personality is analyzed, the certain ways of saving the mentality from sinking into virtual reality are given.

М.Л. Яковенко
Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля

ДИЗАЙН ЯК СУЧАСНА ФОРМА ВИРАЖЕННЯ ЕСТЕТИЧНОГО ПОЧАТКУ В КУЛЬТУРІ

У статті проаналізовано процес усвідомлення дизайну як виразника естетичних образів, іманентних культурі. Дизайн розглянуто як специфічний вид естетичної діяльності, пов'язаний з технічними, соціокультурними та особистісними перетвореннями.

Ключові слова: дизайн, культура, естетичний образ, естетична діяльність, дизайнерська діяльність.

Дизайн в культурі сьогодення не є новітнім феноменом. За певних умов розвитку соціального, економічного та технічного рівня, на рубежі XIX–XX ст. з'являється вид діяльності, що задовольняє іманентну потребу особистості в естетизації навколишнього простору, що згодом виокремлюється у професію, яка одержала назву «дизайн», або «художнє конструювання». Назва віддзеркалює той факт, що першими дизайнерами були художники, метою яких стало свідоме художнє формоутворення предметного середовища. Саме формування гармонійного середовища різноманітних сфер життєдіяльності людини є прикладною сутністю дизайну, та привертає нашу увагу до поняття «практична естетика» (термін Г. Земпера).

Ми вже звикли до словосполучень «дизайнерський одяг», «дизайнерські меблі», «дизайнерський задум» тощо, які в повсякденному житті навіть не потребують додаткового роз'яснення, тому, що свідчать про щось особливе, новітнє, не схоже ні на що інше, і часто таке, що має авторську концепцію. В наш час дизайнерська діяльність увійшла до списку престижних та затребуваних видів професійної діяльності, оскільки рядом поколінь творчих особистостей було продемонстровано можливості дизайну в організації повсякденного життя особистості, розвитку національних культур, та масової культури сучасності в цілому.

Внаслідок поширення дизайну, його ускладнення, доступності і популярності, відбувається вплив на якості і здібності особистості, які в результаті мають загальнокультурне значення, а тому є потреба більш детального розгляду цього естетико-культурного феномену XX ст. Так звана «експансія дизайну», що наростає з кожним роком, і стає невід'ємною часткою всіх культур світу є природнім процесом саме тому, що культурі внутрішньо властиві естетичність та проектність.

З огляду на його розповсюдження та популяризацію виникає потреба у визначенні його співвідношення з естетикою, яка містить цілісне сприйняття світу в поняттях «прекрасне», «потворне», «гармонія», в яких втілені пропорції образів, співзвуччя тонів, спорідненість форм, відчуття фактур, що є складовими предметного дизайну.

Звертання до історії, теорії і методології дизайну на теренах сучасної науки не є рідким явищем. Сучасна теорія дизайну оперує цілим рядом понять: промислове мистецтво, технічна естетика, проектна культура, ергономіка тощо, які певною мірою вказують на специфічність, етапність, взаємообумовленість,

та відбивають сутність становлення самого поняття «дизайн». Проте фундаментальні розробки в цих напрямах здійснили такі провідні вітчизняні та російські науковці як В.В. Волкова, Н.О. Ковєшнікова, А.Н. Лаврєнтьєв, В.Ф. Рунге, В.В. Сєньковський, С.С. Шумега.

Культурологічні та психологічні аспекти дизайнерської діяльності розглядають О.О. Барташевич, Л.Г. Борисова, Н.В. Збаровська, І.М. Ілюшина, В.Я. Кардаш, О.І. Кочережко, Н.Я. Крижановська, С.К. Лемешев, К.Л. Мілютіна, О.А. Павловська, Є.А. Полях, М.В. Сорокіна, О.Г. Яцюк та інші.

Прискіпливого розгляду естетичним аспектам дизайну надано в працях В.Р. Аронова, Ю.Б. Борєва, О.В. Колєснікова, Л.Т. Левчук, В.О. Лозового, М.В. Овсяннікова, О.І. Оніщенка, В.І. Панченко та інших.

Кінцева мета дизайну, яка полягає у формуванні гармонійного предметного середовища, що найбільш повно задовольняє матеріальні та духовні потреби людини, спонукає до необхідності усвідомлення дизайну як естетичного виразника культури. Тому звертання до суспільної діяльності, що пов’язана з перетворенням дійсності за законами краси, є нагальною потребою сучасної естетики, а саме тих її прикладних властивостей, що уособлюються в дизайні, швидкість та динамізм розвитку якого прискорюється в унісон з розвитком суспільства.

Як відомо, перше визначення індустріального (або промислового) дизайну (точніше області діяльності дизайнера) було прийнято на першому Міжнародному конгресі спільнот по художньому конструюванню в 1957 році у Стокгольмі, та запропоновано англійськими теоретиками мистецтва. Згідно з їхнім розумінням, дизайнером є будь-який фахівець, який здатний на підставі отриманих ним знань, технічної підготовки й практичного досвіду, а також розвиненого зорового сприйняття рекомендувати виробництву використовувати найбільш підходящі матеріали, способи їх обробки, форму, колір, обробку промислових виробів масового виготовлення.

Пізніше, коли усе більше уваги стали звертати на роль дизайнера в суспільстві, не відмовляючись від характеристики його професійної роботи над формою виробів, стали підкреслювати його можливості в справі організації навколишнього предметного середовища, а надалі – гармонізації внутрішнього світу людини. Отже, дизайн, з самого початку свого існування тісно пов’язаний із пластичними мистецтвами: скульптурою, живописом, архітектурою, орнаментикою, невід’ємною властивістю яких є естетичність. Мистецтво для дизайну відігравало роль своєрідної першооснови, що освоює нові творчі технології й прийоми виразності. У XX столітті, в середовищі художників й архітекторів, з’єднання наукових і технічних переворотів привело до серйозного естетичного переосмислення технічних форм. Значні техніко-технологічні досягнення та ускладнення соціально-економічних відносин призвели до того, що дизайн не тільки використовує сьогодні досягнення пластичних мистецтв, але, водночас, координує свої суто художні можливості з наукою, технікою, новітніми комп’ютерними технологіями, конструюванням, а дизайнери співпрацюють у тісному зв’язку з інженерами, психологами, фахівцями зі сприйняття предметного середовища.

У 1969 році, на міжнародному семінарі дизайнерів у Бельгії, було прийнято таке визначення дизайну: «Дизайн – це творча діяльність, метою якої є виявлення формальних якостей промислових виробів. Ці якості включають і зовнішні особливості виробів, але головним чином – структурні та функціональні взаємозв'язки, які перетворюють вироби в єдине ціле як з точки зору споживача, так і з точки зору виробника. Дизайн прагне охопити всі аспекти навколишнього щодо людини середовища, які обумовлені промисловим виробництвом» (Пер. авт.) [7, 30].

На початку XXI століття, коли дизайн постає як необхідна умова естетичного буття культури, Н. В. Воронов сформулював іще одне визначення, яке, з нашої точки зору, більш точно відповідає сучасним уявленням про дизайн: «Дизайн – органічне нове з'єднання існуючих матеріальних об'єктів і (або) життєвих ситуацій на основі методу компоновки за необхідності використання даних науки з метою додання результатам цього з'єднання естетичних якостей і оптимізації їх взаємодії з людиною й суспільством. Це визначає наявність властивих дизайну соціальних наслідків, що проявляються в сприянні суспільному прогресу й формуванню особистості. Терміном дизайн може визначатися властиво задум (проект), процес його реалізації й отриманий результат» (Пер. авт.) [1, 16].

У вітчизняній культурі слово «дизайн», до 1985 року викликало ідеологічні підозри й підмінювалося іншими назвами, як то: «технічна естетика», «художнє конструювання», «художнє проектування» тощо. Тому дизайн у нашій країні довго розвивався як суто теоретична дисципліна, як засіб самореалізації творчої свідомості. «Традиційні культурні особливості разом з витратами «соціалістичного способу хазяйнування», що визначав низький рівень промислових технологій, спровокували розвиток так званого «паперового дизайну», розробку «вербальних проектів», створення «концептуальних об'єктів», що не передбачали своє втілення і що примикали, швидше, до арт-дизайну, концептуального мистецтва та «наглядної філософії». Ці ж обставини породили зростання професійної рефлексії, створення багатьох теоретичних і методологічних розробок» (Пер. авт.) [8].

Так, у 60-х роках минулого століття була запропонована теорія «тотального проектування середовища», що уособлювала проектність в культурі, яка в ідеалі не розділялася на «мистецтво» і «техніку». Зміст терміна «проектна культура» осягає «комплекс засобів і форм інституціонально організованої проектної діяльності, яка функціонально пов'язана з системами управління, планування і є особливого роду виробництвом проектної документації, у мові якої передбачається бажаний результат дій і образ майбутнього об'єкта – речі, предметного середовища, системи діяльності, способу життя в цілому». [3, 105]. Увесь предметний світ охоплювався умоглядно, стверджувалася його цілісність, і до нього підходили в одному стилістичному ключі. Дизайн набув соціально-культурного значення, почав сприйматися як антипод хаосу й різночасності в створенні середовища, стверджував певні, досить лаконічні форми організації навколишнього предметного світу. Цим пояснюється посилення уваги в дизайні (що на той час

мав назву «технічна естетика»), до всебічного прогнозування змін предметного середовища, велике значення у якому надається категорії «соціально-естетичного ідеалу», а також поняттю «сукупного образу середовища» як результату художньо-проектного мислення.

Загалом, метою теорії дизайну (або теорії тотального проектування середовища) було вироблення загальних принципів проектування й виділення його у відносно самостійну сферу соціальної практики, яка розвивається за своїми власними внутрішніми законами. У цьому випадку теорія дизайну повинна була об'єднати в собі знання із самих різних наук: філософії, соціології, естетики, економіки, ергономіки і т.д. Особливої значимості ця ситуація набула у 70-х, 80-х роках (вузівська наука, розробки системи НДІ технічної естетики), коли економічний і промисловий «застій» супроводжувався напруженою концентрацією думки.

Щодо сучасного стану «проектної культури», то її впливу зазнають всі сфери культурного буття: відношення людини до соціального і предметного середовища, наука, політика, мода, мистецтво тощо. У всіх формах вираження проектної культури також присутні риси естетичного переживання світу, тобто передбачення таких його образів (перш за все естетично оформлених), котрі повинні бути створені внаслідок людської діяльності. «Проектна культура сучасності є відмінною стильовою рисою сучасного мислення, однією з типологічних ознак сучасної культури майже у всіх основних її аспектах, пов’язаних з творчою діяльністю людини» [3, 105]. Таке трактування проектної культури надає терміну «дизайн» широкого значення – як будь-якого прояву проектного мислення в сучасній культурі суспільства.

Проте, фахівці з історії дизайну (напр., Н. Ковєшнікова, А. Лаврєнтьєв, В. Рунге), осмислюючи етапи його становлення та розвитку, а також прояву естетизованих форм культурного буття, частіше звертаються до напрацювань конкретних особистостей, оскільки проектна культура, вважають вони, здебільшого розвивається завдяки авторським творчим концепціям. І прикладом тому може слугувати історія розвитку американського дизайну, професійні діячі якого вкрай рідко захоплювалися вибудовуванням власних теорій, проте досягли визначних успіхів на практиці. Щодо внеску американців у теорію, то він, здебільшого, відзначається появою ергономіки (або інженерної психології), науки, за допомогою якої вироби «пристосовувалися» до людини.

Таким чином, виходячи з умов історичного становлення сучасного дизайну, його теоретичною базою вважається технічна естетика – наукова дисципліна, яка комплексно вивчає соціальні, естетичні, функціональні, ергономічні і технічні аспекти формування предметно-просторового середовища, а сам дизайн охоплює весь шлях становлення новітніх культурних форм (за умови надання їм естетичних властивостей), та спрямований на гуманізацію предметно-просторового середовища людини.

Зважаючи на своєрідність та багатоманітність прояву, у специфіці дизайнерської діяльності сьогодні, тим не менш, виділяють, здебільшого, два спрямування:

– роботу над авторськими проектами окремих речей і комплексами виробів;

– включеність в систему виробництва й розподілу, що опрацьовує товарну цінність речей, торкається найскладніших соціально-естетичних механізмів формування ідеалу, функціонування художньої культури.

Сьогодні вважається, що дизайнер може реалізовуватися на всьому багатоманітному полі людської життєдіяльності, що його метод мислення – пошук естетично осмислених, оригінальних рішень.

Вітчизняні науковці (Л. Левчук, О. Оніщенко, В. Панченко), вважають, що поширення дизайнерської діяльності революціонізуюче вплинуло, як на технологію і техніку промислового виробництва, поставивши їх розвиток під контроль задоволення не тільки матеріальних, а й естетичних потреб людини, так і сприяло соціально-культурному розвиткові суспільства, формуванню естетичних уподобань, смаків та ідеалів.

На базі такого бачення у сфері дизайну формується так званий культурологічний підхід, що розглядає дизайн-діяльність як закономірний продукт розвитку людської культури. Дизайн сприймається одночасно і як продукт культури, і як інструмент культурного будівництва, і як фактор, що активно формує культуру. Дизайнерська діяльність, таким чином, з моменту свого виникнення мала зв'язати в єдине ціле красу й доцільність, організацію цілісного предметного світу, технічні й естетичні початки, відповідно до рівня розвитку матеріальної й духовної культури сучасного суспільства.

Так, серед сформованих і, відповідно, актуально затребуваних культурою видів сучасної проектної дизайнерської творчості можна відмітити: індустріальний дизайн, графічний дизайн, комп'ютерний дизайн, дизайн архітектурного середовища, ландшафтний дизайн, дизайн виставочних експозицій, дизайн одягу й аксесуарів, арт дизайн. Проте, останнім часом стало звичним вбачати витоки професії у виробах до-промислової епохи, які демонструють творче відношення до створення матеріальних об’єктів утилітарного призначення. При цьому передісторія дизайну відноситься до сфери прикладного мистецтва (ремісничої й народної творчості), яку стали називати «фолк-дизайном» або «етнодизайном» [4].

У всіх означених областях дизайну, незважаючи на «вузьку спеціалізацію» та особливості вираження, є дещо, що їх поєднує, а саме: проектна культура, візуальна культура, функціональні, технологічні й художні особливості, що реалізуються на базі певного, культурно обумовленого естетичного світосприйняття.

Дизайнерська діяльність, з моменту оформлення як специфічного виду діяльності, була розрахована на масовий попит, але існуюча розмаїтість соціальних груп та індивідів зі своїми смаками, різними, нерідко полярними естетичними уподобаннями в одязі, меблях, житлі, предметах побуту тощо така, що не може бути задоволена хоч і значними за кількістю, але однотипними за формою продуктами промислового виробництва. Такий стан справ, з огляду на розмаїття естетичних уподобань, вплинув на необхідність розширення дизайнерської діяльності. Незважаючи на її «масовізацію», коли

певні естетичні норми виробляються колективом дизайнерів, стає більш затребуваною «індивідуальна» дизайнерська діяльність, яка має два аспекти: дизайнерська діяльність, що розрахована на певні естетичні смаки окремих людей, та така, що враховує естетичні смаки певних соціальних груп, що мають споріднені естетичні смаки. Тобто, сучасний дизайн є не тільки масовим, але змушений бути максимально індивідуалізованим. Є. Полях вважає, що у сфері дизайну є актуальним гасло «Не один дизайн для всіх, а розмаїття дизайну для багатьох» (Пер. авт.) [8, 87].

Ряд авторів (М. Колєсніков, В. Лозовий) вважають, що результатом дизайнерської діяльності є не тільки світ предметів та навколишнє середовище, що перетворюється за законами краси, а й сама людська суб'єктивність, яка збагачується та удосконалюється завдяки розвиненому творчому уявленню та іншим навичкам та умінням, що мають естетичну природу. Серед них науковці виділяють: відчуття форми, уміння мислити за аналогією та асоціацією, образне мислення, інтуїція, а також уміння організувати свою працю так, щоб вона приносила насолоду, тощо [3].

Таким чином, соціальне призначення дизайну полягає у тому, щоб створювати предмети як промислового, так і не промислового виробництва, які здатні зробити «людським» навколишній світ. Тому саме дизайн «призначений здійснювати масову культурно-естетичну комунікацію, щоб передати через предмети побуту, засоби виробництва, речі повсякденного використання певний тип естетичного смаку. Дизайн пов'язує в одне ціле матеріальну та духовну культуру суспільства, забезпечуючи цілісність цивілізації… Дизайн вимагає врахування будь-якої новації у зміні предметного світу» [3, 104].

Сучасний дизайн фундується на наступних принципових постулатах: 1) постулаті абсолютної свободи творчого самовираження; 2) постулаті проектного реалізму, що означає постійне реактивне змінення дизайну, спричинене змінами реальності, та трансформацією потреб споживачів; 3) постулаті принципового, концептуального, типологічного і жанрового плюралізму [6, 50–51].

З іншого боку, естетична діяльність у сучасному виробництві – це не обов'язково і не завжди колективна творча діяльність, вона може існувати й на індивідуальному рівні, уособлюючи самовираження творчої особистості. Професіонал, таким чином, створює такі продукти й знаряддя праці, які мають естетичну цінність. Користуючись же цими речами, людина ніби створює свій неповторний світ, та як би споглядає саму себе в створеному нею світі, вона формує цей світ, виходячи з особистих уподобань, що доставляє їй глибоку естетичну насолоду. На сучасному етапі розвитку культури затребуваність дизайну проявляється у необхідності прикрасити життя, звернути нестаток у розкіш, створити прекрасне із простого й дешевого. У сучасній теорії дизайну також стверджується, що дизайнером може стати кожний, – це вважається так само природно, як жити, дихати, любити. Вважається, що ідеї й рішення не приходять невідомо звідки, вони в нас самих і навколо нас; дизайнер – це людина, що вміє бачити, зауважувати, відбирати, комбінувати [2], тобто цілісно

оформлювати життєвий простір. Таким чином, дизайн може розумітися як вираження естетичних уподобань особистості, набутих у певній культурі.

Треба сказати, що належної уваги поки не зазнав, і не вивчається на необхідному рівні сучасний, стихійно-побутовий (так званий «повсякденний»), непрофесійний дизайн. Проте, саме така форма дизайну демонструє естетико-культурне прилаштування людини до певних умов існування. Але саме він і є вихідною точкою ідеї, об'єктивною умовою змістовних інновацій, що вносяться до нашого предметного оточення. В сьогочасних умовах кризового стану суспільства дизайнерська діяльність потрібна більше, ніж звичайно, так як зростає потреба естетично наситити життя людини. «Нинішня криза може створити свій унікальний стиль, який залишить візуальний відбиток на цілім поколінні. Згадаємо, що таке вже було в історії. Чудовий стиль «арт нуво» – створювався по індивідуальному проекту, для багатих і знаменитих. Зате інший стиль – «арт деко» – був пристосований до машинної ери. Це був дизайн для всіх, воістину масове мистецтво, яке змінило на краще навколишній світ» (Пер. авт.) [5].

Отже, дизайн слід розглядати як специфічний вид естетичної діяльності, більше інших пов'язаний з технічними та соціокультурними перетвореннями. Поза естетичних образів дизайн не існує ні в загальнокультурному, ні в національному, ні в особистісному вираженні.

Увесь предметний світ, створюваний людиною засобами дизайну за законами краси й функціональності є у відомому сенсі результатом проникнення естетики у всі сфери культурного буття, – в техніку, виробництво, сферу комунікацій, соціальної психології тощо.

Дизайн – творча діяльність, метою якої є визначення і створення гармонійних якостей предметно-просторового середовища життєдіяльності людини, та цілісного предметного світу. Дизайнерська діяльність у сукупності всіх видів та форм пронизує різні сфери людської діяльності, естетизує їх, спонукає до створення нових форм, образів та просторів, розвиває та підносить саму суб'єктивність особистості.

Смислове насичення поняття «дизайн» значно змінюється з моменту виникнення до сьогодення. Певною мірою наростає «абстрактна», віртуальна його складова, що продуціює безліч естетико-культурних проектів. Особливо це стає очевидним останніми десятиліттями, коли дизайн стає фундаментальною рисою естетичного поля культури.

Проблемні зони, що порушуються у статті можуть слугувати базою для подальших теоретичних досліджень «розповсюдження» дизайну в культурі сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воронов Н. В. Суть дизайна / Н. В. Воронов – М. : Изд-во «Грантъ», 2002. – 24 с.
2. Дизайн [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www. aquadecor.ru/aqua_spam/dizayn – Название с титула экрана
3. Естетика: навч. посібн. / М. П. Колесніков, О. В. Колеснікова, В. О. Лозовой та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 208 с.

4. Клюев М. Что такое эстетика в дизайне? [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.rosdesign.com/ design/estofdesign.htm – Название с титула экрана

5. Кризис – повод для эстетической перестройки [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.svobodanews.ru – Название с титула экрана

6. Курьерова Г. Г. Что впереди? / Г. Г. Курьерова // Дизайн на Западе. – М., 1992. – С. 50–51.

7. Минервин Г. Б. Архитектоника промышленных форм / Г. Б. Минервин. – М.: ВНИИТЭ, 1971. – Вып. 1. – 180 с.

8. Полях Е. А. Постмодернизм и дизайн: эклектика в дизайне / Е. А. Полях // Вестник Московского университета, сер. 7. Философия, 1998. – № 5. – С. 85–97.

РЕЗЮМЕ

М.Л. Яковенко. Дизайн как современная форма выражения эстетического начала в культуре

В статье проанализировано процесс осознания дизайна как выразителя эстетических образов, имманентных культуре. Дизайн рассматривается как специфический вид эстетической деятельности, связанный с техническими, социокультурными и личностными преобразованиями.

SUMMARY

M.L. Yakovenko. Design as the Modern Form of Expression of the Aesthetic Beginning in Culture

In this article a process of comprehension of design as a spokesman of aesthetic images, immanent to culture is analyzed. Design is considered as a specific kind of aesthetic activity, which is connected with technical, sotsio-cultural and personal transformations.

П.М. Щербань, Т.Ю. Щербань
Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С. Макаренка

СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI СТ.): РЕАЛІЗАЦІЯ СТРАТЕГІЇ ЗАЛЕЖНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ.

У статті аналізуються сутність та наслідки системних суспільних трансформацій в країнах Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XX – початку XXI ст.

Ключові слова: суспільні трансформації, самореалізація, світоглядна позиція, матеріальне очікування, цінності.

Двадцятиріччя посткомуністичного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи (ЦПСЄ) є круглою датою їх історії, що стала приводом для усвідомлення соціально-історичних змін і відтворення об'єктивної картини системних суспільних трансформацій, які відбулися в регіоні у другій половині XX – на початку XXI ст.

Вивчення широкого кола проблем, що стосуються передумов, причин, перебігу та наслідків антикомуністичних революцій у країнах ЦПСЄ 1989–1991 рр. та подальшої системної трансформації цих країн є одним з

найактуальніших завдань сучасної науки. Проте анатомія майже одночасної зміни системи у великій групі східноєвропейських країн (Албанія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія), може бути зрозумілою лише за умови аналізу всього їх спільного шляху до соціалізму з кінця 1940-х рр. і до 1989 р.

Цей комплекс проблем, особливо досвід посткомуністичного розвитку східноєвропейських країн, досі залишається поза межами об'єктивного аналізу в самому регіоі. Оскільки дослідження проблем сучасного розвитку східноєвропейського регіону виходять за межі суто наукових і мають політичний характер, то пріоритетний розвиток мають дослідження профінансовані Євросоюзом, в яких нова європейська орієнтація країн регіону ЦПСЄ трактується як спосіб формування західноєвропейської ідентичності та подолання слов'янофільства як символу відсталості [2, 306].

Важливий внесок у розробку питань щодо причин, характеру та перебігу процесів системних трансформацій у країнах ЦПСЄ другої половини XX – поч. XXI ст. зробила російська дослідниця Коровіцина Н.В. (Інститут слов'янознавства РАН), яка будує свої наукові праці на даних соціологічних досліджень країн східноєвропейського регіону [3; 4; 5]. За її ініціативою і під її редагуванням з 2005 р. виходить міжнародний журнал з соціальних і гуманітарних наук «Східноєвропейські дослідження», де публікуються наукові праці, які ґрунтуються на соціологічному аналізі системних змін у регіоні ЦПСЄ. У центрі уваги авторів наукових статей цього журналу знаходиться насамперед комплекс соціогуманітарних проблем: традиції, цінності, спосіб життя декількох поколінь людей. Реконструкцію картини соціокультурної динаміки регіону автори вважають своїм внеском у справу його реінтеграції.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі новітніх соціологічних досліджень і конкретного історичного матеріалу дати узагальнюючу характеристику головних мотивів, стратегії та наслідків системних суспільних трансформацій у країнах ЦПСЄ в другій половині XX – на поч. XXI ст.

Після Другої світової війни внаслідок одночасних радикальних змін у напрямку соціалістичної модернізації суспільства сформувалася східноєвропейська цивілізаційно-культурна спільнота. Країни, що являли собою аграрну периферію Західної Європи, здійснили наприкінці 1940-х рр. першу геополітичну революцію, створивши альтернативний західному полюс розвитку, і тим самим радикально змінили долю всього людства [1, 354].

Системні трансформації, що почалися у країнах ЦПСЄ з кінця 1940-х рр., мали характер залежної модернізації, адже здійснювалися за радянським зразком. Вони передбачали насамперед подолання цивілізаційного відставання від розвинутого Заходу через перехід від аграрного суспільства до індустріального шляхом швидкого промислового піднесення. Соціалізм радянського типу являв собою модернізацію форсованого типу, відмінною рисою якої була насильницька соціалізація.

На початку 1960-х рр. компартії країн ЦПСЄ декларували створення економічних основ соціалізму, тобто фундаменту індустріального суспільства в регіоні. Символічним завершенням першого етапу соціалістичної модернізації

вважаються події Празької весни 1968 р., які стали спробою перегляду основних принципів існуючої моделі суспільного розвитку [2].

Другий етап соціалістичної модернізації країн ЦПСЄ розпочався на межі 1960–1970-х рр. і тривав до початку 1980-х рр. Його результатом стало створення суспільства сучасного типу – міського, індустріального, високоосвіченого. У більшості країн регіону – Албанії, Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщині, Югославії (виняток становили Німецька Демократична Республіка і чеські землі Чехословаччини) вдалося покінчити з переважно аграрним характером розвитку, але за культурними, ментальними характеристиками східноєвропейське суспільство тяжіло до егалітарних цінностей, до патріархального життєвого укладу [2].

У середині 1970-х рр. в регіоні остаточно завершився перехід до загальної середньої освіти і виникла масова орієнтація молоді на вступ до вищих навчальних закладів як практично єдину можливість висхідної соціальної мобільності у даній суспільній системі. Відбулася справжня освітня революція, внаслідок якої створився численний контингент висококваліфікованих фахівців, своєрідний аналог західноєвропейського середнього класу.

Нова масова інтелігенція країн ЦПСЄ гостро поставила питання про невідповідність рівня освіти рівню своїх доходів, тобто свого культурного і економічного статусу. Саме вона у пошуках можливостей самореалізації у праці та владі підтримала ідею перебудови суспільної системи, маючи на увазі не зміну форми власності, а відновлення норм соціальної справедливості, гуманізації системи, усунення влади номенклатури [2].

У цей період (на межі 1970–1980 рр.) почався відступ від моральних принципів, тяжіючих до російської та східноєвропейської культурної традиції з її духовно-моральними пріоритетами. Влада свідомо відійшла від трудоцентристської моралі і намагалася перетворити матеріальне споживання у стимул економічного зростання. Однак споживчі очікування в умовах державного патерналізму зростали швидше, ніж можливості їх задоволення.

Зусилля влади щодо створення споживчого соціалізму врешті-решт призвели до послаблення політичного режиму. Зростання добробуту сприяло формуванню нової системи цінностей з ідеалами свободи індивідуального вибору, особистісного розвитку, гуманізму, відкритості світу. Головним проявом ціннісної переорієнтації стала протидія авторитаризму [3].

Зміна ціннісних орієнтирів або «революція свідомості» раніше, ніж в інших країнах, сталася в Польщі. Рух «Солідарність», що народився у 1980 р., виник на хвилі усвідомлення молодим поколінням неможливості досягнення соціального і матеріального росту традиційним шляхом – через підвищення рівня освіти і кваліфікації. Так, 73% польських працівників молодше 30-ти років взяли участь у русі «Солідарність», що спирався на ідеї рівності і справедливості, які асоціювалися з адекватною винагородою за працю і рівними можливостями доступу до матеріальних благ [2, 319]. Рух робітничого протесту 1980-го р. у Польщі виступав не за зміну суспільного ладу, а лише за підвищення рівня життя і демократію західного типу.

Проте наприкінці 1981 р. починається трансформація світоглядних позицій як молодих поляків, так і східноєвропейців в цілому. Ідеї соціальної рівності (егалітаризму) починають поступатися ідеям поглибленої соціальної та економічної диференціації суспільства на користь освіченим верствам населення. Сплеск споживчих очікувань привів молодих володарів «культурного капіталу» до ідеї зміни суспільної системи. Таким чином, матеріальні очікування молодого освіченого класу у кінцевому рахунку визначили перемогу «революцій споживачів» [3].

Найпотужнішим психологічним чинником радикальних суспільних змін став «демонстраційний ефект» західних стандартів життя, хоча рівень життя, наприклад, у Болгарії у 1989 р. становив 45% середнього для європейського співтовариства, тоді як у 2007 р. (рік вступу до Євросоюзу) – лише 33% [2, 314].

Порівняльні соціологічні дослідження країн Західної та Східної Європи початку 1990-х рр. виявили, що східноєвропейці оцінювали переваги капіталізму вище, ніж мешканці самих капіталістичних країн. Найбільш позитивне ставлення до поняття «капіталізм» проявляли поляки [1, 395].

В Чехословаччині навіть в умовах масового захоплення реформаторськими ідеями Празької весни 1968 р. лише 5% чехів, згідно даним соцопитувань, бажали повернення до капіталізму. Цікаво, що під час «оксамитової» революції 1989 р. ті ж 5% чеського населення продемонстрували прагнення до заміни існуючого ладу на капіталістичний, а більшість (90%) віддала перевагу реформованому соціалізму («соціалізму з людським обличчям») [1, 355].

Сьогодні, через двадцять років після початку переважно «ніжних» революцій 1989–1991 рр. в регіоні ЦПСЄ, можна говорити про певні підсумки другої модернізації, неоліберального характеру. За своєю ідеологічною спрямованістю вона є прямою протилежністю першої модернізації, що сформувала тоталітарний лад, але за формою проведення – її повторенням. Якщо перша модернізуюча трансформація мала на меті наздогнати СРСР і проводилася під впливом «демонстраційного ефекту» від його досягнень, то сучасна системна трансформація здійснюється у країнах ЦПСЄ за зразком західних країн і теж має наздоганяючий характер [2].

Після переважно «оксамитової» зміни влади в країнах регіону ЦПСЄ 1989–1991 рр. почалась революційна «шокова терапія», подібна насильницьким методам державного втручання у суспільне життя в роки соціалістичних п’ятирічок. Її головною метою стала політика форсованої приватизації (як у свій час націоналізація) і переходу до ринкових відносин. Утвердилася однобічна геополітична орієнтація на Захід (так само як на межі 1940–1950 рр. – на СРСР), почалися процеси вестернізації (як раніше – радянізації) [4]. Отже, в обох випадках була реалізована стратегія залежної модернізації, в якій важливу роль відігравав чинник сподівань на рішучі позитивні зміни у житті кожної людини.

Неоліберальна модернізація у країнах ЦПСЄ стала явищем значно більшого соціально-історичного масштабу, ніж попередня соціалістична модернізація з її індустріалізацією, урбанізацією, освітньою революцією, але зі збереженням традиційних базових цінностей і способів поведінки людей.

Ліберально-демократичні перетворення, прикриті гаслами «інтеграції/повернення до Європи», і «переходу до демократії і ринку», викликали зміни історичної ментальності, свідомості східноєвропейців, величезні зрушення у системі цінностей. Запровадження в життя «загальнолюдських» цінностей часто обертається відступом від традиційної культури власних народів. Трансформація у формі вестернізації супроводжується матеріалізацією свідомості, зниженням рівня екзистенціальної безпеки, значним збільшенням ролі економічного капіталу у долі суспільства і окремої людини та втратою домінуючого значення культурного капіталу, характерного для східноєвропейців [2]. Народи регіону ЦПСЄ відтворюють на своїх теренах не тільки економічний і політичний, але й соціокультурний досвід інших країн, що стало унікальним випадком в історії [6].

Здійснення мрії про «повернення до Європи» обернулося для східноєвропейців обвальною лібералізацією за зразком західних країн на основі ідеології підприємців, яка ніколи не займала провідних позицій у східноєвропейській культурі. Експансія цієї ідеології набула характеру соціального шоку [11].

Реалізація масової вимоги щодо диференціації доходів призвела до нерівності драматичних масштабів. Частка населення країн ЦПСЄ, що мешкала в абсолютних злиднях, зросла за період з 1988 по 1998 рр. з 2 до 21% [7, 45].

Важливим соціокультурним проявом неоліберальної модернізації стала демографічна революція. До того моменту, коли Берлінський мур перетворився для східноєвропейців на двері до Європи, базисною цінністю в східноєвропейському суспільстві була сім'я. Однак у 1990-ті роки ставлення до шлюбу та сім'ї в регіоні ЦПСЄ радикально змінюється, різко падають показники шлюбності та народжуваності, стає характерною імітація західних культурних та моральних стандартів.

Ще наприкінці 1980-х років східна частина Європи відрізнялася від західної більш високою народжуваністю (приблизно 2 дитини на 1 жінку). В 1990-ті роки країни ЦПСЄ перетворилися на регіон з одним з самих низьких значень цього показника у світі. У багатьох країнах регіону формується «культура низької народжуваності»: у жінок почала зростати пожиттєва бездітність і частота народження лише однієї дитини. Так, частка бездітних чеських жінок за прогнозами фахівців невдовзі має перевищити 10% відсотків у поколінні [8, 24].

У Словаччині безперервно збільшується кількість розлучень, яка в цій країні завжди була одною з найнижчих в регіоні. Демографічну депресію переживає і католицька Польща: кількість розлучень зросла з 1990 по 2006 рр. на 70% [9, 48].

Проявом глибинних ціннісних зрушень в суспільстві, відходу від традиційних родинних стосунків стало зменшення шлюбності. Якщо у середині 1990-х рр. у Словаччині до 50 років не брали шлюбу 15% чоловіків і 9% жінок, то у 2003 р. частка неодружених зросла до третини і серед чоловіків, і серед жінок [10, 37].

Відносно новим явищем стали цивільні шлюби. При появі цього феномену наприкінці 1960-х рр. він вважався ознакою жіночої емансипації та існував насамперед у середовищі високоосвічених і економічно незалежних жінок. Наразі цивільний шлюб і позашлюбна народжуваність – це доля малоуспішних жінок. Так, у Словаччині в 2001 р. у цивільному шлюбі перебувало 40% незаміжніх жінок [10, 39].

За останні двадцять років у країнах ЦПСЄ виникла інституціональна основа економіки змішаного типу, нове співвідношення форм власності, широко розгорнулися процеси західноєвропейської інтеграції, входження до Євросоюзу і НАТО.

Вступ до НАТО та ЄС багатьох країн ЦПСЄ асоціюється у них з завершенням перехідного періоду. Проте для більшості країн регіону є характерними поділ на зайняте і різко збільшену кількість незайнятого населення, поляризація доходів і жорстка соціально-майнова ієрархія. У політиці відбувається послаблення ролі партій, які наблизилися до елітарних структур і дистанціювалися від широких верств і суспільних груп, масова деполітизація населення, особливо молоді [4].

Чинний президент Болгарії Г. Пирванов у своєму виступі на конференції «Болгарський шлях до Євросоюзу» у листопаді 2004 р. був змушений заявити: «...Якщо все ж таки визнати, що перехід завершився, якщо прийняти аргументи тих, хто це стверджує, то ми маємо сказати, що він завершився погано. Оскільки у кінці перехідного періоду величезна частина болгарського суспільства живе більш бідно, більш невпевнено у собі, ніж на початку цього переходу» [12].

Опитування громадської думки, проведене у жовтні 2007 р. Інститутом маркетингу і соціальних досліджень Болгарії, підтвердило, що тільки 14% населення вважає, що їх життя за останні роки змінилося на краще, а 46% – що на гірше [13].

Втрата інтересу до політики проявляється у негативній тенденції спаду виборчої активності. Наприклад, у виборах до Європарламенту 2004 р. в середньому по ЄС явка на виборчі ділянки становила 45,5%, при цьому у Польщі – 20%, у Словаччині – 16,9 %. Отже, Словаччина продемонструвала не тільки найнижчу участь виборців з 25-ти країн ЄС у 2004 р., але й за всю історію виборів до Європарламенту з 1979 р. За думкою аналітиків, глибинною причиною такої ситуації стало відчуження між виборцями і політиками [2, 230]

Наприкінці 1990-х рр. почалася масова переоцінка результатів ліберальної трансформації у країнах ЦПСЄ. Ставлення населення до стану соціальної справедливості й можливості самореалізації, до рівня законності та суспільної моралі погіршилося навіть порівняно з періодом до 1989 р. [4].

Багатьма східноєвропейцями індивідуалістичні життєві стратегії почали відкидатися. Як показали соціологічні дослідження 1998 р., чеська молодь негативно ставиться до підприємницьких стратегій досягнення успіху у житті. Сама підприємницька діяльність асоціюється у населення Чехії з необхідністю порушення не тільки моральних норм, але й закону [5].

Чеські суспільствознавці поставили завдання створити стратегію суспільної модернізації, що протиставляється модернізації економічній. Під

останньою розумілося підвищення ефективності праці та ріст економіки за будь-яку ціну для того, щоб технологічно і за якістю життя наздогнати Захід. Вважалося, що це автоматично змінить систему відносин, норм і цінностей. Технологічно детермінованій модернізації наразі протиставляється комплексна і гуманістично орієнтована суспільна модернізація. Ключовим показником такої модернізації є якість життя людини, що враховує найважливіші чинники задоволення основних потреб населення – як матеріальних, так і духовних [5].

Неоднозначно сприймається населенням країн ЦПСЄ і приєднання до Євросоюзу. З одного боку, безперечні досягнення східноєвропейських країн у сфері економічного розвитку були стимульовані вступом в ЄС. Водночас у Чехії, яка демонструє впевнене економічне зростання, збільшується кількість «євроскептиків». У 2007 р. лише 46% чехів були задоволені членством в ЄС, що на 5% менше, ніж у 2006 р. [2, 226] У той самий час у Болгарії, яка стала членом ЄС 1 січня 2007 р., рівень підтримки членства в ЄС є високим – 79% [2, 49]. Втім, сподівання на Євросоюз є природним для найбіднішої країни Європи. Середній дохід на душу населення в Болгарії у 2007 р. становив 34% від цього показника по ЄС. За розміром доходів Болгарія посідає останнє місце не тільки серед країн-членів ЄС, але й регіону ЦПСЄ [14].

Отже, узагальнюючи усе вищесказане, можна зробити висновок, що східноєвропейська спільнота, що утворилася у середині XX ст., продемонструвала особливий тип розвитку, який характеризується двома геополітичними революціями, що радикально змінили долю всього людства. Під час обох системних трансформацій – соціалістичного і неоліберального характеру домінуючим проектом суспільних змін була стратегія залежної модернізації.

Сьогодні для країн ЦПСЄ, як і 60 років тому, під час вибору стратегії соціалістичної модернізації, великого значення набуває пошук національних моделей суспільного розвитку і відродження соціокультурної своєрідності народів регіону, спільні зусилля з подолання наслідків штучної вестернізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / [(отв. ред. Ю.С. Новопашин) ; Ин-т славяноведения РАН]. – М. : Наука, 2007. – 397 с. – (Серия «XX век в документах и исследованиях»).

2. Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (90-е гг. XX в. – начало XXI в.) / (отв. ред. Ю. С. Новопашин). –М. : Институт славяноведения РАН, 2008. – 352 с.

3. Коровицына Н. «Бархатные» революции как феномен массового сознания восточноевропейцев / Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие: Междунар. сб. ст. / [Ин-т славяноведения РАН] [Електронний ресурс] / Наталья Коровицына. – М.: Наука, 2001. – Режим доступу: http://history.machaon.ru/all/number_07/anonsvak/revolution/korovits/index.html

4. Коровицына Н. В. Сравнительный опыт общественных преобразований в постсоциалистических странах / Н. В. Коровицына // Социс. – 2002. – №5. – С. 9–19.

5. Коровицына Н. В. Чешская социология о реальном состоянии общества и вновь о его «человеческом лице» / Н. В. Коровицына // Социс. – 2003. – №5. – С. 20–29.

6. Данилов А. Н. Постсоветская трансформация – выбор будущего для всего мира / А. Н. Данилов // Восточноевропейские исследования. Международный журнал по социальным и гуманитарным наукам (далее – ВЕИ). – 2005. – №1. – С.44–60.

7. Мюллер К. Неравенство и глобализация / К. Мюллер // ВЕИ. – 2005. – №2. – С.42–55.
8. Гашкова Г. Структурные и ценностные факторы создания семьи в чешском обществе / Г. Гашкова // ВЕИ. – 2007. – №5. – С.13–31.
9. Сланы К. Плюрализация форм брака и семьи в Польше / К. Сланы // ВЕИ. – 2007. – №5. – С.45–54.
10. Писцова М. О некоторых чертах демографического поведения и формирования семьи в Словакии в контексте модернизации общества / М. Писцова // ВЕИ. – 2007. – №5. – С. 32–44.
11. Berend I. Social shock in transforming Central and Eastern Europe / I. Berend // Communist and Post-Communist Studies. – 2007. – №3. – P. 269–280.
12. http://www.president.bg/news.php?id=1707&st=700.
13. http://www.bnr.bg/RadioBulgaria/Emission_Russian/Theme_Kak_Jiveem/Material/dohodi_240108.htm
14. http://www.bnr.bg/RadioBulgaria/Emission_Russian/Theme_Ikonomika/Material/ikonomika_151207.htm

РЕЗЮМЕ

П.Н. Щербань, Т.Ю. Щербань. Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (вторая половина XX – начало XXI ст.) : реализация стратегии зависимой модернизации.

В статье анализируются сущность и последствия системных общественных трансформаций в странах Центральной и Юго-Восточной Европы второй половины XX – начала XXI ст.

SUMMARY

P.N. Shcherban, T.Yu. **Shcherban.** Social Transformations in the Countries of Central and South-Eastern Europe (Second Half of XX – Beginning of XXI Century): Realization of the Dependent Modernization Strategy.

Consequences of system public transformations in the countries of Central and South-Eastern Europe in the second half of XX – beginning of XXI century are analysed in the article.

О.О. Савчук
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

СТРУКТУРА СВІТОГЛЯДУ ТРАДИЦІЙНИХ СПІВЦІВ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ. КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

У статті запропоновано новий підхід до вивчення кобзарсько-лірницької традиції. Подано загальну схему структури традиційного світогляду співців Слобідської України. Досліджено когнітивний аспект співоцького світогляду в його виявах: співоцькій етіології музичних інструментів, когнітивному сценарії кобзарювання та баченні співцями свого місця в світі.

Ключові слова: структура співоцького світогляду, когнітивний аспект.

Актуальність та постановка проблеми. Співоцька (кобзарсько-лірницька) традиція є одним з найхарактерніших явищ української національної культури. Приділяючи увагу філологічним, соціологічним, музикознавчим аспектам явища співоцтва, дослідники випускали з поля зору ту думку, що філософське дослідження світогляду – як інтегратора знань,

цінностей, переконань співців, – допоможе з'ясувати інші проблемні питання співоцької субкультури: її походження, функції, закономірності еволюції та ін. Завдяки селективним властивостям пізнання, у світогляді співців відбиваються найважливіші риси явища співоцтва, закарбовуючись в структуру їхньої свідомості. Отже, дослідження світоглядної системи кобзарства становить першочерговий науковий інтерес.

Проблемою генезису співоцького світогляду займалися такі вітчизняні дослідники, як О. Богданова, М. Гримич, С. Грица, В. Кушпет, К. Черемський, але окресленої проблематики торкалися пунктирно, їхні дослідження не мали спеціального характеру. Цікаві світоглядні спостереження містяться і в етнографічних записах Ф. Дніпровського, П. Мартиновича, В. Харкова, ознайомлення з якими дають можливість реконструкції світоглядної системи кобзарства.

Об'єктом дослідження статті є світоглядна система народних співців Слобідської України (кобзарів, лірників, стихівничих).

Предметом дослідження є структура світоглядної системи народних співців Слобідської України, а також її когнітивний аспект.

Виходячи з поставленої проблематики та предмету дослідження, визначимо такі *завдання* роботи:

1) запропонувати загальну схему структури світогляду традиційних співців Слобідської України;

2) проаналізувати когнітивний аспект співоцького світогляду, визначити особливості когніцій кобзарів, лірників та стихівничих.

Структура співоцького світогляду

Під традиційним співоцьким світоглядом будемо розуміти систему професійних та сакральних знань, когнітивних схем, цінностей, переконань та практичних настанов, що мають духовно-мистецьку репрезентацію в традиційному суспільстві, а також розуміння співцями свого місця та призначення в світі. Традиційний світогляд – поняття, близьке за змістом до концепту картини світу, але є ширшим по відношенню до нього. Концепція «картини світу» – скоріше прийом, за допомогою якого дослідник може подивитися на світ очима «тубільця», тобто перейти до автентичного розуміння культури того чи іншого народу. Такий підхід в культурній антропології прийнято називати «emic». Він запропонований лінгвістом К. Пайком і розвинений етнопсихологами та антропологами Дж. Беррі, М. Коулом, А. Тріандісом. Розподіл на «emic» та «etic» дослідження можна порівняти із філософською опозицією «розуміння» і «тлумачення».

Картина світу відображає когнітивну та онтологічну складову світогляду. Але світогляд не просто картина світу. Він містить відношення людини до світу, суспільства, їх оцінку. Тому, американський антрополог, учениця Франца Боаса, Рут Бенедикт вводить до психологічної антропології концепт етосу як культурної теми, якою об'єднані всі елементи культури в унікальну конфігурацію. В кожній культурі присутні строго тільки ті певні варіації, які відповідають етосу культури. З розвитком так званого ціннісного підходу (Ф. Знанецький, К. Клакхон, Ф. Клакхон, Г. Олпорт, Ф. Стродбек) стала

очевидною значимість цінностей та установок для традиційного суспільства. Введене поняття ціннісної орієнтації К. Клакхон визначив як «узагальнену концепцію природи, місця людини в ній, стосунки між людиною і людиною, бажаного та небажаного в міжособистісному спілкуванні та спілкуванні людини з оточуючим світом, концепцію, що визначає поведінку людей» [9, 79]. Якраз цей ціннісний підхід – те, що завжди присутнє в українській традиції (варто згадати будь-які українські обряди, звичаї або пісні, в яких вже закладено певні моральні установки). Як наслідок, на думку українського етнолога М. Гримич, українське поняття «традиційний (народний) світогляд» мовою західної термінології звучало б як «образ світу і етос українців» [3, 4].

Загальна структура співоцького світогляду представлена на *рис. 1*. В ній виділяємо: *професійні знання,* під якими розуміємо специфічні знання кобзарів та лірників, як професійних народних музикантів, що дозволяли їм довгий час займати цілу соціальну нішу; під *сакральними* знаннями розуміємо таємні знання, що транслювалися між поколіннями кобзарів в цеховому середовищі, і які в самій свідомості співців були позначені як «таємні», що несуть «сліпецьку мудрість».

Крім сакральних та професійних знань, можна говорити про певні стереотипи поведінки, соціальні установки та когнітивні механізми в свідомості співці.

«Бачення» себе і свого місця в світі співцем є базовим для визначення світогляду кобзаря, і того кута зору, під яким він «дивиться» на світ. Це – так звані когнітивні аспекти світогляду співців, які можна дослідити, застосовуючи emic-підхід. Когнітивну складову співоцького світогляду умовно поділяємо на уявлення про походження музичних інструментів, співоцькі когнітивні схеми і сценарії та «бачення» співцем свого місця в світі.

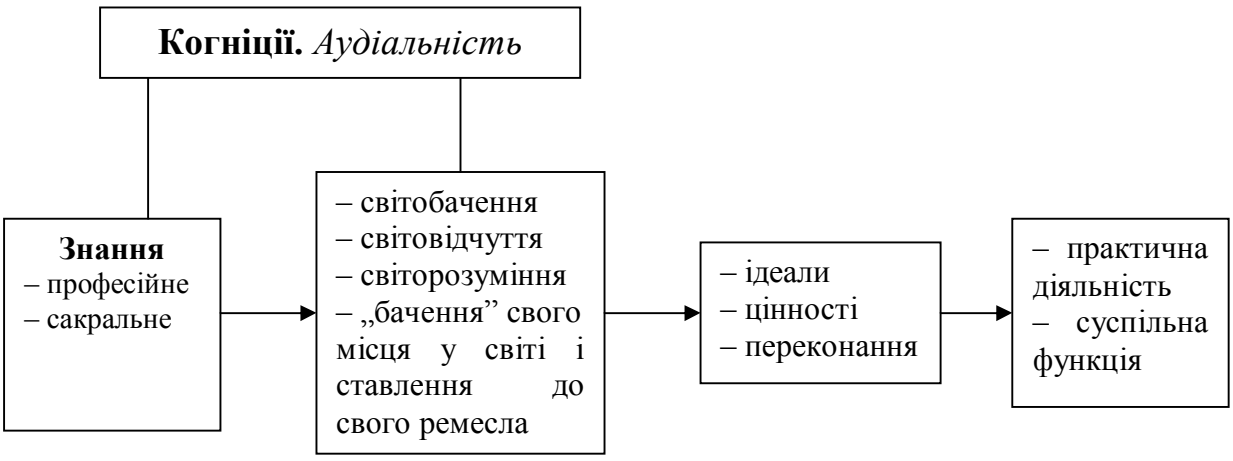

Рис. 1. Структура співоцького світогляду

Кобзарство є глибоко самобутнім явищем, яке «виголошує» етичні константи українців. Аксіологічний аспект співоцького світогляду містить ідеали, цінності та переконання, які складають специфічний співоцький етос.

Очевидною є праксеологічна складова співоцького світогляду, що виражається в практичній діяльності співців, виконанні певних соціальних функцій, цікаве пояснення яких дає П. Куліш: «Нищие исключаются слепотой своей из обыкновенных условий сельського быта как-будто для того, чтобы развивать в своем неизбежном самоуглублении мыслительные способности, вносить в общество поселян религиозно-философскую стихию и таким образом поддерживать нравственную жизнь его на известной всоте» [8, 45]. Праксеологічним аспектом співоцького світогляду безпосередньо є звичні для українського соціуму форма кобзарської практики: кобзарювання на ярмарку, біля церкви чи так звані «ходки» по хатах.

Когнітивні аспекти співоцького світогляду

Вихідними положенням, через яке можна зрозуміти феномен кобзарсько-лірницької традиції, крім історичних передумов її виникнення є сліпота: або від народження, або втрата зору в дитинстві, що сприймалося самими кобзарями і суспільством як «карб богообраності» [14, 143]. «Божим велінням не дано мені бачити світу білого. Та Божим велінням, дано мені незрячому постигати мудрість сліпеньку», говориться в присязі кобзаря-неофіта при вступі до гурту «незрячої панибратії» [6, 52].

Когнітивний підхід дозволяє зафіксувати дихотомічне поділення співцями світу на грішну «миросвітську» частину світу, утворену зрячими людьми, і на «божеську», праведну частину людства, утворену незрячими» [14, 114]. В тексті присяги одклінщини (кваліфікаційного іспиту учня, що надавав право вільного кобзарювання) знаходимо вказівку на такий світоподіл: «Як будуть, або є в мене діти, хай зрять світ білий і унаслідують життя *мирське-світське*» [6, 55].

В цьому контексті необхідно сказати про відмінність структури світогляду співців від структури світогляду інших людей, адже на перший погляд ми не можемо фіксувати якоїсь особливої відмінності (*рис. 1*). Можна припустити, що основною особливістю співоцького світогляду буде характер «наповнення» структур світогляду (знань, цінностей, ідеалів), і що буде також правильним. Але сама будова співоцького світогляду вже містить відмінності. Це сліпота та пов'язані з нею когнітивні особливості співоцького світогляду. Для незрячих життєво важливими стають аудіальне і дотикальне відчуття. Когнітивна особливість незрячих полягає в аудіальності, вербалізації процесу сприйняття світу, своєрідному «світослуханні». В цій особливості, до речі, слід шукати і пояснення високої духовності співців. «Слухання» світу співцями співпадало з природою християнської віри: *«Віра із слухання, а слухання через слово Христове», − говорить апостол Павло (Рим 10, 17). «Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було Бог»* (Іоанна, 1:1). Й. Ратцингер підкреслює аудіальність християнства: «в формулі «віра із слухання» дано вираження незмінної структури віри», «віра виходить зі слухання, бо вона є сприйняттям того, що почуто, а не вигадано мною» [11, 72]. Фізіологічна особливість співців співпадає з антропологічним образом віри, незрячі співці є «природженими» послушниками. Момент втрати зору вводить їх в нову екзистенцію, формує «свій» світ, що ревно оберігається від зовнішнього, «чужого», кобзарською термінологією − «мирського».

Когнітивний аспект співоцького світогляду виявляється також в кобзарській етіології музичних інструментів, когнітивних схемах та сценаріях та «баченні» співцями себе і свого місця в світі.

Етіологія музичних інструментів

Український етнолог М. Гримич наголошує, що когнітивні аспекти світогляду проявляються «в класифікації та ієрархії речей і явищ світу, поясненні світобудови, механізмів світотворення, поясненні етіології багатьох речей» [3, 4]. Зацікавлення викликають специфічні уявлення співців, а саме пояснення виникнення музичних інструментів та співоцького репертуару. Наприклад, дослідник історії та культури запорізьких козаків Д.І. Яворницький подає відомості, що «кобза, по понятию козаков, выдумана самим Богом и его святыми, и отчего она и была у них в такой чести» [15, 238]. Етномузикологу В. Харкову на Слобожанщині лірники повідали, що «ліра взялася дуже давно. Од царя Давида пішла. Дана таким людям... Ліра вийшла від царя Давида, а бандура будь-то від козаків, від невільників» [4, 32]. Інші слобідські лірники, представники валківської школи розказують, що мудрий Соломон за ніч зробив ліру, віддав сліпцю, переспівав одну-дві пісні, сліпець підхопив їх і навчив інших [5, 2]. Божественне походження співоцьких інструментів популярні у багатьох культурах світу. Цар Давид на іконографічних зображеннях давньоруських мініатюр часто зображений з гуслами (наприклад, мініатюра з Хлудовського псалтиря XIII ст.).

Не менш характерними є пояснення походження співоцького репертуару. На репліку старого козака, що начебто псальми вигадані людьми («усе це не од Бога сказано»), кобзар О. Вересай відповідав, висловлюючи обурення думкою козака: «... од кого ж як не Господа Ісуса Христа? Як то сказано? Чого він сходив на землю? А то так сказано, що сходив він, щоб у царство небесне нас привлекти і од мук ослобонити» [12, 313].

Божественна етіологія музичних інструментів та текстів у свідомості співців формує ставлення до них як до сакральних речей, легітимізує співоцьку діяльність і надає суспільну санкцію, особливі «повноваження».

Когнітивні схеми та сценарії

«Когніція (cognition) – центральне поняття когнітивної науки, що означає пізнавальний процес або сукупність психічних (ментальних, мисленнєвих) процесів – сприйняття, категоризації, мислення, мовлення, що слугують обробці та переробці інформації. Когніції включають усвідомлення і оцінку себе в оточуючому світі та побудову особливої картини світу – все те, що складає основу для поведінки людини в світі» [7, 112].

Свідомість співців містить певні ментальні репрезентації, що формуються під впливом різних факторів. Це і образи світу, що запам’ятав співець до втрати зору, що уможливлює сам факт створення ментальних репрезентацій. Це і додаткове ментальне спорядження у вигляді текстів кобзарського репертуару та Вустинських книг, що слугують способом орієнтації та виживання в «мирському» світі.

Когнітивний сценарій − це схема, що визначає, які люди повинні брати участь у події, які соціальні ролі вони грають. З точки зору когнітивної антропології, кобзарювання можна представити як сценарій, послідовність певних

дій. Сценарій кобзарювання містить слоти – елементи, що можуть приймати різні значення. Кобзарі розрізняли такі типи кобзарювання: біля церкви, на ярмарку чи «ходка» по хатах, і від якого залежав вибір репертуару, який треба співати. Важливість дослідження когнітивних сценаріїв – в їхньому соціальному підтексті. Сценарій кобзарювання містить момент очікування – реакцію глядачів, прояву милосердя, подяки за виконаний твір і отримання заробітку. Але крім того, кобзарювання як обряд несе соціальне значення. На думку О. Грабович співець підчас кобзарювання включається в «реафірмацію моральних норм і суспільних вартостей, часто вказує на санкції щодо порушників цих норм і вартостей» [2, 33]. Таким чином когнітивний сценарій кобзарювання для співців несе інформацію про виконання важливих соціальних функцій.

Бачення себе і свого місця в світі

В когнітивній складовій світогляду особливе місце займає «бачення» співцями свого місця в світі, ставлення до свого «ремесла» і розуміння свого призначення.

Використовуючи emic-підхід, а також здобутки структуральної та когнітивної антропології, етнічної психології з'ясуємо особливості погляду співців на світ. Світорозуміння і світобачення, згідно з когнітивною антропологією, формується на вісі self. Світорозуміння і розуміння себе – два взаємозалежних процеси.

П. Куліш в своїх «Записках о Южной Руси» (1856 р.) наводить масу цікавих спостережень щодо психологічних рис співців Андрія Шута, Архипа Никоненка та Остапа Вересая. Цікаво, що П. Куліш ще в середині XIX століття намагається описати картину світу співців і бачення ними свого місця в світі: «он смотрит на ремесло нищего, как на дело богоугодное. По его понятиям, нищий существует для того, чтобы напоминать людям о Боге, и добродетели» [8, 45]. На підтвердження думки П. Куліша наведемо запрос, записаний на Слобожанщині етнографом П. Мартиновичем:

«Що мені сьвіт Божій не виден, як клиновим листочком закритий…
А теперича я не могу піти заробити, піти заслужити,
Тільки повинен я за весь мир православний
Єдиного Господа Ісуса Христа Сина Божого помолити» [10, 284].

Кобзар О. Барь висловив розуміння свого ремесла так: «про Боже співаєш, людей од гріхів одводиш» [13, 22].

Важливим, на наш погляд, є факт ставлення співців до себе як до вже покараних сліпотою: «Мене вже наказав Господь, що я незрячий, а ти мені ще кари хочеш!» [6, 29]. Співець уявляє себе людиною, що спокутує першородний гріх, якої торкнулася Божа кара. Це дозволяє співцям не тільки займати особливе становище в суспільстві, але й мати за висловом К. Грушевської *«обсерваторський»* погляд на світ, позицію спостерігача, який може поглянути на «мирське» життя з іншої системи координат, відрефлексувати ту чи іншу ситуацію.

Уё статті А.В. Вєтухова «Кобзари и лирники Харьковской губернии» знаходимо вираз одного валківського лірника: «нас считають [поліція] за старців» [1, 387], що говорить про диференціацію не тільки дослідниками, але й

самими співцями свого старцівського середовища. Старцями, як відомо, в Україні вважали звичайних жебраків, що живуть з милостині.

Все це красномовно свідчить про *усвідомлення* співцями своєї «місії». Співоцтво – не ситуативне жебрацтво, а вмотивована у свідомості співця цілеспрямована діяльність, «богоугодна справа».

Хронотоп співців можна зафіксувати в текстах «Заклинанія на Устинські книги і сподар»: «Слова ці *в недобрий час* промовляються, бо ними 12-ть Устинських книг і Сподарь заклинаються» [6, 88] та присяги обряду «визвілки»: «Присягаю перед судною радою і панотцями, а всією панибратією додержуватись всіх цехових звичаїв та чемності, яка має меж всією просящою панибратією, з віков давніх і *до часу пришествія правди на землю*» [6, 53]. Друге пришестя Ісуса Христа асоціюється з «пришествієм правди на землю», а від «недобрих часів» до цього часу треба оберігати «вустинські тайниці» від «могутніх та ябед світу цього» [6, 89]. Таким чином фіксуємо своєрідний есхатологічний момент в світосприйнятті співців.

В результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

– вихідною позицією когнітивного дослідження є дихотомічне поділення співцями світу на грішну «миросвітську» частину, яку наповнювали зрячі люди, і на «божеську», праведну частину людства, утворену незрячими;

– когнітивна особливість світогляду кобзарів полягає в аудіальності, вербалізації процесу сприйняття світу, своєрідному «світослуханні». Фізіологічна особливість співців (сліпота) співпадає з антропологічним образом християнської віри, незрячі співці є «природженими» послушниками. Момент втрати зору вводить їх в нову екзистенцію, формує «свій» світ, що ревно оберігається від зовнішнього, кобзарською термінологією − «мирського»;

– божественна етіологія музичних інструментів та текстів в свідомості співців формує ставлення до них як до сакральних речей, а також легітимізує співоцьку діяльність і надає суспільну санкцію, особливі «повноваження»;

– когнітивний сценарій кобзарювання містить момент очікування – реакцію глядачів, прояву милосердя, подяки за виконаний твір і отримання заробітку, а разом з тим для співців несе інформацію про виконання важливих соціальних функцій;

– співець себе вважає людиною, позначеною «карбом богообраності», а весь його життєвий шлях тепер асоціюється з спокутою прешородного гріха; дослідження розуміння співцями самих себе, красномовно говорить про *усвідомлення* співцями своєї «місії». Таким чином співоцтво – не ситуативне жебрацтво, а вмотивована в свідомості співця певна цілеспрямована діяльність.

Когнітивний аспект співоцького світогляду – не тільки шлях до розуміння високої духовності співців, але й місток для вивчення суспільних функцій співця та розкриття феномену співоцького етосу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ветухов А. В. Материалы комитета о кобзарях и лирниках. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда / А. В. Ветухов // Сборник ХИФО. – Х. : Печатное дело, 1902. – Т. 13, ч. 2. – С. 384–387.

2. Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей / Оксана Грабович // Родовід. – 1993. – №5. – С. 30–36.

3. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. Когнітивна антропологія / Марина Гримич. – К. : 2000. – 379 с.

4. ІМФЕ. – Ф. 6–2. – Од. зб. 24.

5. ІМФЕ. – Ф. 6–5. – Од. зб. 203/4.

6. ІМФЕ. – Ф. 8–4. – Од. зб. 338.

7. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков , Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М. : Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. – 245 с.

8. Кулиш П. А. Записки о Южной Руси / П. А. Кулиш. – СПб, 1856. – Т. І. – 324 с.

9. Лурье С. В. Историческая етнология [уч. пос.] / С. В. Лурье. – М., 1997. – 447 с.

10. Мартынович П. Украинские записи / П. Мартинович. – К. – 1905. – 317 с.

11. Ратцингер Й. Введение в христианство. Лекции об апостольском символе веры / Йозеф Ратцингер. – М. : Культурный центр «Духовная библиотека», 2006. – 303 с.

12. Русов А. А. Остап Вересай – один из последних кобзарей малорусских / А. А. Русов // Записки юго-западного отдела имп. русского географического об-ва. – К. : Универс. типогр., 1874. – С. 309–338.

13. Сластионов Г. А. Кобзарь Михайло Кравченко и его думы / Г. А. Сластионов // Киевская старина. – 1902. – Май. – С. 303–331.

14. Черемський К. Традиційне співоцтво. Українські співці-музиканти в контексті світової культури: наукове видання / Кость Черемський. – Харків : Видавництво «Атос», 2008. – 248 с., іл. 14.

15. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990–1991. – (Пам'ятки іст. Думки України). – Т. 1. – 592 с.

РЕЗЮМЕ

А.О. Савчук. Структура мировоззрения традиционных певцов Слободской Украины. Когнитивный аспект.

В статье предложен новый поход к изучению кобзарско-лирницкой традиции. Представлена общая схема структуры традиционного мировоззрения певцов Слободской Украины. Исследован когнитивный аспект певческого мировоззрения в таких его проявлениях: певческой этиологии музыкальных инструментов, когнитивном сценарии кобзаревания и видении певцами своего места в мире.

SUMMARY

A.O. Savchuk. The Structure of Traditional Singers' World-view of Suburb Ukraine. The Cognitive Aspect.

The new method of investigation of the tradition of kobzars and lirnyks is offered. The general scheme of the structure of the traditional world outlook of the singers of Slobodian Ukraine is presented. The cognitive aspect of the traditional world outlook of the singers (the singers` etiology of the musician instruments, cognitive scripts model of the singing) is investigated.

А.О. Барвінський
Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С. Макаренка

ФАКТОРИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ РОБОЧОЇ СИЛИ В СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Автор аналізує ряд факторів, які на його думку суттєво впливають на міграцію трудових ресурсів. Це, так звані суб'єктивні та об'єктивні фактори. Перші мають соціально-економічну природу, тому ними можна керувати за допомогою законодавчих актів і управлінських рішень. З другими справа більш складна, тому що наміри людей до мігрування продуковані об'єктивними обставинами, такими як клімат, воз'єднання сімей і т. д., адміністративними заходами змінити неможливо.

Ключові слова: робоча сила, територіальна мобільність, міграція трудових ресурсів.

Одним із соціальних наслідків глобалізації є міграційні процеси, які змінюють історичне, соціальне та етнокультурне обличчя населення країни. Розширюючи етнічну та культурну мозаїку, міграція, разом з тим, суттєво загострює етнокультурні протиріччя між різними групами населення, призводить до соціальної напруги. Потенційний мігрант, приймаючи рішення щодо переїзду, співставляє переваги можливих територій призначення порівняно з регіоном проживання, бере до уваги фактори привабливості потенційних можливих робочих місць, та ефект, який може отримати від переміни місця роботи. Але далеко не завжди виходить так, як було задумано. Опинившись на чужині, мігранти, як правило, вимушені займатись малокваліфікованою, або й некваліфікованою працею, зазнають всіляких утисків з боку владних структур, роботодавців та корінного населення. Результатом цього є зростання соціальної напруги, що нерідко призводить до масових заворушень, як було у Франції в 2006 році.

Проблеми, пов'язані з міграцією робочої сили привертали увагу спеціалістів ще в радянські часи. Досліджувались такі сторони міграційних процесів, як структура робочої сили, що виїжджала на заробітки [1], причини, які заставляли людей залишати насиджені місця і їхати шукати кращої долі [6]. Проблеми, пов'язані з мобільністю трудових ресурсів в останній час стали предметом зацікавленості з боку дослідників в Україні. Зокрема, питань гендерних досліджень міграційних процесів торкаються Г.В. Герасименко і О.В. Позняк [3]. В.В. Володько аналізує проблему репрезентації сучасної української трудової міграції в пресі [2], Н.В. Тілікіна зробила спробу класифікації територіальної мобільності робочої сили [13]. Різним аспектам такого феномену як мобільність трудових ресурсів присвячують свої дослідження Г.А. Дмитренко [4], О.Г. Рогожин [7], М.Д. Романюк [8], У.Я. Садова [10], Л.Г. Ткаченко [14].

Певний внесок у вивчення феномену трудової міграції вносять і соціологи Сумщини. Наприклад, співробітниками проблемної лабораторії «Центр соціально-гуманітарних аспектів регіональних досліджень», яка функціонує при СумДУ були проведені ґрунтовні дослідження причин, що спонукають населення до міграції [11].

Але незважаючи на те, що феномен від'їзду працівників за кордон став предметом вивчення для багатьох спеціалістів, є ще низка питань, які очікують свого дослідника. Серед них – класифікація і аналіз факторів, що призводять до територіальної мобільності робочої сили в певних регіонах. В цьому зв'язку автор статті взяв за мету зробити таку спробу на матеріалах Сумської області.

Перш ніж перейти до аналізу сучасних тенденцій міграційних процесів на Сумщині необхідно, на наш погляд, розглянути етапи їх розвитку в Україні.

На початку 90-х років XX століття основні міграційні потоки були спрямовані на Захід: в Польщу, Чехію, Грецію, Німеччину, Італію та Іспанію. У середині 1990-х років обсяги міграції до цих країн, внаслідок обмежень, введених спочатку Німеччиною, а потім і Європейським Союзом значно скоротились. Тому з другої половини 1990-х років міграційні потоки змінюють свій напрямок. Головним магнітом, притягуючим робочу силу, стає Росія, зокрема Москва та Підмосков'я.

Міграція громадян України розвивалась під дією як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Зовнішнім фактором інтенсифікації міграції на Захід, а потім і в Росію, були потреби ринків праці країн-рецепієнтів. Зокрема в Західноєвропейських країнах іммігрaція була покликана задовольнити попит на робочу силу в певних секторах національного ринку праці в умовах економічного зростання. Наприклад, дефіцит працівників у Великобританії оцінювався у півмільйона вакансій, на які, однак, не претендували британці. До внутрішніх факторів, які зумовили міграцію робочої сили з України за кордон перш за все слід віднести становище в сфері економіки. Зупинка підприємств, зростання безробіття, низька заробітна платня, змушують працівників, як правило найбільш дієву їх частину, шукати кращої долі в чужих краях. З іншого боку, еміграція продукується недосконалістю фінансової політики держави відносно регіонів, результатом чого є горизонтальні і вертикальні фіскальні дисбаланси.

Під вертикальними фіскальними дисбалансами розуміють невідповідність між обсягами фінансових ресурсів того чи іншого рівня влади, регіонального або місцевого, і обсягом завдань та обов'язків, які на нього покладаються в процесі розподілу компетенцій між центральною, регіональною та місцевою владами. Отже, вертикальний фіскальний дисбаланс означає недостатність фінансових ресурсів у певного рівня влади для забезпечення громадських і державних послуг у межах його завдань.

Горизонтальні фіскальні дисбаланси пов'язані з різними фінансовими можливостями влади одного територіального рівня. Горизонтальний фіскальний дисбаланс виникає тоді, коли одна або кілька територій того ж рівня не мають достатніх фінансових ресурсів для надання державних і громадських послуг в обсягах, що надаються іншими територіями відповідно до певних стандартів. Горизонтальні фіскальні дисбаланси виникають тому, що є так звані бідні і багаті території.

Вертикальні та горизонтальні фіскальні дисбаланси за останні роки вдарили по тих територіях, де раніше існувала могутня промислова база і були відносно непогані умови для проживання. Наприклад, напередодні здобуття Україною незалежності, у 1990 році в шести індустріальних областях

(Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській з м. Київ, Луганській та Харківській) було вироблено майже 50% національного доходу всієї республіки. Тут зосереджувались близько 60% основних виробничих фондів України, була потужна податкова база, звідки надходили кошти для розвитку регіону [12, 108].

Зараз, коли економічний потенціал названих регіонів значно зменшився (за винятком Києва), вони переживають серйозну демографічну кризу. Особливо це стосується Донецької та Луганської областей, які поряд із низьким коефіцієнтом приросту населення відзначаються самим високим рівнем міграції робочої сили за межі регіону.

Майже в одному ряду з названими вище областями знаходиться і Сумська область. Які ж фактори зумовлюють відтік трудових ресурсів за її межі? В останній час в соціології вживаним стало таке поняття як «фактор міграції». Є декілька трактувань змісту цього терміну. Одні автори визначають фактори міграції як сукупність соціальних умов, під дією яких здійснюється цей процес і які впливають на його обсяг, інтенсивність, напрям, параметри тощо [5, 12], інші вважають, що фактори міграції – це сукупність умов і обставин, які, взаємодіючи, впливають на територіальну рухливість населення [9, 8]. Узагальнюючи різні визначення можна зробити висновок, що фактори територіальної мобільності робочої сили являють собою комплекс причин, які виникають у навколишньому середовищі індивіда та, взаємодіючи між собою, впливають на його переміщення.

Зазвичай на всі процеси, що відбуваються на ринку праці, впливає не один фактор, а їх сукупність, що включає як природні, так і соціальні компоненти. Вони відрізняються за своєю природою, напрямом та силою дії на те або інше явище, за місцем і часом прояву. В цьому зв'язку існує багато класифікацій факторів територіальної мобільності робочої сили. Так, деякі дослідники виділяють суб'єктивні та об'єктивні фактори [13, 164].

Під об'єктивними факторами маються на увазі територіальні відмінності у важливих для людини умовах життя, а під суб'єктивними – особисті риси (потреби, інтереси, ціннісні орієнтації тощо), що зумовлюють рішення індивіда про зміну місця проживання та роботи. Об'єктивні фактори поділяють на природно-географічні, економічні, демографічні, політичні тощо.

Важливе значення має класифікація факторів мобільності робочої сили залежно від можливості регулювання їх впливу, яка дає змогу поділити їх на три групи: фактори, що керуються (фактори-регулятори), фактори, що не керуються (фактори-умови); фактори, що безпосередньо не керуються, а побічно регулюються.

Фактори-регулятори переважно мають соціально-економічну природу. Ці фактори в змозі безпосередньо планувати, регулювати і змінювати держава. До них відносять різницю в заробітній платні, встановлення або відміну пільг, державну політику на ринку праці. В Сумській області наявні практично всі указані економічні ефекти міграції. Про це свідчать дані, отримані співробітниками проблемної лабораторії СумДУ під час опитувань населення Сумщини. Було виявлено, що більше половини респондентів (54,57%) зазначили, що вони самі, або

їх близькі родичі регулярно виїжджають на заробітки за межі області. При цьому найбільш поширеними є виїзди на тривалий час (див. рис. 1).

З малюнка видно, що 42,41% тих, то від'їжджає на заробітки за межі області працюють там майже постійно, в той час як лише 27,22% їзде з такими ж намірами на декілька місяців і ще 30,3% робить це не регулярно, час від часу.

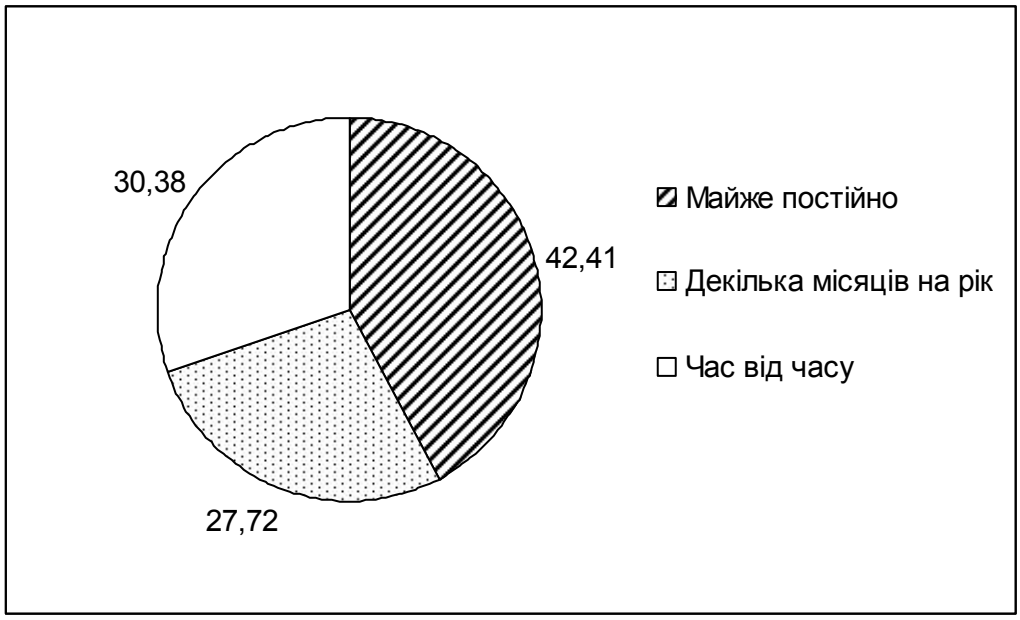

Рис. 1 Тривалість роботи за межами області

Головною причиною еміграції робочої сили із області, як і в цілому по Україні є низький рівень задоволеності людських потреб духовного і матеріального характеру. Як показали результати опитування, саме цей чинник суттєво впливав на тривалість перебування трудового мігранта за межами області (див. рис. 2).

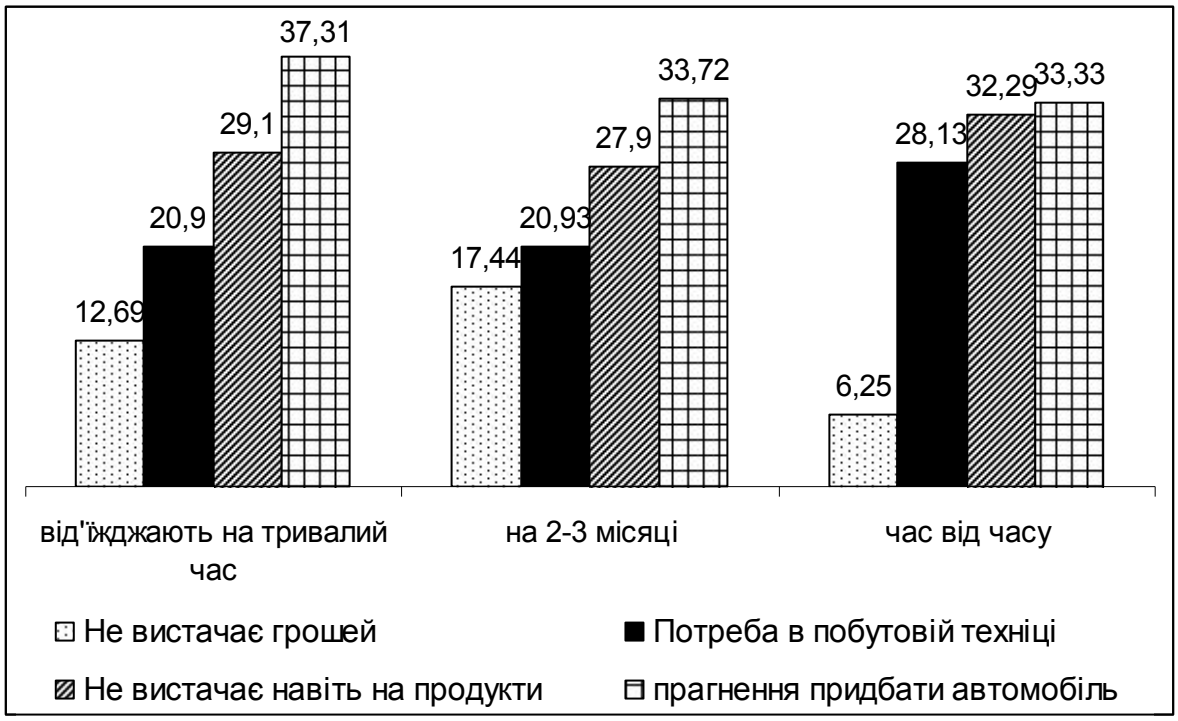

Рис. 2 Тривалість від'їзду в залежності від задоволення потреб

Тривалість від'їздів на заробітки залежить також від професії тих, хто від'їжджає. Так, серед тих, хто працює за межами області майже постійно, переважають представники робітничих професій та працівників торгівлі. Необхідно зазначити великий відсоток працівників розумової праці: вчителів, економістів, лікарів – 56,41% мігрантів цієї категорії від'їжджають на заробітки за межі області на тривалий час. А от інженерно-технічні працівники, як і ті, хто не має спеціальності відправляються на пошуки кращої долі лише час від часу [11, 30].

Міграція кваліфікованої робочої сили за межі області, на наш погляд, зумовлена не тільки матеріальними чинниками, а й проблемою самореалізації особистості. Якщо людина із задоволенням ходить на роботу і повертається з бажанням у сім'ю, відчуваючи себе комфортно за місцем проживання (у домі, мікрорайоні) та за місцем відпочинку, то потреби такої людини будуть задоволені у великому ступені, а рівень її самореалізації достатньо високий. Така людина, скоріш за все, мігрувати не буде.

Розглянемо головні фактори, які впливають на самореалізацію людини у кожній із сфер життєдіяльності окремо. Почнемо із сфери трудової діяльності. Наприклад, що означає із задоволенням ходити на роботу чи отримувати задоволення від праці?

Дослідники виділяють чотири основні фактори, що впливають на це задоволення [4, 83].

Перший (залежно від особистих вимог може бути і другим) – це достатня матеріальна винагорода за працю з метою задоволення фізіологічних та інших потреб. На це вказують і респонденти під час опитувань. Зокрема результати, отримані співробітниками проблемної лабораторії СумДУ, свідчать, що 22,78% опитаних вказують, що основною причиною їхнього виїзду за межі області на заробітки є відсутність роботи і ще 44,62% аргументують свій виїзд прагненням заробити більше грошей. Серед поширених значимих причин називаються такі, як потреби придбати житло, отримати освіту і т.ін. [11, 37].

Другий фактор, від якого залежить задоволення від праці (може бути і першим) – відповідність праці здібностям, професійному рівню, діловим та особистим якостям працівника. В цьому зв'язку серед трудових мігрантів значний відсоток (12,34%) складають працівники освіти, медицини та культури, які мотивують свій від'їзд тим, що вдома не можуть знайти такої роботи, що дала б можливість у повній мірі реалізувати їм свій освітній і професійний потенціал. Це стосується і мігрантів з числа інженерів та програмістів, які серед тих, хто від'їжджає складають 2,53% [11, 42].

Названий показник є досить тривожним, оскільки мова йде про категорію працівників, що складають еліту суспільства і реальний відсоток яких у суспільстві є невисоким.

Третім фактором, що впливає на задоволеність своєю працею фахівці називають якість стосунків з колегами і керівником на принципах взаєморозуміння та взаємоповаги. Але відносно намірів працівників мігрувати за межі території цей чинник навряд чи є вже таким суттєвим. Інколи цей фактор може бути вирішальним і стати основною причиною незадоволеності працею в конкретній організації, що зумовлює перехід працівника з однієї

установи до іншої. Однак викликати мобільність трудових ресурсів у масовому порядку дана обставина не зможе. На логічність такого висновку вказують і дані, отримані під час опитувань.

Четвертим фактором є умови праці. В цьому плані цікавим є те, що молоді люди є більш вибагливими щодо умов праці. У цій групі в ході опитувань було виявлено найбільше тих, хто вирушає за межі області з причини невдоволеності умовами праці (13,7% проти 8,52% та 7,58% у інших вікових групах) [11, 38].

Для того, щоб вирішити проблему підвищення рівня задоволеності потреб працівників за всіма чотирма факторами, забезпечити їх самореалізацію, потрібні неабиякі зусилля не тільки держави, а й керівника (менеджера). Останній має бути не тільки професійно підготовленим, компетентним у своїй справі, а й за своїми здібностями, діловими і особистісними якостями відповідати цій іпостасі. Також він повинен знати як досягти синергетичного ефекту, управляючи трудовим потенціалом організації [4, 84].

У правовому полі дій менеджера з позиції культури цільового управління треба виділити дві цілі. Йдеться про цілі економічного і соціального характеру. Сутність останньої може бути визначена так: підвищення рівня самореалізації працівників організації. Схематично вплив менеджера на рівень самореалізації працівників у сфері трудової діяльності можна показати так (див. рис. 3).

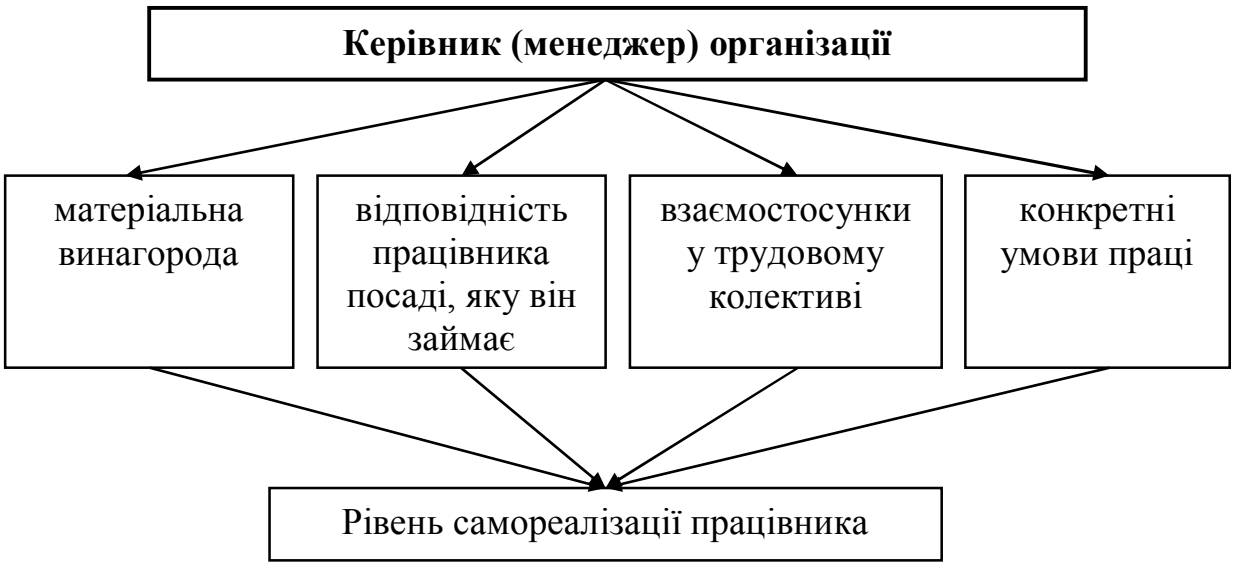

Рис. 3. Вплив менеджера на рівень самореалізації працівників у сфері трудової діяльності

Рівень самореалізації у такій сфері життєдіяльності, як місце проживання і відпочинок залежить від діяльності органів місцевої влади, адже задоволення потреб мешканців міст, селищ, сіл входить до кола їх компетенції. Умови проживання у домі, мікрорайоні, медичне обслуговування, торгівельна і транспортна мережі, криміногенна обстановка, екологія, дошкільна та шкільна освіта відіграють не меншу роль у намірах працівників до міграції. Посилення

відповідальності владних структур (перш за все через налагодження зворотного зв'язку з системою місцевого самоврядування) стає в цьому випадку реальним управлінським кроком до вирішення питання підвищення рівня самореалізації мешканців у цій важливій сфері життєдіяльності людини. Виходячи з цього серед керуючих факторів слід виділити правові (закони, нормативні акти тощо), економічні (бюджетні й не бюджетні кошти, фінансові витрати, компенсації), організаційні (організації, які займаються регулюванням, обслуговуванням та активізацією цих процесів) та інформаційно-пропагандистські (статистичні матеріали, інформація в ЗМІ).

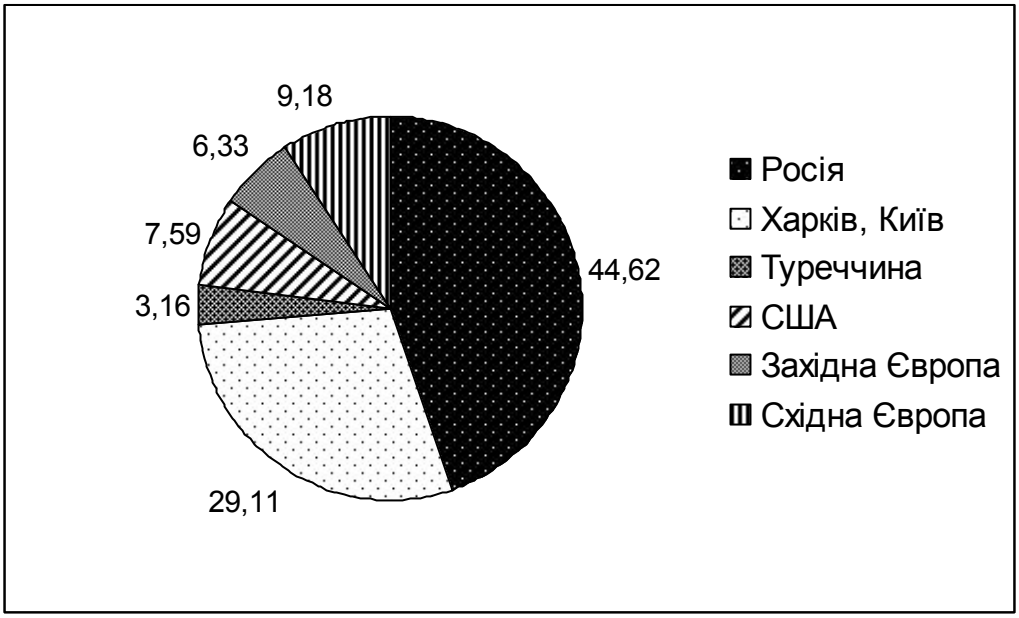

Рис. 4 Розподіл трудової міграції за напрямками руху

Природне і соціальне середовище, що оточує людину об'єднуються таким поняттям, як умови життя. Тому, визначаючи фактори, що впливають на міграційні процеси робочої сили, не можна не сказати про роль в цьому географічного положення. Сумська область прикордонна, тож її географічне положення не може не впливати на мобільність трудових ресурсів за кордон. Зокрема в Росію. Дані, отримані під час опитування населення свідчить про те, що найбільшу кількість трудових мігрантів із Сумщини приймає якраз Росія (див. рис. 4). Слід зауважити, що географічне положення, як фактор, що впливає на мобільність трудових ресурсів здебільшого має об'єктивний характер, тому даний феномен ми можемо віднести до об'єктивних факторів. Склалося так, що після розпаду СРСР багато сімей опинились роз'єднаними. Особливо це є типовим для прикордонних областей, таких як Сумська область. Але оскільки фактори неможливо розглядати як усі об'єктивні умови, а лише як їх частину, то до цього слід додати ще й прагнення до поліпшення матеріальних, соціальних чи психологічних умов життя. Цим пояснюється те, що міграційні потоки трудових ресурсів ідуть в одному напрямку: із Сумщини в Росію, а не навпаки.

Підводячи підсумок нашим розмірковуванням можна сказати, що міграція нашого населення за кордон відповідно до економічної логіки є не що

інше, як результат того, що відбувається в економіці. Відомо, що капітал рушає в регіони з нижчою ціною праці, тоді як робоча сила в зворотному напрямку. З цього випливає принаймні два висновки. По-перше, відплив населення особливо масштабний з країн і регіонів, де є найнижчі показники економічного розвитку та рівня життя. Саме тому Сумська область у цьому займає далеко не останнє місце. По-друге, хоча трудові мігранти і вносять суттєвий вклад у формування валютних коштів держави (за підрахунками в Україну щорічно надходить близько трьох мільярдів доларів від заробітчан, що становить приблизно 10% держбюджету), все ж таки слід мати на увазі те, що своєю працею вони забезпечують могутність і процвітання чужих країн, або ж в кращому випадку, інших регіонів. Держава, місцеві органи влади, керівники підприємств повинні мобілізувати всі можливі джерела впливу на фактори-регулятори, щоб зупинити масовий відтік робочої сили. У першу чергу це стосується конкретних дій, спрямованих на поліпшення матеріального становища людей, забезпечення умов для їхньої самореалізації як громадян, працівників, жителів регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вениче Ю., Чожа Е., Дьетваи Л. Структура и мобильность рабочей силы / Ю. Вениче, Е. Чожа, Л. Дьетваи. – М.: «Экономика», 1978. – 197 с.

2. Володько В. В. Репрезентація сучасної української трудової міграції в пресі / В. В. Володько // Український соціум. – 2007. – № 2. – С. 90–101.

3. Герасименко В. В., Позняк О. В. Гендерні аспекти трудових міграцій населення України / В. В. Герасименко, О. В. Позняк // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 1. – С. 46–54.

4. Дмитренко Г. А. Стратегічний конструктивізм дослідження чинників масової міграції населення в суверенній Україні / Г. А. Дмитренко // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 80–87.

5. Миграция сельского населения. / Под редакцией Т. И. Заславской. – М. : «Политиздат», 1970. – 348 с.

6. Мкртчян Н. В. Причинно-факторный механизм миграции населения / Н. В. Мкртчян // Миграция населения. Вып. I: Теория и практика исследования. – М., 2001. – с. 51–54.

7. Рогожин О. Г. Економічні механізми міграцій та природного відтворення населення: концепція демографічної ніші / О. Г. Рогожин // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 61–70.

8. Романюк М. Д. Міграційні детермінанти національної безпеки України: теоретико-методологічні та практичні аспекти / М. Д. Романюк // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 50–60.

9. Рыбаковский Л. Л. Региональный анализ миграций [монография] / Л. Л. Рыбаковский. – М.: «Статистика», 1973. – 159 с.

10. Садова У. Я. Міграція та її місце у гармонізації розвитку територіальних суспільних систем / У. Я. Садова // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 29–36.

11. Світайло Н. Д. Соціальні процеси на Сумщині (соціологічний аналіз) / Н. Д. Світайло, В. П. Павленко, А. М. Костенко. – Суми : Вид-во СумДУ, 2009. – 114 с.

12. Сидорець О. В. Деякі аспекти фінансового вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів / О. В. Сидорець // Фінанси України. – 2001. – № 9. – С. 105–110.

13. Тілікіна Н. В. Фактори територіальної мобільності робочої сили та їх класифікація / Н. В. Тілікіна // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 2. – С. 163–169.

14. Ткаченко Л. Г. Проблеми соціального забезпечення українських трудових мігрантів / Л. Г. Ткаченко // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 71–79.

РЕЗЮМЕ

А.А. Барвинский. Факторы территориальной мобильности рабочей силы в Сумской области и их классификация

Автор анализирует ряд факторов, которые, по его мнению существенно влияют на миграцию трудовых ресурсов. Это так называемые субъективные и объективные факторы. Первые имеют социально-экономическую природу, ими можно управлять с помощью законодательных актов и управленческих решений. Со вторыми сложнее, так как намерения людей, чаще всего вынужденные, к перемене места проживания по причине климата, необходимости воссоединения с семьей и т. д., административными мерами изменить нельзя.

SUMMARY

A.A. Barvinsky. Factors of the Territory Mobility of Labour in Sumy Region and Their Classification

The author analyses a range of factors which as he considers, make an essential influence upon the migration of working resources. These are so called subjective and objective factors. The first factor has social-economic nature. It can be operated by means of low making acts, and wise management. The second class factors is more difficult to solve as people's intentions are forced. It is impossible to abolish somebody's decision to change his place of living by means of administrative or economic measures, if this decision was regulated by the desire to change climate or geographical conditions.

Т.О. Козинцева
Сумський державний університет

ФОРМИ ОПРИЯВЛЕННОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СУБ'ЄКТИВНОСТІ

Стаття присвячена проблемі оприявленності і презентації національної суб'єктивності, де основними формами розглядаються поетичне. Феномен мовомислення та філософії як філософствування.

Ключові слова: національна суб'єктивність, національна самоідентифікація, філософування.

Національна ідея, національний дух, національна ідіоматичність – досить поширене понятійне розмаїття, яке віддзеркалює наукову зацікавленість проблемою визначеності національної специфіки, або так званої національної суб'єктивності.

Поняття суб'єктивності віддзеркалює повноту, безпосередність, унікальність, самовизначеність одиничності, частковості. Для Г. Гегеля суб'єктивність є можливістю, потенцією абсолютного духу, котра накладається на поодинокість і у такий спосіб отримує свою безпосередню визначеність. «Держава … має своїм змістом і абсолютною метою суб'єктивність, що володіє знанням…» [1, 350]. Таким чином, якщо під такою одинокістю розуміти такий

цілісний організм як націю, то в якості суб'єктивності виступає «національний дух», котрий знаходить свій адекватний вираз в державі.

Суб'єктивність не розглядається, в даному випадку, як еманація трансцендентного у реальне, конкретне тіло нації. Поняття національної суб'єктивності віддзеркалює двоїстість процесу утворення власне національного. Нація не є тільки суб'єктом національної творчості, але вона й об'єкт цієї творчості. Коли вона творить національне культурне поле, у такий спосіб вона творить й саму себе. Відчуття національної суб'єктивності є відчуванням нацією себе як тотальності, цілісності, це рівень «для-себе-буття» етносу.

Процес становлення ідентичності має амбівалентну природу, котра спрямована і на окрему людину, і на конкретну спільноту. Питання полягає в тому, як окремій людині розмежувати дії цих сфер, що визначити як пріоритетне. Це питання, що знаходиться в площині вирішення проблеми співвідношення загального та одиничного. Стверджуючи себе як істоту перш за все національну, людина знаходиться лише на першому з можливих етапів само ідентифікації, визнаючи свої духовні, моральні, релігійні, практичні зв'язки із спільнотою. Процес самоідентифікації, самототожності нації не може також здійснюватися на рівні цілої спільноти. На рівні форми самоідентифікація нації реалізується в державності. Але у відношенні сутнісної самоідентифікації − ця проблема вирішується тільки на рівні особистості, на рівні «атомарної» виявленності національної суб'єктивності. Ми тільки тоді в змозі найбільш повно реалізувати себе як особистість, коли можемо реалізувати себе як особистість, котра віддзеркалює специфічно національне. «Істинним носієм (суб'єктом) національності треба визнати не народ, не плем'я, не етнічну групу, а людську особистість, що диференціюється в процесі культурного розвитку» [4, 20].

Нація як цілісність тільки тоді може забезпечити власну ідентифікацію, коли вона здійснить ідею самої себе. Такого роду аналогія є доцільною і щодо конкретної людини. Виявляючи в собі потенції, які віддзеркалюють істинність і покликання людини, можна здійснити ідентифікацію не на рівні належного, що протистоїть мені і не на рівні існування, а на рівні моєї істинної буттєвості, де належне та існуюче співпадають в акті діяльності, в царині, де здійснюється життя. Для того, щоб мав місце процес самоідентифікації, самототожності нації, необхідно виявити «ідею» цієї нації, те, що може бути її «покликанням». В іншому випадку нація привласнює собі ті смисли, які для неї є чужорідними і як наслідок, ведуть до виродження або накидаються їй з боку іншої нації, що також є згубним.

Визначаючи специфіку національної суб'єктивності як такої, автор доходить висновку, що як процес власне організації національної суб'єктивності, так і форми її презентації мають співпадати. Це стосується як внутрішньої організації (у співвідношенні чуттєво-емоційного, інтуїтивного і раціонального, понятійного), так і зовнішньої оприявленності національної суб'єктивності. До таких форм, на думку автора, відносяться : поетичне як таке, процес мово мислення та філософія як філософствування.

Е.В. Волкова зазначає, що, аналізуючи поезію, Г.В.Ф. Гегель однією із її визначальних характеристик вважає стан духу, що характеризується залученням до субстанціональних начал життя [5, 356]. Однак, ці

субстанціональні начала й принципи не є в дійсності чимось абстрактним, вони репрезентуються конкретними явищами і подіями, полишаючись при цьому не до кінця визначеними, вираженими. Є якісь «ледь-ледь», які не фіксуються в понятті, але присутні в національній суб'єктивності і роблять її унікальною, особливою. Звертання до такого роду знання, яке утримується в поетичних образах, не є виразом архаїчного мислення. Це світосприйняття, яке стоїть поряд з понятійною формою осмислення сущого. Така форма надає можливість безпосереднього відображення дійсності через систему образів, метафор, алюзій, що віддзеркалюють суще в його життєвій безпосередності. Поетичне і як рід мистецтва, і як форма оприявленності сущого утворює «нову реальність», в полі якої виникає можливість ідеального переживання буття. В процесі такого ідеального переживання людина ідеальним образом відтворює свої етичні, естетичні, аксіологічні настанови. Це один із засобів збирання і утримання суб'єкта в єдності всіх його можливостей здійснення. Тобто потенційна нескінченність здібностей людини, нації стає ідеальною актуальністю. Якщо поезія – це вітальна функція культури, то поетичне – це засіб засвоєння дійсного, це саме життя, принцип його організації. Через поетичне утворюється ноуменальний світ свободи суб'єкта. Поетичне несе на собі всі ознаки ініціації, залучаючи людину до досвіду, який закладений у минулому. Саме завдяки такого процесу ініціації суб'єкт може виявити певні художні коди, які пов'язані з міфологічною структурою національної свідомості. Через певні форми виявлення поетичного, можна вийти на деякі інваріанти художньої оприявленності дійсності.

Окрім поетичного інваріанти, певні міфологеми і філософеми фіксуються в феномені мови як формі прояву духовного життя нації. Національна мова, позбавлена природного розвитку, веде до деградації поетичної діяльності, а загалом і наукової. «Автоматичний» апарат, що лежить в основі національної творчості і зберігає необхідну для неї енергію – це рідна мова, що сягає певної висоти розвитку і робиться органом вищої думки, при неодмінній умові, що б в той же час вона не переставала бути органом думки щоденної, знаряддям дрібного, повсякденного обміну» [4, 344].

Однак, це стосується не тільки і не стільки мови в її лінгвістичному вимірі, скільки мови, яка віддзеркалює суттєві характеристики культури. Тобто (за Дерріда та Фіхте) «можна не говорячи звичайною німецькою мовою, говорити сутнісною німецькою. Той, хто говорить простою німецькою, може говорити мовою тіні» [2, 60]. В цьому випадку мова набуває характеру метафізичного. Це не просто мова побуту, а мова духу, мова, яка має трансцендентну природу. Саме через еволюцію національної мови можна говорити про перспективи розвитку національної культури. Мова будує нову реальність, яка дає змогу окремому суб'єкту (людині, нації тощо) відтворити і утримати ті вічні смисли, які виявляють повноту буття (М. Мамардашвілі), цілісність, тотальність. В сучасних вітчизняних дослідженнях така характеристика мови фіксується в поняттях «мовної ментальності», «мовомислення». Мовомислення визначається як «пошукова, спрагла проникнення в сутність речей мисль, що протинає, «опромінює» собою

цілісність національної культури, вносячи в неї таким чином самосвідоме начало (і тим тільки і роблячи цю культуру «мовною, артикульовано-врозумливою «для інших»)» [3, 121].

Але на певному етапі розвитку будь-яка нація має не тільки зберігати, утримувати, пам'ятати певні інваріанти власної національної суб'єктивності, але і здійснювати на найвищому рівні їх теоретичний аналіз. Саме в такому випадку потрібно звертатися до філософії як філософствування, яка інтегрована в реальний процес буття конкретної нації і надає можливість вищого рівня теоретичного осмислення. Це надає можливість «збирання» власного існування в точку наповненого буття, буття, зібраного повністю, як моменту, миттєвості, передбачених і загаданих власним існуванням. І в цьому випадку – це не просто переслідування певної, самостійно поставленої мети (що найчастіше є зовнішньо-абстрактним, формальним, не сутнісним), а є метою, що узгоджена суб'єктом як універсамом і оточуючим, як універсамом, тобто це – діалог, спілкування, «співробітництво» щодо реалізації вже не зовнішньо-покладених цілей, а того, що є суб'єкт як цілісність, тотальність.

Існування нації в помежевому стані, деякою мірою у стані маргінальності (наприклад, українська нація, що співіснує з декількома культурами) веде до експансії часто несумісних потоків реальності. Певна «невкоріненність» цих потоків призводить до інфляції сутності. В зв'язку з цим українське як специфічно національне не може виявити себе «позитивно», утриматись як мовомислення. Звідси і звертання до витоків національної культури в її самоочевидностях, до традиції філософствування, яка відбиває національне в його суттєвих характеристиках. Власно національне, унікальне, своєрідне можливе яке таке лише при утриманні в національному всезагальних моментів, тобто для того, щоб стати дійсно «історичною» (за Гегелем) нація повинна входити в загальний історико-культурний процес універсальними моментами своєї буттєвості.

Пошуки національної самоідентифікації, встановлення самототожності завжди пов'язані з критичною рефлексією щодо засад свого буття, утримання національного на рівні всезагального. «Самовизначення, самоототожнення нації завжди має форму філософії, яка від того, що вона краще репрезентована тією чи іншою нацією, все ж має те чи інше відношення до універсальності філософської сфери» [2, 45–46].

Філософія завжди обтяжена, визнає це вона чи ні конкретними, емпіричними формами світосприйняття, світовідношення, які сформовані під впливом реального процесу життя конкретного етносу. Саме в філософії національне здійснюється як власне національне, як національне за сутністю. Однак в процесі розгортання своєї сутності, націонал-філософізм виявляє амбівалентну, суперечливу природу. З одного боку, має місце унікальність, неповторність, одиничність, з другого – ця унікальність намагається перейти в універсальність, стати всезагальною для всіх, обов'язковою. «Суттєво-філософський націоналізм (а таким є кожний націоналізм) не хоче бути ні етноцентризмом, ні політикою, але хоче бути космополітизмом» [2, 60]. При

всіх позитивних моментах, які презентуються націонал-філософізмом, необхідно завжди мати на увазі його іншу сторону – можливість перетворення на нацизм.

Таким чином, на будь-якому етапі створення, утримання та теоретичного осмислення національної суб'єктивності, що презентується через поетичне, мовомислення та філософствування завжди є небезпека фетишизації або чуттєвого, або раціонально-понятійного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук в 3-х тт. / Г.В.Ф. Гегель. – Т.3. – М., 1977. – 471с.
2. Деррида Ж. Национальность и философский национализм / Ж. Деррида // Московские лекции – 90. – Свердловск: Изд-во УРО АН СССР, 1991. – С. 43–62
3. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації / О. Забужко // Сучасність. – 1994. – № 3. – С.117–128
4. Овсянико-Куликовский В. Что такое национальность? // Украинский Вестник – К., 1906. – №1–14
5. Волкова Е. В. Поэтическое и прозаическое в эстетике Гегеля / Е. В. Волкова // Философия Гегеля и современность. – М.: Наука, 1973. – 431 с.

РЕЗЮМЕ

Т.А. Козинцева. Формы проявления национальной субъективности.

Статья посвящена проблеме выявления и презентации национальной субъективности, где основными формами рассматриваются поэтическое, феномен речемышления и философия как философствование.

SUMMARY

T.O. Kozintseva. Forms of National Subjectivity Presentation.

Article is devoted a problem of formation and presentation of national subjectivity where by the basic forms are considered poetic, a phenomenon of language mentality and philosophy as philosophising.

В.А. Косяк
Сумской государственный педагогический
университет им. А.С. Макаренко

ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАНИЕ: ТЕЛЕСНЫЙ АСПЕКТ

«То, что ищется зрением или каким-либо другим
телесным чувством, ищется самим умом»
Августин Аврелий

Практическое знание, телесный опыт, чувственное знание, «отелесненный» разум рассматриваются автором как понятия рядоположенные, взаимоэксплицирующие и взаимодополняющие друг друга и выступающие субстратом «чистой» теории.

Ключевые слова: практическое знание, чувственное знание, телесный опыт, телесность.

Практическое знание как практическое умение обнаруживает себя посредством телесного опыта, имеющего основополагающее жизненно-практическое и эпистимологическое знание. В практическом знании

овеществленная «телесная мысль», «питается» восприятиями чувств, которые суть восприятия тела, из которых складывается чувственный, «отелесненный» разум. Чувственность предстает в неклассической философии органической и аподиктической наличностью в структуре мышления, без которой последнее невозможно. Она загадочна, недоступна для гуманитарного «осязания»; постижение её может по-видимому, дать более полное понимание того, как формируется сущностные силы человека. Чувственность имплицитно «сопровождает», сознание, присутствует в нем в образах «телесно воплощенного разума», «механизма работы сознания», обретает статус чувственно познающего тела.

С помощью чувства жизни мы «ощущаем себя как исполненную пространства телесную сущность». В чувстве движения актуализируется моторика нашего тела как текст нашей сущности. Чувство равновесия позволяет нам осознавать наше положение в пространстве, и оно же приводит к единству наше чувство жизни и чувство движения. В чувстве осязания происходит непосредственное наше соприкосновение с внешним миром, «касание» объектов. Переживание осязания по своей природе, как и чувство жизни, движения и равновесия, также дано человеку внутренне-телесно [4, 176–193]. Эти и другие телесные чувства (зрения, слуха, обоняния, вкуса) составляют наш внутренний телесный опыт, без которого невозможно никакое знание, и потому телесному опыту как практическому знанию имманентно присуще качество базисности. Однако телесное-практическое знание мало привлекает эпистемологов, традиционно рефлектирующих высшее, теоретическое знание. За практическим же знанием издревле закрепился статус второстепенного.

Первыми, кто высказал недоверие к практическому знанию, субстратом которого является чувственный-телесный опыт, были элейские философы VI–V вв. до н.э. Занятые понятийным, дедуктивтивным мышлением, они с недоверием относились к показанием чувств (Парменид), считали их неполными (Ксенофан). Недоверие Парменида к показаниям органов чувств с высокой оценкой умозрительного знания импонировало и Платону. Недоверие к свидетельствам органов чувств – это «древнейшее недоверие». «Мудрецы всех времен и народов, – пишет Свами Вивеканда, – полагали, что обладают истиной более высокой, чем та, которая постигается через чувственные восприятия. Знания, полученные через органы чувств, обрекают нас на жизнь в состоянии полусна или бодрствования, точно в тумане» [5, 119, 294].

Античный рационализм сформировал дискурс негативного отношения к перцептивному, основанному на данных сенсорных систем, практическому знанию. Только логосу дано познавать истинную природу реальности, а doxa (чувственное знание, видимость, самоочевидность) – это не episteme, не знание о том, что скрывается от поверхностного взгляда, и потому оно неистинно. Скептически относился к практическому знанию и Аристотель [3, 66]. Практики, считал он, опираются лишь на знание единичного, и умения, выработанные ими опытным знанием, могут быть приложимы только к отдельным предметам. Знание же общего, теории является единственно верным гарантом выявления истины вещей. Вместе с тем, оппонируя теории Платона о

существовании бестелесных форм вещей, их «видов», их «идей», Аристотель наделяет статусом бытия не идеи, а именно вещи, «первые сущности», способные быть предметом чувственного восприятия. Не мышление, а деятельность органов чувств является для него критерием существования, дающая знание о структуре бытия, о форме и сущности вещей.

Традиция апелляции к свидетельствам органов чувств является не менее древней, чем традиция недоверия к ним. Древнеиндийские чарваки (локоятики) еще до Будды проповедовали самый вульгарный материализм, считая религию чушью, бога – выдумкой жрецов, Веды – написанными жуликами и дураками. Цель жизни чарваки видели в чувственных наслаждениях. Сознание они сводили к функции органов чувств. Источником познания признавали только чувственные восприятия, отвергая выводное знание и знание от авторитета [5, 296]. И все же приоритет теоретического, рационального знания, закрепленный Стагиритом, был воспринят в качестве эвристической episteme последующими поколениями философов.

Но мысль о жизненно важной значимости опытного, наглядно-телесного способа получения знания спорадически находила своих толкователей в разные эпохи. Так, в Новое время попытка апологии практического знания была предпринята Дени Дидро. В письмах к Софии Волланд он для аргументации надежности практического знания приводит пример выбора Микеланджело формы свода при работе над куполом собора Святого Петра в Риме. Купол красив, но и необыкновенно прочен, что было впоследствии теоретически подтверждено математическими и геометрическими расчетами. Дидро полагал, что Микеланджело пришел к кривой, дающей самую большую прочность, через свой непосредственно-осязательный опыт (телесный опыт – В.К.), через визуально-телесное знание [1, 79], которое пополняется значением и смыслом в ходе взаимодействия телесности мастера с телом предмета труда. Столяр, плотник, каменщик, скрипичных и иных рукотворных дел мастер смысл своих действий уточняет в каждом своем движении, и априорные знания при этом не являются для него руководящими. Все нюансы своего мастерства он решает так, как побуждает к тому «производственная ситуация», к которой он привязан всей своей плотью, подчиняя и направляя свои движения на изготовление моделируемой вещи-артефакта. Познающее тело безвестных мастеров подсказывало им и выбор лучшего угла лопастей ветряка мельницы, и многие другие решения конструктивных задач без опоры на теоретическое знание. А любознательный математик обнаруживал постфактум, что все сделано так, как если бы это было сработано по лучшим чертежам, подтверждая тем, что хорошие расчеты обязательно соответствуют лучшему опытному-физическому-телесному-практическому умению. Богатый телесный опыт и интуиция прочности и равновесия позволили Микеланджело найти лучшую форму купола собора. В своей жизни ему множество раз приходилось решать задачи прочности и устойчивости. Опыт состязаний борцов тоже подсказывал ему, какой наклон нужно придать своему телу, чтобы сопротивление противнику было наибольшим [1, 79].

Практическое знание – это несловесное знание на основе комплексной работы зрения, слуха, вкуса, обоняния, осязания, кинестезии, интуиции. Оно проявляется главным образом в физическом, материальном и художественном творчестве. Его можно назвать эйдосом визуализации, звуко-цветным, эстетическим чувством и чем-то еще. Оно относится к тонкой чувствительности, тонкой телесности, к базовому началу. Языком речи оно не артикулируется, не вербализуется, и беды большой в том нет, ибо наши интенциональные состояния, мнения, желания, предпочтения на основе чувственного, телесного опыта более фундаментальны, чем наша способность, а точнее наши попытки, облекать их в словесную форму. Практическое, телесное умение не тяготеет к словесному выражению. Единицы наших движений не соответствуют единицам речи, если таковые обнаруживаются во внутренней или внешней речи. Гончар или танцор не ищет, как «пробиться» от своих умных движений к своей умной речи – мысль всякий раз ускользает и ее невозможно отчетливо сформулировать. Часто это даже не мысль, а ее смутный след, не могущий улавливать и выражать суть происходящего, чего, в общем-то, и не требуется, так как телесного-практического знания для деяния «здесь» и «теперь» оказывается вполне достаточно. Если при этом все же имеет место внутренняя речь, сокращенная до обрывков слов, то происходит переработка чувственных данных, их ситуативное понимание как самоэкранирование, но не как саморефлексия, для которой не остается времени.

Телесное сознание индетифицирует себя с конкретными совершаемыми действиями, довольствуясь эмпирическими самоощущениями субъекта – его способностями органов чувств видеть, слышать, обонять, осязать – чувствовать непосредственно онтологически данное, очевидно-длящееся, без акцентации и избирательности чувств и мыслей, и без размышлений, конечно же, над смыслозадающими проблемами бытия. «Сжатость» пространственно-временной ситуации при выполнении ответственно-точных движений концентрирует сознание на моторных актах тела в рабочих, спортивных или сценических действиях, но не на словесном мышлении и саморефлексии. Обнаруживающийся при этом опыт умений авербален. В этом убеждают такие общеизвестные действия, как кладка кирпича, метание диска или танцевание ламбады.

Для технически эффективного выполнения этих и других физических действий важна кинестезия, мышечное чувство-знание, которое на язык слов непереводимо, оно тяготеет к своим телесным жизненным корням, к первичным данным нерационального сознания. Если предположить присутствие тут мысли, то это будет скорее мысль чувствующая (вспомним И.П. Трекслера (1780–1866) говорившего о «чувственном духе», «чувственных мыслях», «интеллектуальных чувствах»).

Обнаруживает себя мысль чувствующая в «живых действиях», в которых, по Н.А. Берштейну, присутствует что-то вроде интеллекта: они чувствительны к ситуации, к возможностям собственного выполнения, к своим коррекциям. Движения оказываются умными, в них как бы сидит интеллект. В телесной означенности живыми движениями выражает человек свое сокровенное во всей его полноте на основе чувственного опыта своего тела. Живые движения как бы

прощупывают предмет нашего внимания и действия изнутри, чутко реагируют на малейшие изменения в нем. Это некое «осязание» взглядом, слухом и иные «осязания», которые суммируясь дают полимодальные «осязания» – синестезию – соощущения, межчувственные ассоциации, благодаря которым нам интуитивно ясны «блестящий звук», «малиновый звон», «теплый цвет», «серебристый смех» и др. Синестезия дает практическое умение тонко и многомерно ощущать внешний мир. Чем больше у человека чувственных контактов с предметным окружением, тем богаче у него соответствующие практические знания. Море, например, можно ощущать лежа под пляжным зонтом, и изредка окунаясь. Но его можно ощущать плавая в любую погоду, ныряя без снаряжения и со снаряжением, скользя по его поверхности стоя на доске с парусом, управляя катером или яхтой, летая над ним на дельтаплане и др. Все эти ощущения, синтезируясь в синестезие, дают физическое, телесное, практическое знание моря. Этот пример показывает, что спорт имеет богатые возможности для соосущений, для практического познания внешнего мира. Преодолевая внешнее сопротивление, атлет полнее – практически-телесно – воспринимает-понимает внешнюю среду. Пловец практически познает озеро намного полнее, чем тот, кто прогуливается по берегу. Альпинист «всеми фибрами своего тела», а значит, многограннее познает восхождение, чем курортник, поднимающийся на Ай Петри по канатной дороге. У альпиниста богаче физическое, телесное, практическое знание о восхождении. А это значит, что и красота природы воспринимается спортсменом глубже вследствие ее активного «телесного усвоения», так как более интенсивный тонус мускулов и нервов, приобретенный в систематическом тренинге, расширяет возможности специфических ощущений, восприятий, переживаний, расширяет возможности ориентации в пространстве и во времени – в конкретных хронотопах, – расширяет диапазон чувственного, телесного, практического знания.

Известно, что эстетические ощущения мы получаем посредством зрения и слуха – визуально и аудиторно. Однако к синестезие зрения – слуха, дающей качественное восприятие среды, может «подключаться» и кинестезия, мышечные ощущения. В спорте «мышечное чувство» (И.П. Павлов) может выступать в роли «органа чувств», дающем возможность тонкой дифференциации движений, телесного различения красоты поз и движений.

В реализации практических умений человека участвуют пять анализаторов (пять сенсорных систем): кинестезический (двигательный), тактильный, зрительный, слуховой, вестибулярный (статикодинамический). Они имеют разное долевое участие в информации о ходе движений и их коррекции. Их синергийная работа является условием тонких специфических восприятий в мире движений. В спорте это, например, «чувство воды», «чувство времени», «чувство мяча», «чувство снаряда», «чувство дорожки», «чувство лыжни» и др. Все они – составляющие практического знания.

В результате комплексной работы анализаторов (с доминированием вестибулярной сенсорной системы) достигается жизненно важная константа – равновесие тела, ориентировка человека в условиях земной или искусственной гравитации при выполнении физической работы. Стремлением человека

максимально проявить свои способности, раздвинуть диапазон практических умений, «побыть на краю» обусловлено появление новых, экстремальных видов спорта (фристайл, виндсерфинг, скейтбординг и др.), требующих исключительных двигательных умений.

Мудростью природы, биологической потребностью растущего организма в освоении жизненно важных умений обусловлена любовь детей всего мира к качелям, каруселям, подкидным сеткам, вообще к полетным движениям, в которых происходит развитие и совершенствование вестибуломоторики – основы развития физических способностей, необходимых для всех составляющих жизнедеятельности человека; способностей, которые в своей скоординированности обеспечивают аккомодацию – приноравливание движений и восприятий субъекта к объекту и ассимиляцию – приспособление объектов к своим желаниям и способностям, включение их схемы своей деятельности.

Со времени появления на Земле живых существ, именно двигательные умения были главными при решении задач питания, самосохранения и размножения. На любой из сигналов из внешней среды живое существо должно было отвечать действием, адекватным силе и характеру раздражителя. Именно адекватное физическое поведение служило допуском к существованию, носители же иного поведения должны были умереть. Как верно пишет Я.В. Сиверц ван Рейземан, именно совершенствование двигательных способностей и умений позволило перейти человеку к символизации, означиванию своих психических состояний и природных явлений в искусстве и науке, иначе его умственные силы так и остались бы в границах скрытого символизма, лишенные возможности приобщится к процессу усложнения духовности, включению внутренних энерго-информационных потоков в совокупное поле Мыслящего Универсума. Развитие двигательных умений обусловило становление семиотики и развитие на ее основе когнитивных и креативных способностей, культуры, всех высших качеств человека [11]. Корректируя свои практические умения, мы, возможно, совершенствуем и наш теоретический интеллект, который, в свою очередь, направляет совершенствование нашей моторики, нашего базового, практического знания, корни которого в нашей телесности.

Наше тело онтически предуготовлено к «искусствам, наукам и ремеслам»; креативность человеческой телесности играет генетическую роль антропологической предпосылки существования любого искусства и музыки в частности [10]. Имея развитое чувство ритма и совершенно владея «музыкальной речью» своего тела, мастер танца как бы рисует в пространстве своим телом, выполняя звуко-движенческие фигуры. Здесь благодаря чувственности – незримой ипостаси антропологической телесности, проникающей музыку, – становится возможным совмещение в единое целое символизма музыки и ее «физиологии», ритмов музыки и ритмов плоти [9, 112]. Также и спортсмен-фигурист «чувствует музыку в теле», мыслит на языке движений, открывает новые возможности своего «творящего живого тела», «объятого» чувством и духом (не интеллектом теоретическим!). Фигурист, равно как и артист, танцор имеет возможность насладиться этим «объятием»,

быть счастливым от ощущения своей музыкально-телесной аутентичности. В глубине этого ощущения он постигает метафизику «телесно-двигательного счастья», для которого важно соучастие зрителей, их вдохновляющая фасилитация. Во многих видах искусства (театр, опера, хореография) – кинематограф, телевиденье, спортивное искусство, человек использует в качестве материала для создаваемого образа свою телесность: пластику, жесты, мимику, движение, голос, психическое и физическое интонирование в силу того, что телесность является «материей всех феноменов психики» (М. Меро-Понти, Ж.-П. Сартр) [9, 112], всех феноменов мысли и теоретического интеллекта, всех феноменов речи, субстратом, явным, или в «скрытых основаниях» (Э. Гуссерль) всех видов жизнедеятельности людей.

Телесность может представать в обличьях «внутреннего тела» как многообразие внутреннего телесного опыта человека – в реакциях, влечениях, способностях самоконтроля и самоуправления, что отличает друг от друга представителей разных ремесел, профессий, разного социокультурного статуса. Внутреннее тело – это желания, вожделения и экстазы, «восчувствованность изнутри» как боль и трепет, «уязвленные, потаенные недра» (С.С. Аверинцев). Внутреннее тело – это совокупность органических ощущений, напряжения мускулов, но и влечения, потребности, переживания страха, гнева и восторга. Все собственно телесные, органические внутренние ощущения себя, душевные движения и состояния обусловлены нашим искусственным и естественным внешним окружением, которое определенным образом формируют как развитие наших влечений, так способы получения удовольствия. Наши суждения и действия на основе ощущения внутреннего тела – внутреннего телесного опыта, равного практическому знанию – субъективно достоверны и верны, потому что это мои ощущения, моего тела, и они недоступны «другому», не подлежат объективации «другим». Внутренний телесный опыт можно почувствовать на «тонком плане» как нечто, обеспечивающее наше «непосредственное чистое и бессубъектное бытие» без суждений и понятий, бытие как самоочевидную первооснову, как знание-ситуацию, «знание-жизнь»; как ощущение собственного существования, которое неотделимо от нас, и которое есть наше чувствующее и познающее тело, витальность которого органична нашему «Я» [7, 152]. У культурного человека телесный опыт своего тела может стать источником творческих смыслов и вдохновения. У поэтов, например, обнаруживается отражение в поэтических текстах их «душевно-телесного комплекса»: их личностный телесный опыт, «бессловесное начало» становится основой для отыскания слов, нужных для обращения этого неповторимо-личного «бессловесного» в словесное. Полнота наполнения текста телесной психической организацией автора зависит, по-видимому, от адекватности авторского чувственного, телесного опыта замыслу, художественной ткани создаваемого произведения, от силы авторских телесных интуиций. Масштаб «вторжения» авторского витального начала внутрь произведения и его «телесного присутствия» в тексте обусловливаются, пишет Л.В. Карасев, способом перехода телесности автора в телесность литературную [6, 142]. Можно сделать допущение, что человек может мыслить

не только мозгом, но и всем телом, о чем говорил Ф. Ницше. Мозг ассимилирует ранее накопленное в организме сигналы о прежних состояниях тела, которые неявно направляют разум в его решениях.

Концепт эссенциальной и экзистенциальной базисности телесности можно проследить от древности до наших дней. Уже в древнеиндийской философии «даршаны», телесная деятельность мыслилась производящей ощущения, восприятия, интеллект и мышление, – предвосхищая тем европейские философские догадки XVII–XVIII веков и аргументы молекулярной биологии на рубеже XX–XXI веков о существовании «умственного вещества». Отдал должное феномену телесности и Августин Аврелий. В трактате «О Троице» он толкует ум отелесненным. Ум любит чувственное, то есть телесное, тяготеет к нему и «не способен без образов телесного пребывать в самом себе». Ум смешивается с телесными образами и не может отделить себя от них: «то, что ищется зрением или каким-либо другим телесным чувством, ищется самим умом». Чтобы ум мог узреть себя в чистом виде, ему необходимо отделиться от всякого знания, полученного посредством телесных ощущений [2, 89–95], но это, возьмем на себя смелость утверждать, невозможно. Дж Локк допускал, что материя способна мыслить. Г.В. Лейбниц полагал, что неотчетлевые мысли происходят от тела, и чтобы сделать их отчетливыми и понятными, надо рассматривать тело, а не душу. По мысли К.Г. Гельвеция и Ж. Ламетри, мышление, сознание, духовная деятельность являются дериватами телесной организации. По П. Гольбаху, все наши мысли, познания, дела есть следствие нашего «физического», того, чем сделала нас природа. В антропологии Л. Фейербаха, мышление и телесная организация едины, основой этого единства является тело. «Антропологический поворот» в философской мысли XX столетия предопределит апелляцию к телесности как эссенциальному и экзистенциальному атрибутам человека [8, 160]. Философ-структуралист Р. Барт назовет телесность «материей», «тканью» мысли.

И с позиций «когнитивной философии», с ее кредо «телесно воплощенного разума», «чистое созерцательное мышление» невозможно вне чувственности как основы и гаранта связи сознания с окружающим миром, общности строения нашего тела и условий жизни, обусловленности способа нашего «разумения» мира связью разума с мозгом, телом, телесным опытом. Без чувственности, телесного опыта (практического знания как умения) невозможно было бы развитие культуры.

Телесной означенностью охватываются все внутренние и внешние события, все особенности практической и интеллектуальной деятельности, поэтому телесное, практическое и теоретическое выступает категориями одного уровня общности. Наши речь, общение и мысли телесного свойства, ибо отталкиваются они от образов, создаваемых нашим телом. И наше «несловесное мышление» достоверно воспроизводится языками нашего тела, и то, как мы «разумеем» мир, есть следствием телесной воплощенности разума, и потому, ментальное и телесное могут быть разделены лишь в абстракции. Одни и те же нейронные и когнитивные механизмы позволяют нам

воспринимать, чувствовать и двигаться, создавать концептуальные системы и модусы мышления [8, 162]. Это значит, что теоретический разум не является дериватом бестелесного сознания. Он, приподнятый над телесными «скрытыми основаниями», формируется, того не сознавая, особенностями строения нашего тела, мозга, нашим телесным опытом.

На какую бы высоту абстракции ни возвысилось теоретическое знание, поправ, казалось бы, все телесное, элиминировать последнее не представляется возможным. Для утверждения в бытии эмпирейных идеальных сущностей необходим материальный носитель – запись их в мозговой материи мыслящего субъекта, и соотнесенность их во вне субъективной сферы с телесно означенными символами.

В триаде «Чувственный (телесный) опыт – практическое знание – теоретическое знание», практическое знание представляется возможным мыслить как срединное звено в когнитивной целостности «телесное-практическое-теоретическое». Оно как «нижнее» знание явно отелеснено в своих основаниях вплоть до отождествления с телесным опытом и предстает базальным по отношению к теоретическому, «верхнему» знанию, отелесненность которого рафинирована, имплицитна, но опосредована практическим знанием-опытом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамова Н. Т. Являются ли несловесные акты мышлением / Н. Т. Абрамова // Вопросы философии. – 2001. – № 6. – С. 68–82.

2. Аврелий Августин. О троице. Книга X (о самопознании ума) // Человек. – 2005. – № 4. – С. 81–98.

3. Аристотель. Соч.: В 4 т. / Аристотель. – М.: Мысль, 1976. – Т.1. – 550 с.

4. Бондарев Г. А. Триединый человек тела, души и духа: опыт осмысления науки о духе / Г. А. Бондарев. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 1999. – 688 с.

5. Вивекананда Свами. Четыре йоги. – М. : Прогресс-Академия, 1993. – 528 с.

6. Карасев Л. В. Незнакомая классика / Л. В. Карасев // Человек. – 2003. – № 1. – С. 140–143.

7. Косяк В. А. Многоликая телесность / В. А. Косяк // Практическая философия. – 2008. – № 1. – С. 149–155.

8. Косяк В. А. Имплицитная базисность телесности / В. А. Косяк // Філософські науки: Зб. наук. праць. – Суми: СумДПУ, 2008. – С. 156–164.

9. Косяк В. А. Універсум ритму / В. А. Косяк. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. – 138 с.

10. Полтавцева О. М. Антропологія музичної тілесності: Автореф. дис… канд. філос. наук / О. М. Полтавцева. – Харків, 2005. – 20 с.

11. Сиверц Я. В. ван Рейземан. Философия планетаризма и планетарная культура / Я. Сиверц // Литерат. газета. – 1996. – 11 сент.

РЕЗЮМЕ

В.А. Косяк. Практичне знання: тілесний контекст.

Практичне знання, тілесний досвід, чуттєве знання, «отілесненний» розум розглядається автором як поняття рядоположені, взаємоекспликуючі і взаємодоповнюючі одне одного і такі, що виступають субстратом «чистої» теорії.

SUMMARY

V.A. Kosyac. Practical Knowledge: Corporal Context.

Practical knowledge: corporal experience, perceptional knowledge. «corporaled» intelligence are regarded by the author as close, mutually explicating and complementary notions and those, which are the «pure» theory substance.

Т.Г. Геращенко
Сумська філія Харківського національного
університету внутрішніх справ

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗЛОЧИННОСТІ

У статті розглядається специфіка злочинності як соціально-правового явища. Аналізуються причини його виникнення та тенденції подальшого розвитку.

Ключові слова: злочинність, соціально-правове явище, соціальна практика, правоохоронні органи.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства, коли відбуваються широкі перетворення у всіх сферах соціальної практики, значна увага приділяється питанням, пов'язаним з криміногенною ситуацією у державі, протидії криміналізації суспільства та нейтралізації негативних тенденцій цього процесу. Головним напрямком діяльності держави у царині охорони прав і свобод громадян стає убезпечення життєвих цінностей від будь-яких посягань. Злочини є найбільш соціально небезпечними діяннями. Вони завдають суттєвої шкоди життєво необхідним соціальним благам, заважають становленню та розвитку суспільних відносин. Тому протидія злочинності є на сьогодні пріоритетною.

Причини загострення криміногенної обстановки в Україні мають своїм джерелом економічні та соціальні негаразди, послаблення темпів реформування суспільства. Також позначається низька ефективність роботи правоохоронних структур, органів влади та місцевого самоврядування. Малоефективна профілактична робота та відсутність системності у питання протидії злочинності призводять до її поширення.

Аналіз актуальних досліджень. Вивченням різних видів злочину займалося багато вчених з кримінального права, зокрема, А. Гуров і П. Біленчук [2; 4]. Соціально-політична сутність злочину досліджувалася у роботах В. Казміренка, В. Лунєєва, В. Шилінгова [5; 9; 14]. Проблеми організації протидії злочинності знайшли відображення у роботах О. Литвинова, Ю. Лободи, Б. Малишева, В. Смородинського, О. Стовби [7; 13].

Проте недослідженими залишаються теоретико-методологічні питання сутності злочинності, специфіка сучасних злочинів. У професійних розробках учених – кримінологів сформульовані проблеми, вирішення яких можливе не лише засобами юридичної науки, а й потребує і світоглядно-філософського осмислення їх у контексті розуміння злочину як соціального явища.

Метою дослідження є питання методології злочинності як соціального явища, специфіка сучасних злочинів, перспектива можливої подальшої криміналізації суспільства.

Перші думки щодо злочинності можна знайти вже у Аристотеля і Платона, які надавали значної уваги питанням соціального устрою держави. Платон вивчав причини злочинів і аналізував їх мотиви. Він зазначав, що гнів, ревнощі, бажання до насолод, помилки, незнання призводять до правопорушень. Філософ відстоював принцип індивідуалізації покарання, яке, на його думку, повинно відповідати не лише характеру вчиненого, але й мотивам винної особи, враховувати прояви шахрайства та жорстокості. Допускаючи смертну кару, відзначав особистий характер покарання, тобто те, що воно не повинно поширюватись на нащадків злочинця, навіть у випадках посягання на державний устрій. Платон зло пов'язував з вихованням людини: «…немає нічого дивного, коли у хороших батьків бувають недобрі діти, а в недобрих батьків – хороші діти» [12, 83].

Аристотель у своїх працях особливе значення надавав рівності всіх повноправних громадян перед законом. При цьому він підкреслював важливість профілактичної ролі покарання, вважаючи, що люди не допускають негативних вчинків не з високих міркувань, а через страх покарання. На думку вченого, чим більші були користь та задоволення, які отримані у результаті вчинення злочину, тим більш суворим повинно бути покарання. Він був твердо переконаний у тому, що злочинець стає зіпсованим по своїй волі, але дух його повинен панувати над тілом, а розум над інстинктом, як господар над рабом.

При призначенні покарання Аристотель вважав важливим враховувати обставини вчиненого злочину і не карати за злочини, що вчинені при обставинах «які перевищували звичайні сили людської природи», тобто правомірна поведінка не повинна вимагати прояву героїзму. Філософ пропонував враховувати роль зовнішніх обставин та характеристики самого правопорушника в механізмі протиправної поведінки. Він зазначав: «Коли діють свідомо, проте не прийнявши рішення завідомо, то перед нами – непідсудна справа: відбувається це поміж людьми через запал люті та через інші пристрасті. Суд тому правильно оцінює вчинене у запалі люті без умислу, так як джерелом тут є не той хто діє під силою пороку, а той, хто розгнівав його» [11, 69].

У XVIII ст. увага до проблеми злочинності значно зросла. В цей період починається бурхливий розвиток вчень про злочин та покарання. Дана проблематика властива для творів Вольтера [3, 64] і Ш.-Л. Монтеск'є [10, 238]. Філософи вбачали причини злочинності у соціальній невлаштованості суспільства та прогалини у вихованні громадян, пропонували правителям перейти від жорстоких покарань за вчинення злочинів до їх попередження.

Шарль Монтеск'є розвивав ідею закономірного розвитку всього в світі, у тому числі людських дій, вимагав від законодавця рахуватись із «загальним духом свого народу». Вчений вимагав точного визначення кола державних злочинів і писав, що відсутність точності є достатнім для перетворення правління в деспотичне.

Роботи Локка, Гольбаха присвячені питанням виникнення злочинності та заходам боротьби з нею. Філософи відмічали соціальну невлаштованість суспільства та вказували на необхідність попередження злочинності [11; 17, 138].

У той же час, практика боротьби зі злочинністю фактично виходила із розуміння злочину як прояву волі злочинця, яку називали «злою волею» і обмежувалась тільки застосуванням встановлених законом покарань до осіб, звинувачуваних у вчиненні певних злочинів. Це випливало із так званої класичної школи права.

Сучасний погляд на це явище ґрунтується на твердженні, що злочини «нівечать механізм управління державою, знецінюють свободу, викликають страх і розчарування у певної частини громадян в доцільності проведення демократичних перетворень [13].

Специфікою сучасної злочинності є її організований характер. Буквальне тлумачення терміну «організована злочинність» дозволяє віднести до цієї категорії будь-який злочин з елементами організації його підготовки та вчинення (злочин може бути організовано як однією особою, так і групою осіб). Таки вид злочинності становить значну небезпеку для суспільства, особливо коли воно знаходиться у стані реформування та розбудови державно-правової системи. Саме така, сприятлива для організованої злочинності, ситуація містить у собі загрозу її проникнення практично у всі сфери суспільних відносин, галузі господарювання та управління. На думку О. Литвина «організована злочинність є формою соціальної патології, яка має високий ступінь загальної небезпеки (використання під час скоєння злочинів загально небезпечних предметів…, особливо небезпечних речовин, а також здійснення різних «операцій» з наркотичними речовинами…» [7, 60].

Ми вважаємо, що основними ознаками організованої злочинності на початку XXI ст. є:

- раціональне та планове проведення злочинних дій;
- жорсткий розподіл ролей у групі, сувора дисципліна;
- управління групами професіоналами (кримінальними «авторитетами);
- дотримання злочинною організацією власних принципів (заборона на різноманітні злочинні дії без наказу керівництва);
- широке використання наукових досягнень у кримінальних цілях;
- встановлення тісних зв’язків із зарубіжним кримінальним світом.

Слід зазначити, що організована злочинність тісно пов’язана з корупцією. Багато вчених схильні розглядати корупцію й організовану злочинність або як одне ціле, або як структурний елемент один одного. Так, О. Гуров вважає корупцію однією з обов’язкових ознак організованої злочинності. Під корупцією він розуміє не просто дачу чи одержання хабара за надання будь-якої послуги, а «... постійний зв’язок посадових осіб з організованими злочинцями» [4; 205, 215]. А Л. Аркуша вважає, що використання корумпованих зв’язків є обов’язковим елементом в діяльності формувань, які спеціалізуються на вчиненні злочинів у сфері економіки [1, 118–121].

В наш час має місце проникнення представників організованої злочинності в органи державної влади і особливо зростання зв’язків представників влади з організованою злочинністю. Відзначаючи

небезпечність такої тенденції П. Біленчук, С. Єркенов та А. Кофанов констатують, що таким чином у нас розвивається процес – від грошей до влади і від влади до грошей, коли не лише злочинці можуть перетворюватися на владу, але й представники влади можуть ставати злочинцями [2, 31].

Констатуючи тісний зв'язок корупції та організованої злочинності, на наш погляд, їх не можна розглядати як одне ціле і тим більше як структурні елементи один одного. Їх можна розглядати і як самостійні соціальні явища. Корупція – це лише один із засобів, які використовує організована злочинність. Слід погодитись з тим, що факти отримання посадовою особою навіть численних хабарів за вчинення конкретних дій з використанням свого посадового становища самі по собі не дають підстав розглядати їх як прояви організованої злочинної діяльності. Організована злочинна група чи організоване злочинне угруповання цілком можуть існувати і без корумпованих зв'язків. Інша справа, що відсутність таких може суттєво ускладнити функціонування злочинних формувань і навіть унеможливити вчинення окремих злочинних діянь. Але це вже зовсім інший аспект, який свідчить про взаємний вплив, взаємозалежність цих явищ, їх переплетіння, про те, що вони живлять один одного та сприяють взаєморозвитку. Організована злочинність зацікавлена створити відповідні позиції у владних структурах для відстоювання в них своїх інтересів, забезпечення сприятливих умов для протиправної діяльності й уникнення відповідальності, а корупція, у свою чергу, зацікавлена в можливостях організованих злочинних угруповань, зокрема фінансових. Тому широке розповсюдження корупції неодмінно призводить до зростання організованої злочинності, а розвиток останньої неодмінно тягне за собою збільшення кількості корупційних проявів і підвищення небезпечності їх характеру. Проникнення організованої злочинності до влади сприяє утворенню олігархічних кланів, що, в свою чергу, є потужним імпульсом для тотального корумпування влади. Відстоюючи інтереси кланів, влада невідворотно стає корумпованою, злочинною.

Політичну злочинність, на думку В. Лунєєва умовно можна розділити на три види: злочини, скоєні з політичних мотивів проти легального конституційного ладу; злочини, скоєні з політичних мотивів проти політичних конкурентів; злочини, скоєні тоталітарним режимом проти народу, окремих партій, груп чи конкретних осіб» [9, 315–317].

Ми вважаємо, що якщо злочин органічно притаманний життєдіяльності суспільства, то його юридично-правова система повинна співвідноситись із суспільним організмом таким чином, щоб вона відповідала його динамізму. Держава мусить дбати про своїх громадян. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [6].

Протидія злочинності, на нашу думку, має носити системний характер. Системність і специфіка запобіжних заходів на соціальному рівні відносно окремих видів злочинів пов'язані з комплексними їх дослідженнями. Дослідження спрямовані на виявлення рівня насильства в цілому і виділення специфічних груп ризику – груп з девіантними формами поведінки.

Необхідно давати оцінку злочинності в цілому та злочинності як явища, що має певні закономірності і тенденції. Досить важливо проводити соціальну профілактику злочинів, надавати допомогу жертвам злочинів та застосовувати заходи з ресоціалізації та реадаптації.

Надзвичайно важливо «формувати моральні стандарти поведінки, пропагувати здоровий спосіб життя, розвивати систему цінностей, спрямованих на нейтралізацію різних видів девіантних форм поведінки» [8, 114].

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене можна стверджувати, що злочинність є соціальним явищем, яке необхідно комплексно досліджувати. Це дасть змогу створити науково обґрунтовану стратегію і тактику боротьби з цим соціальним злом. Боротьба зі злочинністю як явищем становиться особливо актуальною в умовах подальшого реформування політичної системи суспільства в цілому і його кримінального законодавства зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркуша Л. Коррупция – элемент организованной преступной деятельности / Л. Аркуша // Юридический вестник. – 2000. – № 2. – С. 118–121.

2. Биленчук П. Д., Еркенов С. Е., Кофанов А. В. Транснациональная преступность: состояние и трансформація / П. Д. Биленчук, С. Е. Еркенов, А. В. Кофанов – К. : Атика, 1999. – 218 с.

3. Вольтер. Избранные произведения по уголовному праву т процессу / Франсуа Мари Вольтер; под ред. А. Герцензона. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1956. – 338 с.

4. Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность / А. И. Гуров. – М. : ИНФРА, 1990. – 310 с.

5. Казміренко В. Аналіз сучасного стану розбійних нападів в Україні / В. Казміренко // Юридична Україна. – 2009. – № 7. – С.108–112

6. Конституція України, прийнята V сесією Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Урядовий кур'єр. – 1996. – 14 липня.

7. Литвин О. Загальна характеристика стану злочинності / О. Литвин // Юридичний журнал. – 2000. – № 6. – С.49–63.

8. Литвинов О. М. Загальносоціальний вектор у механізмі протидії злочинності та фактори, що його обумовлюють / О. М.Литвинов // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – Випуск 41. – С. 111–117.

9. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В. В Лунеев. – М.: Издательство НОРМА, 1997. – 424 с.

10. Монтескье Ш. Избранные произвнедения: О духе закона / Ш. Монтескье. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1955. – 657 с.

11. Мухаев Р. Т. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений / Р. Т. Мухаев – М.: Издательство «ПРИОР», 2000. – 1104 с.

12. Платон. Держава [пер. з давньогр. Д. Коваль] / Платон. – К.: Основи, 2000. – 355 с.

13. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стовба [відп. ред. В. С. Бігун]. – К.: Атика, 2009. – 310 с.

14. Шилінгов В. С. Верховенство права – основоположний принцип правової системи демократичного суспільства / В. С. Шилінгов // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 2. – С.26–36.

РЕЗЮМЕ

Т.Г. Геращенко. Философско-правовые аспекты преступности.

В статье рассматривается специфика преступности как социально-правового явления. Анализируются причины его возникновения и тенденции дальнейшего развития.

SUMMARY

T. G. Geraschenko. The Philosophical-legal Aspects of Crime.

In the article the specific character of criminality as a social- lawful phenomenon is considered. The reasons of its appearance and trends of the further development are analyzed.

В.В. Полюга
Дрогобицький державний педагогічний
університет ім. Івана Франка

ІРОНІЯ ЯК МЕТОД ФІЛОСОФУВАННЯ ВАСИЛЯ СТУСА

На підставі джерел європейської філософії у статті виявлено метод іронії в творчій спадщині Василя Стуса. Досліджено, що метод іронії у творчості мислителя відображав традиції німецького романтизму, зокрема ідею свободи, самоіронії, мистецтва. Зазначено, що концепція романтичної іронії сприяє розкриттю ідейного змісту творів Василя Стуса, що дозволяє збагнути прояви екзистенційного мислення філософа.

Ключові слова: іронія, європейська філософія, екзистенційне мислення, німецький романтизм, ідея свободи.

У творчому доробку В. Стуса особлива увага звертається не тільки на майстерне оволодіння словом, але й на потужний потенціал філософсько-світоглядних ідей, в основі яких лежить екзистенціальна концепція буття людини. В такому контексті великого значення набуває інтерпретація впливу дійсності на людину, що набуває вагомого значення в осмисленні духовного потенціалу у спадщині представника української філософської думки XX століття Василя Стуса (1938–1985). Крім того, осмислюючи філософський контекст спадщини мислителя, та акцентуючи увагу на використанні іронії як методу філософування, ми даємо нову можливість прочитання В. Стуса у світлі екзистенціальної філософії, оскільки «іронія у Василя Стуса ще не стала предметом дослідження, тоді як вона заслуговує на першорядну увагу» [2, 15].

Метою статті є висвітлення у філософуваннях Василя Стуса концепції романтичної іронії як методу, через який розкриваються світоглядні і внутрішньо-чуттєві особливості мислителя. Дослідження спрямоване на осмислення романтичної іронії у спадщині Василя Стуса в зарубіжному контексті традицій романтизму.

Ступінь розробленості проблеми. Концепція романтичної іронії, як естетичної категорії вперше визначена у творчості Фрідріха Шлегеля, який стверджував, що іронія є основною формою романтичного світогляду [16], «екзистенційна іронія» осмислена Сереном К'єркегором, котрий вважав, що

«немає істинно людського життя без іронії» [5], іронію в мистецтві досліджував Фрідріх Шеллінг, осмислюючи поняття іронії в контексті апології універсальності мистецтва, що охоплює художнє і філософське пізнання [15], а дослідження, що підкреслюють наявність романтичної іронії в творчості мислителя, належать Івану Дзюбі [2]. Осмислення методу романтичної іронії у філософуваннях Василя Стуса вперше простежується в даному дослідженні.

Викладення проблематики. Іронія – філософсько-естетична категорія, що підкреслює момент діалектичного виявлення (самовиявлення) смислу через дещо йому протилежне, інше [4, 225]. Традиція іронії у філософії бере свій початок від Сократа, який розпочинає раціоналістичну і просвітительську традицію європейської думки. Сократівська іронія, виступаючи в якості діалектичної пастки, становить форму, що іманентна філософії в її суб'єктивному відношенні до повсякденної свідомості, за визначенням Валерія Скотного «іронія Сократа – це форма, властива філософії в її суб'єктивному відношенні до буденної свідомості» [14, 58]. Сократівський метод (виявлення істини шляхом діалогу, полеміки) складався за формою – з «іронії» і «маєв тики», а за змістом – з «індукції» і «визначення». Саме сократівська іронія як метод розкривала протиріччя співбесідника з самим собою і розкриття цих протиріч в мисленні супротивника і було кращим засобом виявлення істини. Вчення Сократа в історії моральної філософії, етики, логіки, діалектики та політично-правових вченнях і до сьогодні впливає на прогрес людського пізнання, саме тому іронія є невід'ємним супутником будь-якої філософської течії. Цю проблематику глибоко дослідив відомий філософ XX століття, дослідник античного сприйняття світу в його структурній цілісності Олексій Федорович Лосєв (1893–1988). В своїй багатотомній праці «Історія античної естетики» він зазначає, що «іронія в античній свідомості настільки переплітається з іменем Сократа, що він завжди так чи інакше визначає ті чи інші моменти цього поняття» [8, 12]. Саме тому, розглядаючи іронію як метод філософування у творчості В. Стуса, ми насамперед повинні звернутись до осмислення сократівського методу.

Підкреслимо, що проблема іронії у спадщині В. Стуса виявлена дослідником його творчості, колегою Іваном Дзюбою, котрий констатує «свідомо чи мимоволі – наш поет причетний до великої світової традиції романтичної іронії» [2, 15]. А.Ф. Лосєв, досліджуючи поняття іронії, принципово розділяє античну та романтичну естетику (теорія іронії ототожнюється з теорією естетики) і осмислює внутрішній зміст романтичної іронії – «її внутрішній зміст можна вловити тільки якщо мати на увазі загальновідому для романтиків гру протилежностей. Відомо, що романтики захоплювалися протилежностями людського життя» [8, 13]. Саме загострений інтерес до проблеми людської свідомості в житті викликаний софістською теорією іллюзіонізму, яка осмислюється як спроба мовними засобами конституювати буття. Тобто, будь-яка позитивність чи принцип

заперечення кінцевого явища на універсальну значущість в романтичній іронії поставали через сократівський метод філософування.

Романтична іронія вперше набула визначення в творчості Фрідріха Шлегеля (1772–1829), який в основному зосереджувався на її філософсько-естетичній спрямованості, а вже згодом її розробляли німецькі теоретики, що ввійшли до єнської школи – Карл Зольгер (1780–1819), Жан-Поль Ріхтер (1763–1825), Йоганн Готліб Фіхте (1762–1814), Фрідріх Шеллінг (1775–1854) (*у 1796 році почав свою діяльність Єнський літературний гурток, що був створений братами Шлегелями, які приїхали до Єни викладати в університеті. Діяльність гуртка мала такі напрямки: літературно-художній та філософсько-естетичний з перевагою теорії* – прим. В. П.).

Традиція філософії романтизму бере свій початок у німецькій класичній філософії, а тенденція романтичного світосприйняття характеризується прагненням обґрунтувати активний вплив літератури і мистецтва на суспільні процеси. В ході розвитку єнського романтизму ця тенденція знайшла своє продовження і в естетиці пізнього романтизму. Основними рисами творчості романтиків була уява, яка становила не тільки вимисел, фантазію, але й була засобом сприйняття світу та художньою реалізацією пізнання. Першочерговими засобами вираження була символіка, оскільки головним стає вираження духовного та душевного змісту, тобто змісту, позбавленого матеріального буття. Виділяють такі загальні риси романтизму як прагнення до суб'єктивізації, міфологізація дійсності через звернення до форм символізування, гротеску, визнання активної практично-діяльної сутності людини та антропологічний принцип [14, 109–120]. Романтизм ввібрав кращі традиції минулого, і багато в чому сприяв великим досягненням мистецтва критичного реалізму. Щодо іронічності, то на думку романтиків, митець має подолати залежність від матеріального світу шляхом іронічного ставлення до нього. Тільки подолавши страх перед всіма якостями матеріального світу, людина досягає свободи. Саме ідея абсолютної незалежності митця від традиційних норм зародилася у філософії єнського романтизму. Хоча тут варто наголосити, що Г. Гегель критично аналізував романтичну іронію, характеризуючи її як високомірну позицію, яка не залишає місця ні для сакрального (священного), ні для нічого іншого.

Проте контекст нашого дослідження зумовлює розкриття саме романтичної іронії. В основі романтичної іронії лежить контрасне підкреслення відносності всіх і будь-яких обмежень в особистому та в суспільному житті. Усі ці обмеження зображуються як бездумне насильство над природним плином життя, як результат людського бездумства. Слушною з цього приводу буде думка К. Ясперса щодо філософії М. Хайдеггера, зокрема про стиль філософування мислителя: «Нема свободи, бо бракує іронії» [17, 186]. Ця проблематика простежується в листуванні Василя Стуса: «Чуюся в доброму гуморі, особливо ж, коли цей гумор підтримується скепсисом людини, що живе в божевільні» [11, Т.6. кн. 2, с. 36]. Тут спостерігається відношення іронічного філософування до історичної

дійсності, тобто, до тогочасного, так званого, радянського режиму. Констатуючи іронію як основну форму романтичного світогляду, осмислюючи відношення філософії до історії, Фрідріх Шлегель визначає основним пунктом свого дослідження – свободу «вихідним пунктом при дослідженні відношення філософії до історії – постає питання про свободу» [16, 189]. Василь Стус розвиває думку в тому ж напрямку, що і Фрідріх Шлегель, який стверджує, що «окрема людина ніколи не може повністю ізолюватися від своєї епохи, але вона може возвеличитись над нею, вона не пов'язана з плином свого часу незмінною необхідністю» [16, 189]. Паралельно, ніби продовжуючи цю тезу, В. Стус зазначає: «…в такому колі часом і себе чуєш межи ними – зовсім невіддільним» [11, Т.6. кн. 2, с. 36]. В такому змістовному осмисленні філософувань Ф. Шлегеля і В. Стуса переплітаються категорії дійсності і свободи. В проблемі філософського погляду людини на світ і на саму себе концепт іронії виступає як певний чинник в можливості осягнення свободи. Зіткнувшись з протилежностями уявлень про світ, філософсько-рефлексивний розум людини усвідомлює проблематичність людського пізнання і реальності, та спонукає людину «сумніватися в самій собі та зрозумілій для себе дійсності» [7, 204]. Звідси, людина, яка хоче осмислити світ, реальність з точки зору правильності, істинності звертається до філософії, що повинна позбавити значимості всього уявлення про світ, яке дісталося за межами філософського мислення, а це означає, що конституювання позиції включає в себе іронію. Василь Стус, осмислюючи протилежності реального світу, не міг без іронічності трактувати суспільні уявлення як істинність, а дійсність – правдивістю.

У вірші В. Стуса «Здалося я живу в країні мертвих» осмислюється дійсність з погляду суб'єктивності:

Здалося я живу в країні мертвих.
Христос з зорею жовтня на сорочці
спішить до комендантської години
позамітати всю міську панель [12, 263].

В цьому контексті осмислення свободи і дійсності В.Стус трактує іронічно, тим самим заперечуючи дійсність та розкриваючи свій внутрішній світ, свої переконання, свою суб'єктивність, в зв'язку зі сказаним звертаємося до визначення С. К'єркегора (1815–1855) «іронія – це визначення суб'єктивності… суб'єкт свобідний від тих зв'язків, якими сковує його дійсність» [5, 178]. В даному поетичному тексті переплітаються протилежності релігійного і комуністично-політичного характеру, де іронія являє деяку гру смислами, коли вона, за С. К'єркегором, «знищує дану дійсність за допомогою тої ж дійсності» [5, 178]. Тобто, В. Стус, як іронізуючий, висловив свою скептичну позицію в акті іронічного висміювання. Він залишає дійсне існувати в такому вигляді як воно нібито й існує, і цим самим підкреслює його незначимість і свою суб'єктивність. Мислитель заперечує можливість будь-якого устрою як неабсолютного або безкінечної можливості. Тут знову ж таки іронія В.Стуса стає подібною до осмислення поняття іронії С. К'єркегора, який говорив про романтичну іронію, як «безконечно абсолютне заперечення» [5, 176]. В. Стус як

іронізуючий, а С. К'єркегор як досліджуючий, розуміють іронію споріднено, тобто, як таку, що визначає суб'єктивність і заперечує абсолютну значимість всіх можливих уявлень. Іронічний погляд на життя робить думку вільною від «наївного» сприйняття нею різних її констатацій в якості безперечно істинних висновків [3, 57]. Саме тому іронічний метод В. Стуса наповнює його філософську думку свободою, що відокремлює його від щирого прийняття будь-яких усталених норм та уявлень дійсності в якості істинних.

С. К'єркегор, філософуючи про поняття іронії зазначав і про те, що разом з набуттям «свободи», іронізуючий стає причетним до початку свого «поетичного життя», де останнє характеризується не в контексті творчості, а в якості «протесту» проти «убогості» людини, спричиненої навколишньою дійсністю. «Поетичне життя» – це, коли людина усвідомлює свою ціль і для неї особливо важливим є усвідомити в собі ті критерії, для яких вона може «поетично» творити та відчувати себе вільною [5, 189–190]. Важливість поезії, з погляду романтиків, полягала у вираженні внутрішнього світу художника як істинного і протилежного дійсному світу, як неістинному. Істинність внутрішнього світу полягала в тому, що людина виступала в ньому причетною до нескінченного, божественного, тоді як в емпіричній дійсності він був обумовлений, кінцевий, обмежений. Тільки у внутрішньому світі людина відчувала свободу перед реальністю. Зовнішній світ витіснявся внутрішнім світом поетичного генія. Саме у цьому полягала, на думку романтиків, виняткова роль поезії. Відповідно непомірно перебільшувалася й абсолютизувалася в романтичній естетиці й суспільна функція поета.

Романтики вважали, що здібність до творчості, закладена в кожній людині, адже «ніхто не є нецікавим», – читаємо в «Атенейських фрагментах» Ф. Шлегеля [9, 193]. Ця здатність несвідомо виявляється у мріях людини чи грі її уяви, і саме тому поети є видатними представниками людства – пророками, «поетизуючий філософ і філософуючий поет є пророками». Поети – це пророки, провісники істин поетичного звільнення людини від реальної дійсності [9, 198]. У романтичній естетиці немов переверталося справжнє відношення між дійсністю та поезією. Поезія не відображала світ таким, яким він був, а створювала його таким, яким він повинен або міг би бути з точки зору самого поета. Саме тому романтизм виокремлює самоцінність окремої людської особистості, її цілковиту внутрішню свободу. Заглибленість у внутрішній світ, екзистенцію – є характерною рисою романтичного методу в мистецтві. Так, А.Ф. Лосєв виводить більш конкретизовано іронію у романтиків, зазначаючи її дотичність як до поезії так і до філософії [8, 14]. А Рима Габитова, дослідниця німецького романтизму, осмислюючи спадщину Ф. Шлегеля констатує, те що мислитель реалізовує свій тезис «філософія – істинна батьківщина іронії» з метою зближення та послідовного взаємопроникнення філософії і філології, бо «саме іронія мислилась Ф. Шлегелем як найбільш важливий метод пізнання» [1, 77].

Опираючись на таке осмислення іронії необхідно зазначити, що саме в поетичних текстах В. Стуса найбільшого наголосу набуває філософсько-

іронічне пізнання та аналіз моделі справжньої людини, іронічні протести та гра протилежностями. У вірші «Балухаті мистецтвознавці» мислитель іронізує на тлі своєї внутрішньої екзистенції та соціальної дійсності. Іронія застосовується В. Стусом для висміювання світосприйняття тогочасних критиків, митців чи взагалі культурних діячів, а іронічний дух постійно або виокремлює «головне філософське питання», або поєднує протилежності [11, Т.1., кн. 1, с. 98]. Такий підхід до іронії, зумовлює принцип пізнання через розділення на протилежності, що є основним гносеологічним принципом романтичного світогляду єнських романтиків. Іронічне світосприймання Стуса мислиться не тільки як внутрішньо суперечливе, а й як синтезуюче й універсалізуюче, тобто іронія пронизує всі сфери духовного життя і є виразом суб'єктивної свідомості. Носієм суб'єктивного духа романтики вважали іронічного суб'єкта, який є творцем і себе, і навколишнього світу.

В іронізуванні В. Стуса об'єктом іронії може бути авторитарна ідеологія, релігія, ідеологічний терор та самоіронія. Самоіронія – це коли суб'єкт і об'єкт іронії сконцентровуються в одній особистості. Основною функцією самоіронії є редукція інформації відносно самого себе [6, 3]. У В. Стуса самоіронія постає певною інформацією, яка причиняє йому біль та становить єдину можливість зняти цей дискомфорт. Самоіронія наче висвітлює свої ж недоліки і пропонує присутність іншого – як видуманого так і реального. Так, в листі до Ігоря Книжника (1963 р.) він називає себе «літературним шмаркачем» [11, Т. 6., кн. 2. с. 29], а оскільки ці роки окреслюють ранній період творчості, то іронія над самим собою дає змогу мислителю утримати ситуацію в своїх руках. Тобто іронія може виражатися не тільки в протилежності, вона ніби обходить пряме вираження, пряму критику і часто приймає форму нищівної характеристики «пройдисвіта з Донецька» [11, Т. 6., кн. 2., с. 39]. М. Коцюбинська, аналізуючи епістолярну спадщину В. Стуса зазначає: «абсолютно не схильний до егоцентризму, фразерства й переоцінки власного «Я», В. Стус водночас знає собі ціну, усвідомлює значення і сенс свого чину на тлі історичному, серед інших дійових осіб українського Опору. Екзистенційна самооцінка – чітка й однозначна» [10, 220]. Цим визначенням дослідниця підкреслює такий аспект нашого дослідження, який розкриває гостру самоіронію Василя Стуса, що націлена на виключення зверхності, чи присутності над-Я. У відповідності самолюбство є наслідком відсутності самоіронії [6, 3]. Іронія та самоіронія, скепсис і духовні пошуки, нові стилістичні форми, які у В. Стуса також не являються самоціллю, проте проявляються природньо, незалежно від волі мислителя, особливо в осмисленні української ментальності, вітчизняної культури та мистецтва – «Стою над краєм – радію зі скепсису. Що тут? Перепрошую – за сказ мій» [Див.: 11, Т.6. кн.2. с. 44]. У цьому листі до Богдана Гориня (1967 р.) простежуються парадокс афоризмів, розум та іронічне відношення до реальності. В.Стус осмислює абсурдність в житті та безглузді ситуації дійсності в які доля закидує майже кожного, іронія приховується під серйозністю, що має в собі відчуття переважності або скептицизму. Скептицизм характеризується запереченням можливості

достовірності знань і віри у можливість раціонального обґрунтування норм поведінки [13, 588]. В. Стус як скептик причину людських страждань вбачає у існуванні певних емоцій, які супроводжуються болем і стражданням для людини. І таке усвідомлення лише примножує страждання мислителя, оскільки, щоб не говорилося людиною, істина є недосяжною, а слова лише примножують біль. Все це характеризує творчість мислителя, як таку, що переплітає між собою глибоку філософську думку, іронію і скепсис до навколишньої, суспільної дійсності та критичну самоіронію.

У вірші В. Стуса « – А скажи – Модільяні був ідіот?» іронія проявляється у філософському діалозі над осмисленням сутності мистецтва. Дискутуючи з приводу «незвичайності мистецтва», персонажі доходять певного висновку про те, що «мистецтво – то завше надмір» проте цей «надмір» – мистецтво осмислюється як «порятунок від убогості у вірі, звичках, смаках, просто – в примхах» [11, Т. 1., кн. 1., с. 60]. В такому діалозі В. Стус висловив свої філософування з приводу розуміння категорії мистецтва. Тобто, слово «надмір» ототожнювалося з поєднанням розуму, інтуїції та почуттів і тільки мистецтво може виразити те, у що людина вірить, що відчуває. Саме тут, актуальним є визначення Фрідріха Шеллінга, який констатує у книзі «Філософія мистецтва», що мистецтво засновується на цілісності свідомої і безсвідомої діяльності, а досконаліть твору мистецтва зростає в тій мірі, в якій воно виражає цю цілісність [15, 84]. Так, іронія В. Стуса використовується як метод, за допомогою якого мислитель філософує про значимість внутрішніх почувань, а значить екзистенції, що проявляються в мистецтві. Романтизм Європи ще з початку ХХ століття проявляв свої екзистенційні риси, ставши не тільки взірцем поетичної творчості, але й стилем поведінки. І саме С. К'єркегор розглядає романтизм не тільки як ідеологію, а й як екзистенційне втілення цієї ідеології. С. К'єркегор потребує прийняти принцип іронії як екзистенціальну необхідність [5]. Романтики висувають таку парадигму творчості, де поезія є одкровенням природи генія, а мистецтво тільки формує цю природну силу, втілює її у форми роману, лірики чи музики. Тому мистецтво як в розумінні романтиків, так і в розумінні В. Стуса є більше ніж мистецтво, воно є божественною творчою сутністю природи, є дорозвитком природи до гармонійності і краси, тобто є вищою формою життя.

Висновки. Спадщину В. Стуса можна трактувати як іронічний дискурс, оскільки іронічною є авторська установка, що розрахована на відповідне сприйняття реципієнтом. Співставляючи свою позицію з пануючими ідеологічними догмами, Стус розвінчує суспільне лицемірство. В такому контексті, аналізуючи метод іронії у філософуваннях Василя Стуса, нами виявлено проблему свободи, як свободи внутрішнього світу людини, яка розглядається в контексті співставлення вчень Ф. Шлегеля та В. Стуса. Співставивши дослідження поняття іронії С. К'єркегора та розуміння іронії В. Стуса, ми визначили її суб'єктивність, яка заперечує абсолютну значимість всіх можливих уявлень. Зокрема, романтична іронія В. Стуса дозволяє осмислити причетність мислителя до «поетичного життя» завдяки

якому людина може відчувати себе вільною. Зазначено, що концепція іронії розкриває світосприймання В. Стуса як синтезуюче та універсалізуюче, що є виразом суб'єктивної свідомості. Осмислюючи скепсис і самоіронію мислителя, іронічне трактування сутності мистецтва на прикладі спорідненості вчень Ф. Шеллінга та В. Стуса, ми дійшли висновку, що романтична іронія в творчості В. Стуса поглиблює неприйняття людиною навколишньої дійсності і привертає увагу до нівелюючого впливу суспільства на людину, до значимості внутрішніх переживань людини, а значить її екзистенції. Підкреслюючи свою опозиційність по відношенню до загальноприйнятних норм суспільства, В. Стус спростовує обивательські ілюзії стосовно законів існування людини і її місця в світі, тим самим кидає виклик умовностям «пристойного» суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Габитова Р. М. Философия немецкого романтизма: (Фр. Шлегель, Новалис) : [монография] / Римма Михайловна Габитова; Акад. наук СССР, Ин-т философии. – М. : Наука, 1978. – 287, [1] с.

2. Дзюба І. Свіча у кам'яній пітьмі [передмова] / Іван Михайлович Дзюба // Стус В. Палімпсест: Вибране. – К.: Факт, 2003. С.7–32.

3. Иванова-Георгиевская Н. А. Веселая строгая наука / Н. А. Иванова-Георгиевская // Докса: збірник наукових праць з філософії та філології наукового товариства «Одеська гуманітарна традиція». – Вип.2. Про природу сміху. – Одеса, 2002. – С. 57–64.

4. Ирония: философский энциклопедический словарь / [редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. –М .: Сов. энциклопедия, 1989. – С. 225–226.

5. Киргегор С. О понятии иронии / Сёрен Обю Киркегор // Логос. – 1993. – №4. – С. 176–198.

6. Киршбаум Э. И. Ирония как защитный механизм. Навыки поведения, убеждения и внушение. Межличностные коммуникации [Електронний ресурс] / Э. И. Киршбаум. – Copyright. Некомерческое партнерство. Центр дистанционного образования «Элитариум» (Санкт-Петербург) – Режим доступа: http://www.sunhome.ru/philosophy/1614/p1

7. Лембек К.-Х. «Естественные» мотивы трансцендентальной установки. К проблеме метода в феноменологии / К.-Х. Лембек // Феноменологія і філософський метод: Щорічник Українського феноменологічного товариства 1999р. – К., 2000. – С. 195–212.

8. Лосев А. Ф. История античной эстетики: Итоги тысячелетнего развития [Текст]: в 2-х кн. / Алексей Федорович Лосев; [отв. ред. А. А. Тахо-Годи; оф. С. А. Данилов]. – М. : Искусство, 1994. – Т. 8., кн. 2. – 604 с.

9. Мислителі німецького романтизму / [упор. Леонід Рудницький та Олег Фешовець]. – Івано-Франківськ: вид-во «Лілея НВ», 2003. – 588 с.

10. Михайлина Коцюбинська. Епістолярна творчість Василя Стуса [післямова] / Михайлина Коцюбинська // Стус В. Зібрання творів: у 4 т., 6 кн. / [НАН України. Ін-ту літератури ім. і. Г. Шевченка. Відділ рукописних фондів і текстології]. – Львів: Вид. спілка «Просвіта», 1997. – Т.6, кн. 2. – С. 218–240.

11. Стус В. Зібрання творів: у 4-х т., 6-ти кн. / Василь Семенович Стус. – Львів : Просвіта, 1994. – Т. 1., кн. 1. – 420 с.; Т. 6., кн. 2. – 241 с.

12. Стус В. Зібрання творів: у 12 т. / Василь Семенович Стус // редкол.: Дм. Стус [та ін.]. – Т.1. – К.: Київська Русь, Факт, 2007 (Бібліотека журналу «Київська Русь»). – 540 с.

13. Скептицизм: философский энциклопедический словарь / [редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др.]. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – С. 588.

14. Скотний В. Г. Філософія: історичний і систематичний курс: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Валерій Григорович Скотний. – К.: Знання України, 2005. – 576 с.

15. Шеллинг Ф. В. Философия искусства: [пер. с нем.] / Фридрих Вильгельм Шеллинг. – М.: Мысль, 1966. – 496 с. – (Философское наследие)

16. Шлегель Ф. Развитие философии в двенадцати книгах // Эстетика. Философия. Критика: в 2 т.: [пер. с нем.] / Фридрих Шлегель. – М. : Искусство, 1983. – (История эстетики в памятниках и документах). Т. 2 / вступ. ст., сост., пер. Ю. Н. Попов, А. В. Михайлов; примеч. Ю. Н. Попов. – 1983. – 447 с.

17. Ясперс К. Нотатки про Мартіна Гайдеггера 1928/38 рр.: [пер. з нім. та передмова М. Д. Култаєвої] / Карл Ясперс // Мартін Гайдеггер очима сучасників: Збірка. – К.: Стилос, 2002. – С.78–111.

РЕЗЮМЕ

В.В. Полюга. Ирония как метод философствования Василия Стуса.

На основе источников европейской философии в статье раскрыт метод иронии в творчестве Василия Стуса. Показано, что метод иронии в наследии мыслителя отображал традиции немецкого романтизма – это идея свободы, самоиронии, искусства. Замечено, что концепция романтической иронии побуждает к раскрытию идейного смысла произведений Василия Стуса, что позволяет осмыслить экзистенцию мыслителя.

SUMMARY

V.V. Polyuga. Irony as a Method of Vasyl Stus' Philosophizing.

On the basis of European philosophy the method of irony in Stus' creative heritage is examined. It is researched that the method of irony in the heritage of the thinker depicted traditions of German romanticism, especially, the idea of freedom, selfirony, art. It is mentioned, that the conception of romantic irony contributes to the exposure of idea content of Vasyl Stus' works, which helps to understand the existence of thinking.

І.О. Бондар
Національний педагогічний
університет ім. М.П. Драгоманова

ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ЛЮТЕРАНСТВА

У статті досліджується проблема впливу різноманітних філософських та теологічних концепцій на формування релігійних поглядів М. Лютера та ідейних засад лютеранської церкви. Особлива увага приділяється аналізу теології перших християнських проповідників та отців церкви, філософських ідей доби раннього та пізнього Відродження, містичних вчень та гуманістичного руху.

Ключові слова: лютеранство, лютеранська церква, християнство, містика, гуманізм.

Лютеранство здійснило суттєвий переворот у відношенні до християнської релігії, поклавши початок формуванню нової його гілки – протестантизму. Воно здійснило реалістичну переоцінку тієї теологічної парадигми, що домінувала в Західній Європі майже півтора тисячоліття, але

відтепер докорінно руйнувалася. Проте цей переворот мав глибокі корені в теологічних диспутах та філософії попередньої доби. Тому виникає питання про співвідношення вищезазначених ідей та їхній вплив на формування світогляду М. Лютера, а згодом і на філософсько-теологічні ідеї лютеранства.

Вищезазначена проблема розглядалася у філософській та історичній літературі поверхово, а представлені в ній рішення є різноманітними та далеко не однозначними. Так Е. Новиков у своєму критичному дослідженні біографії та релігійних поглядів Лютера визначає, що формування протестантизму в Німеччині обумовлене національними особливостями сприйняття та поширення християнства на цій території, де значний вплив мало аріанство [6, 64]. Автор, зробивши ґрунтовний аналіз богослов'я Я. Гуса та М. Лютера, робить загальні висновки про вплив слов'янства на формування релігійності німців взагалі, а особливо теологічних поглядів засновника лютеранського віросповідання [6, 363–444].

Кардинально інший поглядів з питання впливу слов'янства та гуситства на німецькі території дотримується Ч. Берд. Вважаючи помилковим погляд, за яким Реформація XVI ст. «висунула нову групу богословських догматів на місце попередніх»[4, 1], він доводить, що її ідеї починають формуватися починаючи з кінця XII ст. в глибинах середньовічної системи світобачення, а лише в XVI ст. виходять на поверхню у зв'язку з відродженням наук в Італії та Німеччині. Основним же підґрунтям лютерівських ідей, вважає дослідник, був німецький містицизм [4, 14–33].

На початку XX ст. А. Бергер свою провідну тезу про «неминучість такого руху, як Реформація» [1, 11] підтверджує низкою факторів, які формувалися у Європі протягом XIII–XV ст. До них дослідник відносить: розвиток національної самосвідомості, перемогу світської науки, вибух гуманістичного індивідуалізму та особливості релігійного життя доби середньовіччя. В той же час Бичинський З. в своєму дослідженні визначає, що предтечами ідей Лютера були Марсилій з Падуї та особливо «наука Оккама мала чималий вплив в часах перед Реформацією» [2, 13].

В радянський період дана проблема піднімалася на початку 30-х рр. в працях Брандта Л. та в кінці 80-х рр. у Н.В. Ревуненкової. Так Л. Брандт зазначає, що головним чином вчення «небесного патрона свого чернецького ордена блаженного Августина … здійснило на Лютера найбільший вплив та лягло в основу лютеранської критики католицизму» [3, 14]. Книга Н.В. Ревуненкової визначається тим, що її автор намагається розкрити взаємовплив ренесансної свободи мислення та гуманізму на ідеологію Реформації, але основну увагу авторка приділяє, нажаль, переважно радикальним її течіям [9]. Якщо ж взяти останню роботу Н.В. Ревуненкової, де розбираються загальні проблеми протестантизму, то в ній проводиться ідея, що лютеранське вчення зобов'язане своїми основними ідеями філософам-неоплатонікам, натурфілософії доби Відродження та раннім гуманістам [8].

В працях зарубіжних дослідників також можна простежити відображення зазначеної нами проблеми. Так Ф.-В. Кантценбах в

біографічному дослідженні М. Лютера звертає увагу на факт впливу на лютеранство «пізнього оккамізму» [5, 28] та стверджує, що Еразм Роттердамський «готував шлях для Реформації своєю щирою біблійною набожністю та в той же час гострою критикою теології та церкви» [5, 94].

Генріх Фаусель за допомогою письмових джерел та цитування творів Лютера (що є особливо цінним!) знаходить витоки лютеранства в філософії Дунса Скота, того ж таки Вільяма Оккама та середньовічних містиків [10]. На відміну від них видатний зарубіжний філософ XX ст. Бертран Рассел вважав, що лише «св. Августин визначив … велику частину вчення Лютера…» [7, 288].

Відомий російський філософ-емігрант Лев Шестов більш детально розглядає вищезазначене питання у своєму дослідженні проблеми формування основної тези М Лютера – «sola fide». Він знаходить її зародки в надрах грецької (Аристотель, Платон, Сократ), середньовічної філософії V ст. (Августин), в «школі оккамістів» [11, 188], до того ж вважає, що «в Англії Вікліф, в Богемії Гус багато в чому упередили Лютера» [11, 190].

Отже, зважаючи на різноманіття точок зору та відсутність спеціальних праць, що розглядали б вищезазначену проблему, маємо сьогодні нагальну необхідність детального її дослідження.

Мета статті – з'ясувати, які теологічні ідеї попередніх епох вплинули на релігійні пошуки М. Лютера та розробку ним основних ідейних засад новоствореної лютеранської церкви.

Лютерани зазвичай порівнюють досвід Лютера з досвідом апостола Павла та його справу зі справою апостола. Вперше до аналізу Послання апостола Павла Лютер звертається в ряді творів, написаних ним в башті августинського монастиря в Віттенберзі. «Баштове одкровення» поклало початок розробці лютеранської теології [9, 17]. У подальшому, працюючи над лекційними курсами по вивченню Біблії, Лютер по-новому підійшов до коментування Послання апостола Павла до римлян. В тексті «праведний вірою жив буде» (Римл. 1.17) йому відкрилося, що Бог не вимагає від християнина праведності, але дарує її за своєю милістю, тому для спасіння християнин не має потреби в посередництві католицької церкви, а багато її закладів та обрядів є перешкодою на шляху індивідуальної віри. Він, подібно до Павла, розумів віру як могутню життєву силу, як справжнє відродження релігійної чуттєвості.

Безумовно, вчення М. Лютера про спасіння вірою походить від апостола Павла, вчення якого розвинув у своїй теології Блаженний Августин, вдячним учнем якого був славнозвісний засновник лютеранської церкви. Підтверджене чисельними цитатами з Послання апостола Павла та творів Лютера, а також змістом символічних книг лютеранського віросповідання, сьогодні дане ствердження є аксіомою як для філософів, так і для релігієзнавців.

Ще за тисячу років до Лютера в межах католицької церкви відбулася дискусія про сутність віри. Противниками виступили з одного боку – Блаженний Августин, а з іншого – Пелагій (Морган) та його прибічники Целсетій та Юліан з Аклаула. Обидві сторони вважалися вірними церкві,

були впевненими в тому, що захищають не власне, а отримане від предків знання, джерелом якого було Священне Письмо. Церква, як відомо прийняла сторону Августина, засудила Пелагія та зобов'язала католиків дотримуватися вчення про спасіння вірою. Проте, незважаючи на ці обставини, пелагіанство стало суттєвою частиною, «душею» католицизму.

Бертран Рассел зазначає, що Лютер повернувся «до св. Августина, зберігши, проте, тільки ту частину його вчення, де йдеться про взаємини душі з Богом, а частину, де йшлося про Церкву, відкинув» [4, 439]. Але ми не можемо погодитися з цією тезою, бо «град Божий», який проповідував Августин, розумівся Лютером не як ієрархічно організована церква-держава, якою й була очолювана Папою католицька церква, а як вільне об'єднання віруючих, вільних не від виконання та визнання релігійних догматів, а від покори земним, церковним авторитетам.

Августин врешті-решт відмовився від виправдання людини перед Богом однією лише вірою, тому що побачив в ньому лише ширму для людських слабкостей. Лютер знову виголосив цей принцип, бо йому стало ясно, що «віра, повинна бути сильною любов'ю», а католицизм, завдяки наданню великого значення зовнішній релігійності, занадто виснажив безпосередньо віру. Але, з огляду на психологічний фактор, віруючу людину сама по собі віра бентежить та, навіть, страшить, їй вкрай необхідний авторитет та тверда влада. Тому не лише лютерани, а й сам Лютер не знав, що робити в практичному житті зі своїм вченням про «sola fide». Вихід з цього колапсу було знайдено вже при написанні ним Малого Катехізису, в якому за основу було взято встановлений Мойсеєм декалог. Лютер постійно повторює: «Ти не повинен!», а це означає, що й *дії* людини віруючої великого варті, а не *лише* її *віра*. Отже, Лютер проходить той самий шлях духовних пошуків, яким йшов Августина.

Як вже зазначалося, деякі дослідники Реформації звертають увагу на впливи на неї ідей містиків пізнього Середньовіччя. Першорядну вартість для містика має потреба лише в ідеї Бога, поєднання з ним та нове душевне самонародження. Тому містик не може бути залежним від принципів віри, догматів, церковного оздоблення та церемоній, бо покладається виключно на душевний настрій та духовне просвітлення.

Містицизм швидко набуває на Прирейнських територіях значного поширення. Його представники – Мейстер Екхарт, Йоганн Таулер, Йоганн Рейсбрук та інші надають перевагу аскетизму та тілесним обмеженням. Саме містикам належить один з визначних творів – «Німецька теологія», автор якої залишився анонімом. Лютер високо оцінював цей твір, зазначаючи, що «…мені після Біблії й Святого Августина не зустрічалося жодної книги, з якої я навчився б більше та бажав би краще навчитися відносно того, що таке Бог, Христос, людина та весь світ» [4, 22]. Але у змісті «Німецької теології» не можна знайти жодної явно вираженої лютеранської ідеї: ані вчення про виключну компетенцію Святого Письма, ані вчення про виправдання однією вірою.

Важко не погодитись з думкою Берда про те, що «містики як-небудь особливо проложили шлях Лютеру» [4, 16], тому що, по-перше, суб'єктивізм та індивідуалізм лютеранства подібний принципам містицизму; по-друге, містицизм, як і лютеранське віросповідання, веде душу людини до прямих відносин з Богом без посередництва священика або таїнства. Тому, ми вважаємо, що представники пізньої середньовічної католицької містики, які намагалися повернути церкву до джерел релігійної істини, аби звільнитися від недоліків, притаманних церкві, дійсно в багатьох положеннях були попередниками Лютера.

Крім того, особливу увагу слід звернути на сектантський рух, що часто користувався ідеями містицизму або сам мав безпосередній вплив на нього. Це були популярні в Європі релігійні громади: богомилів у X–XI ст.; патаренів, бегінок, альбігойців, катарів, ломбардських бідняків, апостоликів, бегардів та ін. в XI–XIII ст.; арнольдистів, вальденсів, фратичелів, амальрикан в XII ст.; гуситів та лоллардів у XIV–XV ст.

Найбільш цікавими для нас є вальденси – релігійна громада створена на початку XIII ст. Вони суворо дотримувалися Біблії, переклали її на рідну мову та тлумачили лише відповідно прямого змісту; заперечували чистилище, індульгенції, молитви за померлими, заклики до святих та особливе значення таїнств, визнаючи лише хрещення та причастя; сповідували вчення про священство кожного віруючого. Під впливом вальденсів німецький містицизм прийняв особливе й більш узгоджене зі Святим Письмом спрямування. Спорідненість між ідеями вальденсів, містиків та протестантизмом підтверджує той факт, що приблизно в 1526 р. ці сектанти приєдналися до реформатських церков в Швейцарії та Німеччині. Якщо ж російський дослідник Берд Ч. вважає, що вальденси – це «реформація не тільки в зародку, а й в самому розквіті» [4, 25], то, на нашу думку, подібна точка зору є значним перебільшенням.

На території майбутніх лютеранських країн особливою популярністю користувалися секти «Приятелів Бога», «Братів вільного духу» та «Братів спільного життя», що виникали протягом XII–XIV ст. В них велике значення надавалося праці, індивідуальному благочестю, турботі про колективні інтереси. Лютер відвідував одну з таких общин в Магдебурзі, коли ще був підлітком. Під час Реформації більшість прихильників сектантського руху в Німеччині стали протестантами.

Незважаючи на все різноманіття сектантського руху, суттєвої шкоди домінуючій католицькій церкві вони не приносили. Та вже на початку XIV ст. їхні «неофіційні» теологічні ідеї набувають свого розвитку в філософських трактатах.

Марсилій Падуанський (1270–1342) в трактаті «Захисник миру» доводив, що поняття «церква» не обмежується священицьким саном, а обіймає всіх віруючих християн; авторитетом в церкві є Святе Письмо, а найвищу владу в ній повинен мати загальний собор, який складається з духовенства та світських людей. Обґрунтовуючи ідею віротерпимості Марсилій відмічав, що церква та духовенство повинні підпорядковуватися

світському суду, а суд над єретиками не повинен виходити за рамки моральних оцінок; провину єретиків встановлює світський суд тільки тоді, коли порушуються світські закони. Все, чого він домагався, було відображене в лютеранстві.

Вихідною теологічною базою для Лютера, про що писали багато дослідників, стали погляди представника францисканського ордену англійця за походженням Вільяма Оккама (1280–1347). Його, як людину, що вірила в євангельське убожество, свого часу обурила заява папи Іоанна XXII про те, що єретиком є той, хто вчить, що Христос та апостоли не мали жодної власності. У роботі «Діалог» В. Оккам проголошує пріоритет світської влади над церковною, засуджує насилля, використане для утвердження християнських ідей та авторитету церкви, піддає сумніву достовірність грамоти Костянтина, на яку посилалися Папи для обґрунтування своєї влади над світською владою. Вчення про спасіння в оккамізмі високо ставило людську свободу та зводилося до драматичного протистояння між свободою Бога та свободою людини.

У XIV ст. професор Оксфордського університету Джон Вікліф висунув вальденські принципи. Він кидає виклик папству, проголосивши теорію рівності всіх людей по відношенню до Бога, вимагає від Папи не втручання в управління державою, а розбещену розкішшю католицьку ієрархію, що заплуталася в політичних інтригах, заклеймив як породження Антихриста. Д. Вікліф був реформатором, який опирався на авторитет Біблії, передавав текст Святого Письма на рідній народу мові, був ворогом священства не лише із-за відрази до зазіхань та пороків кліру, а й за вільним переконанням в тому, що священство суперечить християнському вченню. В цих положеннях закладені основні тези Реформації, що яскраво виявились в лютеранських ідейних засадах.

Ще далі пішов у XV ст. Ян Гус, який звинуватив офіційну церкву в користолюбстві, після чого майже половина населення Чехії та Моравії зреклися католицизму. Чеська Реформація Гуса стала загальним національним рухом, але стверджувати, що Гус був попередником Лютера можна лише зважаючи на хронологічну послідовність подій. Різниця в походженні та мові вводять між Німеччиною та Чехією більш неподоланні кордони, ніж горні хребти. Події кривавої гуситської війни навряд чи могли сприяти розповсюдженню чеських релігійних ідей в Німеччині. Незначні сліди впливу гуситства на німецьку думку XV ст. були більшими в галузі релігійного соціалізму, ніж в сфері теології, тобто Гуса можна вважати попередником селянської війні, а не німецької Реформації. Я. Гус був єретиком чужої «нації», а це викликало лише нерозуміння та страх. Але, разом з тим, не можна не помітити, що Лютер дотримувався та проповідував всі тези Я. Гуса.

Як вже зазначалося, деякі дослідники протестантизму звертають увагу на той факт, що у підготовці суспільної думки до необхідності реформувати релігію першорядну роль відіграв гуманістичний рух XIV–XV ст., проте в

історії філософії все ж таки переважає думка про те, що ці процеси є антагоністичними.

Лише при поверховому погляді на Ренесанс та Реформацію здається нібито вони вступають у суперечку, але справа є набагато складнішою. Ми вважаємо, що Реформація була суттєвою частиною більш потужного Ренесансного руху. Тому можна стверджувати, що «єретичні» концепції релігії багато в чому були викликані саме ренесансним гуманізмом.

Центральним питанням Реформації її поборники вважали питання про людину, її совість, волю та розум, її минуле та майбутнє, що у теоцентристському ракурсі поставало як питання про спасіння людини. Антропоцентризм Реформації, який протестантська релігія згодом відкинула (і цей факт дав підстави протиставляти Ренесанс та Реформацію!), так чи інакше пронизував почуття пантеїстів та містиків, а гуманістична концепція піднесення людини відіграла свою роль в ідейній боротьбі XVI ст. І це при тому, що гуманісти та філософи Ренесансу не прийняли ані релігійного фанатизму, ані ідеї «гріховності» людини, що випливала з біблійних текстів.

Розпочатий гуманістами перехід від мертвої латини до живих національних мов стимулював перекладацьку діяльність релігійних реформаторів, хоча й пов'язану виключно зі «священним» матеріалом. Гуманістичний дух індивідуалізму значно скріпив політичні, інтелектуальні та релігійні сили з наближенням Реформації.

Поєднання античної культури з християнськими цінностями підкреслило контраст між тим, що є, і тим, що повинно бути, що й обумовило позиції багатьох активних теоретиків реформаційного руху. Світоглядна проблематика, якою гуманізм наситив всі сфери суспільного життя, проникала в такі сфери свідомості, які раніше вважалися полем лише офіціального церковного впливу. Це давало підґрунтя Лютеру до інтенсивної та глибокої роботи над переосмисленням догматичної, культової та організаційної сторін християнства.

Найближче до проблем Реформації підійшли ті гуманісти, яких хвилювала розробка нової моралі в дусі «філософії Христа» Еразма Роттердамського. Володар думок передреформаційної Європи, він «друзями й ворогами вважався натхненником лютерівської боротьби з папством» [9, 33]. Лютер зізнавався в тому, що читаючи Еразма він обурювався на себе, а ще більше на автора, який змушував сміятися там, де віруючому належало б ридати.

Релігійна концепція Еразма Роттердамського розроблялася ним з 1486 р. та була представлена в 1503 р. в творі «Зброя християнського воїна». Ця концепція ґрунтувалася на сакралізації античності, її міцність гарантувалася новим прочитанням Біблії з метою усунення внутрішніх суперечностей в основному джерелі віровчення. Але головною була новація, яку запропонував Еразм та за яку в подальшому його рішуче критикували протестанти. Вона містилася у відкритті ним двох компонентів християнської релігії – внутрішньої віри (власне християнства) та

зовнішньої оболонки (іудаїзму). Цим Еразм ставив перед віруючими питання: чи є необхідністю конфесійне, що має лише зовнішні ознаки віросповідання? Сама постановка цього запитання припускала, що на нього можна відповісти лише негативно. Еразм вважав, що конфесійне християнство не визначає набожності, а непотрібні церемонії, жадібні священики – біда конфесії, а тому зміст віри – не дія ритуалів, а совість та виховання віри. Думки Еразма про незаконність дій священників прощати та наказувати християн, втручатися в справи совісті в подальшому були розвинені Лютером у вченні про спасіння вірою.

Ідеал християнства, згідно Еразму, – віра, яка виражає себе в милосерді, інтелектуальній праці, античній мудрості. Вчений вказував на шкоду церковної традиції, яка звела бар'єр між християнством та Біблією та заважала формуванню душі. Варварський метод чотириступеневої інтерпретації Писання приховував його зміст, тому Еразм вимагав прочитати Біблію по-новому за допомогою Платона та давніх мов, відкинувши міфи, які вдягають «плотською» оболонкою духовний зміст текстів. Лютер пішов ще далі, стверджуючи, що будь-який християнин здатен зрозуміти Святе Письмо.

Еразмова теорія перетворення християнства в систему «світського благочестя» звільняла від традиційної орієнтації на церковні авторитети. В культі святих, чернецтві, обрядах, професійній теології, папстві Еразм бачив зраду первісному християнству. Еразм вважав, що якщо б Аврелій Августин повернувся до життя, то він би не визнав сучасного чернецтва; якщо б християнам самим можна було б читати послання апостола Павла, вони впевнилися б, що їх не читали нинішні кардинали й папи, «які заробляють індульгенціями, складанням судових скарг, диспенсаціями й тому подібним товаром» [12, 75–76]. Еразм доводив необхідність скинути тягар обрядів з совісті людини, закликав звертатися «тільки до Писання», маючи на увазі необхідність реформи християнського суспільства.

Створені Еразмом філософські та літературні твори формулювали ідею природної рівності людей, запевняли читача в тому, що католицька церква зреклася ідеалів первісного християнства перетворившись на нищівну для людини бюрократичну машину. Він бунтував проти формальної віри, здирницьких приписів культу, до яких відносилися вшанування святих та торгівля індульгенціями. В Еразма з'являється сама ідея докорінного реформування релігії.

З цієї універсальної програми Лютер запозичив далеко не все. Еразм використовував одночасно твори античних класиків та традиції отців церкви у своїй критиці більш пізньої церковної традиції, не бажаючи при цьому вступати в серйозний конфлікт з офіційною церквою. В теології Еразма Лютер побачив обґрунтування свого наступу на Рим, перетворивши думку про звернення «лише до Писання» на бойовий лозунг, що сколихнув політичну атмосферу Європи. Закликаючи повернутися до Євангелія Еразм возвеличував у релігії людину, прокладав шлях сумніву в догматиці гріха, в той час як боротьба М. Лютера за нову церкву була заснована на глибокій

та щирій впевненості в абсолютній гріховності людини та безмірній благодаті Божій. На відміну від Еразма Лютер авторитету римських первосвящеників протиставив не розум, а внутрішнє почуття, джерело якого розташував поза людиною. Людину осяяло, відповідно Лютеру, абсолютною істиною «божественного одкровення», іншого шляху до спасіння в його гріховній та безсильній «рабській волі» й не було. Ця лютерівська доктрина, звичайно, суперечила гуманістичній ідеології Еразма. Конфлікт Лютера з Еразмом з приводу свободи волі наочно продемонстрував різницю гуманістичного тлумачення християнства та щойно народжуваної протестантської теології.

Однак вчення Лютера глибоко суперечливе. У свідомості реформатора елементи гуманістичного мислення переплітался з жорстким авторитаризмом. І це протиріччя було добре підмічено не тільки його ворогами, а й однодумцями. Серед них можна назвати найбільшого прихильника гуманістів, який був одним з авторів багатьох лютеранських книг, що згодом визначили сутність ідейних засад цієї протестантської конфесії, – Філіпа Меланхтона. Він робить спробу об'єднати ідеали гуманізму з перспективою реформування віри, вбачає шлях реформ у підвищенні культури окремої людини. Знаходячись все життя поряд з Лютером, працюючи на нього, Меланхтон продовжував у філософії йти власним шляхом, захищаючи ту концепцію людини, яку лютеранство не сприйняло.

Не можна забувати, що Еразм не симпатизував богословським поглядам М. Лютера. Лютерівські трактати про християнське життя написані до 1520 р. подобалися Еразму, але його етологія, яка робила ставку лише на милість Божу, як йому здавалося, значно зменшувала свободу людської волі. Виправдання через віру було не для нього, а в успіху лютеранства Еразм вбачав втрату моральності та наук. Еразм був батьком теологічного знання реформації, він вчений, а не герой віри.

В лютерівській критиці католицизму не було жодного пункту, з яким до нього не виступив Еразм. Лютер відкинув головне – антропоцентризм. Теоцентризм Лютера служив захисту церковного авторитету та догм, але ідейний потенціал ранньої Реформації реалізовував програми гуманістів щодо оновлення церкви та суспільства. Німецький реформатор навіть якийсь час очікував, що гуманіст підтримає його, але, зрозумівши неможливість перетворити Еразма на протестанта, змінив шанобливе ставлення до нього на пристрасну неприязнь. Взагалі ж, своїми працями та гуманістичною діяльністю Еразм заклав теоретичну основу боротьби з католицизмом, а без цього підґрунтя формування М. Лютера як особистості не могло б відбутися. Ідейна боротьба та історія взаємовідносин Еразма та Лютера персоніфікують два нероздільних і в той же час суперечливих явищ культури XVI ст. – Відродження та Реформацію.

Отже, коли з'ясувалася невідповідність між католицькою церквою та змінами у свідомості суспільства, коли папство дискредитувало себе в очах державців та теологів, а народ, відвернувшись від церковних приписів, звернувся до містики, тоді й з'явилася потреба чимось доповнити існуючу

набожність. Гуманізм шукав в античній філософії виходу з кризи, в якій опинилася релігія напередодні Реформації. Успіхи гуманістичного просвітництва виявилися тоді, коли в усіх країнах Північної Європи з'явилося покоління реформаторів, впевнених у ворожості папства людині, суспільству та інтересам нації.

Проаналізувавши цілий ряд теологічних та філософських концепцій, ми можемо зробити висновок, що ідейні засади лютеранства формувалися протягом більш ніж п'ятнадцяти століть до початку безпосередньо Реформації М. Лютера, а, отже, його протест не був несподіванкою не для влади, не для католицької ієрархії. Теологічні ідеї, представлені у лютеранському віросповіданні, мають коріння у поглядах перших християнських проповідників, розвиваються в подальшому в єресях, постають в працях отців церкви, стають об'єктом філософських диспутів доби раннього та пізнього Відродження, відображені в містичних вченнях та гуманістичному русі. Реформація була підготовлена тривалим процесом теологічних та філософських пошуків. Об'єднання ж такої кількості позицій завершилося формуванням не еклектичного, а цілісного релігійного вчення – лютеранства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бергер А. Культурные задачи реформации. Введение в биографию Лютера / Арнольд Бергер [пер. с нем.; под ред. проф. Г. В. Форстена]. – СПб.: Типография А. Пороховщикова, Болейная 3-5, 1901. – 431 с.

2. Бичинский З. Історія и суть протестантизма / З. Бичинский – Пітсбург: Slavonic and English Printing Co., 1911. – 197 с.

3. Брандт Л. Лютеранство и его политическая роль / Л. Брандт – Л.: ОГИЗ «Прибой», 1931. – 112 с.

4. Бэрд Ч. Реформация XVI в. в её отношении к новому мышлению и знанию / Ч. Бэрд; [пер.Е.А Звягинцева]; под ред. и с предисловием проф. Н. И. Кареева. – СПб.: Издание О. Н. Поповой, Типография Гершуна. Офицерская, 10, 1897. – 362 с. – (Культурно-историческая библиотека).

5. Кантценбах Ф.-В. Мартин Лютер. Жан Кальвин / Ф.-В. Кантценбах, И. Штедтке; [пер. с нем.О. Е. Рывкина]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 307 с.

6. Новиков Е. Гус и Лютер. Критическое исследование Е. Новикова. Ч. II. / Евгений Новиков. – М.: В типографи Олександра Семена, 1859. – 468 с.

7. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел ; [пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука]. – К.: Основи, 1995. – 759 с.

8. Ревуненкова Н. В. Протестантизм / Наталья Владимировна Ревуненкова. – СПб. : Питер, 2007. – 224 с. : ил. – (Серия «Религии мира»).

9. Ревуненкова Н. В. Ренесансное свободомыслие и идеология Реформации / Наталья Владимировна Ревуненкова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 205 с.

10. Фаусель Г. Мартин Лютер. Жизнь и его дело. Т. 1. 1483-1521 гг.: Биографический очерк и источники к биографии Лютера / Генрих Фаусель; [пер. с нем. Ю. А. Голубкина]. – Харьков: Майдан, 1995. – 239 с.

11. Шестов Л. Sola fide – только верою: Греческая и средневековая философия. Лютер и церковь / Лев Шестов. – Париж: УМСА-Прес, 1966. – 295 с.

12. Эразм Роттердамский. Философские произведения / Эразм Роттердамский. – М.: Наука, 1986. – 490 с.

РЕЗЮМЕ

И.О. Бондарь. Философско-теологические источники лютеранства

В статье исследуется проблема влияния разнообразных философских и теологических концепций на формирование религиозных взглядов М. Лютера и идейных принципов лютеранской церкви. Особенное внимание уделяется анализу теологии первых христианских проповедников и отцов церкви, философских идей эпохи раннего и позднего Возрождения, мистических учений и гуманистического движения.

SUMMARY

I.O. Bondar. Philosophic-theological Sources of Lutheranism

The article researches in to the problem of the influence of various philosophical and theological conceptions on the forming of religious views of M. Luther and ideological principles of Lutheran church. The main attention is spared on the analysis of theology of the first Christian preachers and fathers of church, philosophical ideas of the epoch of early and late Renaissance, mystic doctrine and humanism movement.

ЗМІСТ

Вовк С.М.	Особливості синергетичного світобачення в контексті цілісних підходів……	3
Лебідь А.Є.	Філософія науки та її роль у розвитку рефлексії сучасних форм наукової діяльності……...…	18
Литвин А.А.	Философско-методологическое осмысление понятия риска…….....	24
Цикин В.А.	Нанофилософия как мировоззрение……	31
Зленко Н.Н.	Историческая ретроспектива понятия наука…….....	40
Ведмедєв М.М.	Теоретичне мислення в умовах сучасного комунікативного середовища…….....	52
Белоусова В.Ю.	Глобальная информатизация и управление: проблемы синтеза……	59
Ангелина Э.А.	Интегративный характер мирового научно-технического прогресса…….	66
Долгих А.А	Глобализация и социокультурная трансформация: опыт стран юго-восточной Азии……	75
Кочубей Н.В.	Системы и сети: сходство и различие……	82
Кравченко Т.О	Становлення мережевого суспільства в умовах сучасності……	90
Снегирев И.А.	Теории социального развития: анализ генезиса…….	99
Кондратенко С.В.	Особливості філософської інтерпретації наукоємності в постнекласичні……..	108
Глєбова Т.В.	Методологічний аналіз сучасних моделей і технологій навчання……	116
Борисенко А.А.	К вопросу о сущности информации…….	124
Клевец І.Ю.	Інформаційний підхід як методологічна основа осмислення соціальних конфліктів……...	132
Десятков А.С.	Глобальная компьтеризация и новое миропонимание: проблемы риска……	140
Карпенко В.Є.	Ноосферна екологічна культура…...…….	147
Глухова О.Г.	Виртуальная реальность: концептуальный потенциал понятия……...	154
Александровская В.Н. Смеричевский Э.Ф.	Современное технико-технологическое развитие понятия «virtus»……...	161
Медуница Г.И.	Проблема ценностного выбора путей общественного развития в современную эпоху: методологические аспекты……	168
Лесникова І.В.	Сутність і статус культури екологічної безпеки……..	174

Качуровський М.О.	Філософські засади формування нової освіти…….	185
Мармуров В.В.	Вплив освіти на формування ціннісних орієнтирів особистості в контексті інформаційного суспільства……..	189
Яковенко М.Л.	Дизайн як сучасна форма вираження естетичного початку в культурі……	198
Щербань П.М., Щербань Т.Ю.	Суспільні трансформації в країнах центральної та південно-східної Європи (друга половина XX – початок XXI ст.): реалізація стратегії залежної модернізації…….	205
Савчук О.О.	Структура світогляду традиційних співців Слобідської України. Когнітивний аспект……..	212
Барвінський А.О.	Фактори територіальної мобільності робочої сили в Сумській області та їх класифікація……	220
Козинцева Т.О.	Форми оприявленності національної суб'єктивності……	228
Косяк В.А.	Практическое знание: телесный контекст…….	232
Геращенко Т.Г.	Філософсько-правові аспекти злочинності.....	241
Полюга В.В.	Іронія як метод філософування Василя Стуса……	246
Бондар І.О.	Філософсько-теологічні витоки лютеранства…..	254

Наукове видання

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
ім. А.С. Макаренка

Філософія науки: традиції та інновації
Науковий журнал
Виходить двічі на рік

Заснований у грудні 2009 року

№ 1, 2009

Суми: СумДПУ, 2009

Відповідальний за випуск: ***А.А. Сбруєва***
Комп'ютерне складання та верстання: ***Т.О. Кравченко***

Свідоцтво про державну реєстрацію засобу масової інформації
КВ № 15796 – 4268Р від 27.10.2009 р.

Підписано до друку 23.11.09.
Формат 60x84/16. Гарн. Times. Папір офсет. Друк ризогр.
Ум. друк. арк. 15,6. Тираж 300 пр. Вид. № 90.

Журнал надруковано на обладнанні
СумДПУ ім. А.С. Макаренка
Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002,
СумДПУ ім. А.С. Макаренка

Свідоцтво про внесення суб'єктів видавничої справи до Державного реєстру
серія ДК № 231 від 02.11.2000.